

**DUE DATE SLIP**

**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

THE  
KASHĪ SANSKRIT SERIES

( HARIDĀS SANSKRIT GRANĀTHAMĀLĀ )

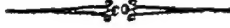
NO. 102.

( Veda Section, No. 5 )



THE  
VEDA BHĀŚYA BHŪMIKĀ SAMGRAHA

[ A COLLECTION OF ALL AVAILABLE SĀYANA'S INTRODUCTIONS  
TO HIS VEDIC COMMENTARIES ]



*Edited*

*With Introduction, Notes and Appendices*

By

PANDIT BALADEVA UPADHYAYA, M. A.,

SĀHITYĀCHĀRYA

PROFESSOR, BENARES HINDU UNIVERSITY



BENARES.

JAI KRISHNA DAS-HARIDAS GUPTA,

*The Chowkhamba Sanskrit Series office,*

1934.

*Registered According to Act XXV of 1867,  
All Rights Reserved by the Publisher.*

PRINTED, BY

JAI KRISHNA DAS GUPTA

Vidya Vilas Press

Benares City

---

1934.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासंमोह्य—

काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

१०२

वेदविभागे पञ्चमं पुष्पम् ।

## वेदभाष्यभूमिकासङ्ग्रहः

(सायणाचार्यविरचितानां स्ववेदभाष्यभूमिकानां सङ्ग्रहः)

काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन, एम. ए., साहित्याचार्येतिपदवीविभूषितेन

पण्डित बलदेव उपाध्यायेन

भूमिकाटिप्पण्यादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णादास हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

१९६१

राजकीयनियमानुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

## TABLE OF CONTENTS.

1. Prefatory Note.	3—4
2. List of abbreviations.	5—6
3. INTRODUCTION.	I—XXXII
(i) Preliminary Remarks.	i—iv
(ii) The Author and his works	v—xv
His Family	v—viii
His Personal Life	ix—xi
His works	xi—xv
(iii) The Present work	xv—xxiv
(a) The order in which the introductions were written.	xvi—xvii
(b) A running summary of their contents.	xvii—xxi
(c) Critical survey of the contents	xxi—xxiv
(iv) Critical Estimate	xxv—xxxii
(a) Equipment of a Vedic interpreter.	xxv—xxvii
(b) Sāyaṇāchārya as a Vedic commentator.	xxvii—xxix
(c) The usefulness of these introductions for a modern student of Veda	xxix—xxxii
4. SANSKRIT INTRODUCTION	1—25
उपक्रमः	१—२
श्रीसायणाचार्यस्य जीवनवृत्तम्	२—४
भाषवाचार्यः	४—५
भोगनाथः	६—७
सायणस्य गुरुवः	७—८
आश्रयदातारः	८—९

आविर्भावकालः	९-१०
चरित्रम्	१०-११
ग्रन्थाः	११-१४
वेदभाष्याणां पौत्रपर्यपरीक्षा	१४-१६
ब्राह्मणानां भाष्याणि	१६-१७
वेदभाष्याणामेककर्तृत्वम्	१७-१८
वेदानामध्ययनप्रकारः	१८-१९
वेदानां नव्यार्थमिमांसाप्रकारः	१९-२०
पाश्चात्यानां वेदार्थानुशीलनम्	२०-२१
वेदत्वविचारः	२२
वेदानां प्राचीनभाष्याणि	२२-२३
वेदार्थस्थानुशीलनपद्धतिः	२३
सायणभाष्याणां महत्त्वम्	२४-२५
कृतज्ञताप्रकाशः	२५
5. Synoptical Analysis of the contents	1-6
6. SANSKRIT TEXT	1-142
(a) Introduction to the Taittiriya Samhitā	1-8
(b) Introduction to the Ṛg veda Samhitā	9-59
(c) Introduction to the Sāmaveda Samhitā	60-100
(d) Introduction to the Kāṇva Samhitā	101-116
(e) Introduction to the Atharva Samhitā	117-142
7. APPENDICES	1-32
(i) Alphabetical list of the subject matter	1-6
(ii) Alphabetical list of the technical terms	7-9
(iii) List of the works and authors quoted or referred to	9-12
(iv) Alphabetical list of quotations	13-32

## PREFATORY NOTE,

It is proposed here to publish in a convenient form all available Sāyaṇāchārya's introductions to his commentaries upon the Vedic Samhitās. As far as known to us, these have not seen the light so far. Much material has been utilised in the course of preparing the press copy and the editing of this work. No pain has been spared and no work bearing upon our text has been left unconsulted. Every attempt has been made to make it as useful as possible. Now it rests with the learned scholars to see how far I have been successful.

To make this volume interesting and useful to both the Sanskrit-knowing Pandits and English-knowing scholars alike, we have appended two introductions, one in Sanskrit and the other in English. The Sanskrit introduction contains a somewhat detailed information, both historical and critical, about the life and works of Sāyaṇāchārya, and attempts in a very humble way to estimate the great merit of these as suitable introductions for a proper study of our sacred Vedas. The English introduction summarises the views propounded in the Sanskrit Prastāvanā with some additional comments upon the premier position of Sāyaṇa as one of the important authorities upon the traditional exegesis of Veda. We have also given, besides an exhaustive content of the various topics dealt with here, four appendices containing very useful information. The first contains an alphabetical list of subject matter treated by Sāyaṇa in his introductions. The second has got an interesting alphabetical list of the important technical terms; the third enumerates the authors and works named and quoted

here; while the last supplies a long alphabetical list of all the quotations traced to their original sources. I believe this additional matter will help the intending readers of this volume not only in thoroughly grasping the various difficult and complex problems treated here, which are more or less technical and abstruse, but will also give a somewhat acute insight in properly appreciating the stand-point of Sāyana as an eminent interpreter of the Veda.

I have very great pleasure in expressing my deep debt of gratitude to the scholars whose works have been utilised by me in some way or other. I should particularly mention the name of Pandit Satyavrata Sāmaśramī whose Devanagari and Bengali editions of the Samaveda Samhitā have saved me from many pitfalls of textual wilderness.

Before concluding this note, I should very much like to refer to one another name in this connexion. It is that of my learned colleague, Professor Batuk Natha Sharma. It was with him that the idea of publishing this work originated and it was at his suggestion that I took up the work. To him I am specially grateful—far more than I can express—for the constant help he has given me in the successful execution of this task.



# संकेतितपदानां सूची

अ०		अथर्ववेद
अनु० मा०		अनुक्रमणिकामाप्य
अष्टा०		अष्टाध्यायी
आप०		आपस्तम्ब
आप० घ०		आपस्तम्ब धर्मसूत्र
आप० मं० पा०		आपस्तम्ब मंत्रपाठ
आप० परि०		आपस्तम्ब यज्ञपरिभाषा
आश्व०		आश्वलायन
आश्व० सू०		आश्वलायन सूत्र
उ० आ०		उत्तरार्धिक
ऊ०गा०		ऊह गान
ऋ०		ऋग्वेद
ऐ० उ०		ऐतरेय उपनिषद्
ऐ० ब्रा०	}	ऐतरेय ब्राह्मण
ऐत० ब्रा०		
का०		कात्यायन अनुक्रमणी
के०		केशवीयगृह्यपद्धति
कौ०		कौशिक सूत्र
गे० गा०		गेय गान
गो० ब्रा०		गोपथ ब्राह्मण
गो० सू०		गोतम सूत्र
च० व्यू०		चरण व्यूह
छा०		छान्दोग्य उपनिषद्
जै०		जैमिनिसूत्र
जै० न्या०	}	जैमिनि न्यायमालाविस्तर
जै० न्या० मा०		
ता० म०	}	ताण्ड्य महाब्राह्मण
ता० म० ब्रा०		
तै० आ०		तैत्तिरीय आरण्यक
तै० ब्रा०		तैत्तिरीय ब्राह्मण

तै० सं०	तैत्तिरीय-संहिता
नि०	निरुक्त
नृ०	नृसिंह-तापनी उपनिषद्
नृ० पू० ता०	नृसिंह-पूर्व-तापिनी
प०	परिशिष्ट
पा० शि०	पाणिनीय-शिक्षा
पा० अष्टा०	पाणिनि-अष्टाध्यायी
पू० आ०	पूर्वाचिक
बृ०	} बृहदारण्यक उपनिषद्
बृ० उप०	
ब्र० सू०	ब्रह्मसूत्र
म० भा०	महाभारत
म० स्मृ०	मनुस्मृति
मी०	मीमांसा-सूत्र
मी० भा० वि०	मीमांसा-भाष्य-विवरण
मु०	मुण्डक उपनिषद्
मै० सं०	मैत्रायणी-संहिता
या० स्मृ०	याज्ञवल्क्य-स्मृति
लाट्या० सू०	लाट्यायन-सूत्र
वा० सं०	वाजसनेयी-संहिता
वि० पु०	विष्णु-पुराण
वि० सं०	विनियोगसंग्रह
वे०	वेदान्तसूत्र
श० ब्रा०	शतपथ-ब्राह्मण
शा० भा०	शाबर-भाष्य
श्वेता० उ०	श्वेताश्वतर उपनिषद्
सत्या० सू०	सत्याषाढ-सूत्र
सा० सं०	साम-संहिता
संहि० ब्रा०	संहिता-ब्राह्मण

# INTRODUCTION

It is with very great pleasure that we are presenting herewith the complete text of Sāyaṇāchārya's all available introductions to his commentaries upon the various Samhitas of the Vedas. No apology is indeed needed and hence we are offering none for the publication of such a work. It is no wonder that so far only his introduction to the Ṛg Veda-Bhāṣya has been known to the scholars and published at many places. It is only the Ṛg Veda Samhita which has attracted the greatest number of scholars who have tried to illuminate many dark corners by focussing all the forces of their erudition and application. The other Samhitas have not been able to command an equal amount of interest. The reason is not only this that the Ṛg Vedic texts are the oldest and are directly or indirectly sources of all others, but have also the ground for their cold neglect the difficulties in understanding and appreciating the subtleties of their import and the intricacies of their interpretation due mainly to the lack of specialised knowledge so much needed for assimilating the wealth of traditional scholiastic lore gathering around them.

We cannot but be sincerely grateful to those magnanimous and self-less souls who have devoted their precious time and energy to the study of the Vedas, but at the same time we feel and realise—and that is no ingratitude towards them—that after all the scholarly and ingenious attempts to bring out the

real import and signification of the Vedic texts, there is some thing left out, lost sight of or dismissed with supreme indifference. But that 'some thing' is and must be vital to all true Hindu hearts. The fundamental point of difference between the attitude of a western scholar reared and fostered from his very cradle with the glories of Greece and Rome and a true Hindu imbibing from the first day of his existence the undying traditions of the Sapta-sindhu and the Aryāvarta is, undoubtedly, in spite of all attempts to shake off the feelings of prejudice and predilection, the frame of mind, the structure of heart and the constitution of the soul. What wonder can there be if a pandit of the old orthodox school happens to be terribly shocked when he finds the dearly loved child of Veda treated in a step-motherly manner and where a little coaxing would have put it in genuine spirits, there the surgeon's knife is freely used. The real crux of such a seemingly insuperable indifference of method is this that the westerner looks upon the Veda as something shorn of all associations and environments which have, in course of ages, gathered round it and are to a Hindu mind organically inseparable. To him the veda, bereft of all traditional associations, is something inconceivable. Fresh fancies of far-fetched associations raised up with the wand of powerful scholarship with the help of sounds of chance similarity happen to him mere creatures of fanciful imagination. He deems it a low grade of hopeless degeneration to exchange his living traditions for the ghosts of self-sufficient scholarship which are still matters of doubtful existence.

But unfortunately the depositories of ancient Vedic lore have been long getting smaller and smaller in number. The advent of modern method of education, though quite opportune and useful in certain respects, has brought in its trail a feeling of disdain in the hearts of the growing generation for every thing old and indigenous. To add to the unenviable sad plight of the vedic studies very particularly, a new method of approach has been introduced. The said method, appearing an attractive and novel *modus operandi* and being advocated in learned circles as a true outcome of critical faculty, soon came into vogue. The method, in itself, is quite harmless and in fact, it has been, particularly in its truly philological and mythological aspects, quite successfully applied and appreciated even by the ancients. But to the dire detriment of efficient education and superior scholarship, it has been fondly handed either by those who were innocently ignorant of the basic realities and fundamental actualities or by those whose visions have been hopelessly perverted and distorted by unsuitable and uncongenial education. Sincere scholarship, in its introspective investigation or for forming final judgment about anything, should not and indeed cannot throw away all things, simply because they are old and run after others merely because they are new. It is no ingenious index of superior wisdom to dub 'wrong' 'misleading' 'nonsense' etc. and reject all older views solely for the reason that they do not closely fit in with our own conveniently formed opinions. In the case of Indians such an untenable attitude is doubly deplorable. No nation on the surface of the earth has ever become great by despising its own ancient glories and by eking

out its miserable existence with a few crumps falling from the mouths of others.

One of the most important depositories of the vedic lore, whose works have come down to us, was undoubtedly Sāyaṇāchārya. This great man of affairs was at the same time a great man of letters—a very rare combination even among the ancients. He did officially what he could do for the revival of the Vedic Learning and Culture. Even personally he did not spare himself. With the help of brilliant galaxy of erudite giants, he collected all the available auxiliary and ancillary informations so imperatively necessary for the elucidation of the Vedic texts and with his profound scholarly insight and rare acute critical faculty assimilated them and put them in the form of his Vedic commentaries. He thought—and he was quite right in thinking so—that without proper guidance in the form of preliminary discourses imparting all essential matters which a student of Veda, before he begins his studies, must know, it was a hopeless affair to dabble with Vedic interpretations with the help of one's own unbridled imagination. It was with this purpose in view that he annexed his useful introductions to the commentaries of the various Samhitas. Besides his Introduction to the Ṛg Veda Bhāṣya, all the others have not so far been properly studied and conveniently published. In the course of our studies we came to realise that they were in no way less useful. They are perhaps, especially as the other Samhitas are so little known, much more important and of much greater interest. But before we say anything more about these introductions, we beg to present to the reader a brief account of their illustrious author

## THE AUTHOR.

Sāyaṇāchārya occupies a unique place in the History of Sanskrit Literature. The learned commentaries written by him on the Vedic Samhitas and Brāhmaṇas are the most important works of their kind, which are of immense value to us for the proper exposition of the subtle truths which these works of hoary antiquity contain. There has been a host of commentators of the vedas even before the advent of Sāyaṇa but unknown as many of their works are, most of them are mere names to us. Indeed the only commentator who has had the rare good fortune of commenting upon all the four vedas and whose comments are still extant is the great Sāyaṇāchārya himself. He was, along with his equally famous elder brother Mādhavāchārya, responsible, as is rightly asserted by historians, for the great Renaissance of the Vedic Learning under the benign rule of the early Vijayanagara monarchs. Fortunately we possess abundant materials for framing a genuine life history of this great vedic commentator. We give below a bare outline of the varied life and diverse activities of this eminent sanskrit author.

## HIS FAMILY.

Sāyaṇa was born in a learned South Indian Brāhmaṇa family. His father was Māyaṇa and his mother S'ri-matī. He was a Brāhmaṇa of the Bhāradvāja-gotra, Bodhāyana Sutra and Kṛṣṇa yajur veda. He belonged to the Taittirīya Sākhā of the Black Yajurveda, as is also evident from the fact that the very first vedic commentary he wrote was upon the Taittirīya Samhitā of the Kṛṣṇa Yajurveda. He had two brothers Mādhavāchārya and Bhoganātha, of whom the first was

the eldest and the second was the youngest of the three.

The elder brother Mādhavāchārya occupies a very important place in the history of Dharma S'āstra and Mīmānsā literatures. Besides being well versed in various branches of learning, he was a great minister of the first Vijayanagara kings, Harihara and Bukka, who with his sagacious counsel and judicious guidance founded that ideal Hindu Rājya, that never-to-be-forgotten empire of Vijayanagara. He is also credited, on the authority of eminent historians,<sup>1</sup> with the foundation of the city of Vijayanagara which was considered in the 16th Cen. by foreign travellers to be the greatest and most charming city in the whole continent of Asia in point of grandeur of magnificent artifices and richness of artistic details. Mādhava is alleged to have composed a number of learned works, most of which are spurious and of late date. His genuine works, however, are—(1) the voluminous commentary upon Parāśarasmr̥ti, पराशरस्मृति-व्याख्या, popularly known as पराशर-माधव, (2) कालनिर्णय or कालमाधव, (3) जैमिनि-न्यायमाला, an authoritative work on Jaimini System of Purva Mīmānsā, (4) जीवन्मुक्तिविवेक on the Vedantic topic of Jivanmukti, (5) पञ्चदशी, a very popular Vedantic work and (6) वैयासकन्यायमाला on the Vedant Sūtras; the last two were composed in collaboration with his spiritual Guru Bhāratīr̥tha when Mādhava exchanged the robe of the minister for the क्रापाय of the Saṁnyāsin under the name Vidyāraṇya.

---

(1) Vide S. Krishnaswami Aiyangar, Some Contributions of South India to Indian Culture, p. 309 and Krishna Swami, Arch. Survey of India Report 1907-8 p. 239; but this theory is objected to by Prof. H. Heras, The Beginnings of Vijayanagara History pp. 14-18.



The most important problem connected with the personality and identification of Mādhava and Vidyāranya remains still unsolved. Some scholars<sup>1</sup> entertain very serious doubts as regards the identification of these two authors, but in spite of their arguments to the contrary, not only the later but even contemporary writers<sup>2</sup> bear testimony to the fact that Vidyāranya was, in fact, identical with the minister of early Vijayanagara Kings, Mādhavāchārya. It has been rightly pointed out, on inscriptional evidences<sup>3</sup>, that Mādhavāchārya, the elder brother of Sāyaṇa, is different from Mādhava, another minister of Bukka I ( hence known as Mādhava Mantrin or Amātya Mādhava ) who was not only a profound Upaniṣadic scholar ( called in the inscriptions उन्नयिन्मार्गप्रवर्तकाचार्य ) but was, as a warrior of no mean order, the expeller of Mohammedans from Konkana and the governor of Goa and Banavase provinces. Kāṇe is amply justified in his appreciative remarks on our author when he says<sup>4</sup> that "as an erudite scholar, as a far-sighted statesman, as the bulwark of the Vijayanagara Kingdom in the first days of its foundation, as a Sanyāsin given to peaceful contemplation and renunciation in old age, he led such a varied and useful life that even to this day his is a name to conjure with."

Bhoganātha, though not so well-known, was yet a worthy younger brother of Sāyaṇa and Mādhava. He

1. Indian Historical Quarterly, Vol. VI, pp. 701-717.

2. Indian Antiquary, 1916, pp. 17-18,

L. H. Q., Vol VII pp. 611-14.

3. Ind. Ant. 1916, pp. 4-6.

4. Kane : History of Dharma Sastra, p. 374.

was the *narma-sachiva* of Saṅgama II, the son of Kampana, as is evident from the Biṭraguṅṭa grant of that ruler<sup>1</sup>. Unlike his elder brothers who were profound scholars of Veda, Vedānta, Mīmāṃsā and Dharmaśāstra, Bhoganātha was a poet of a very high order. The Biṭraguṅṭa grant, with his numerous other poetical compositions mentioned in the Alamkāra-sudhānidhi of Sāyaṇa, bears eloquent testimony to the great poetical talents of Bhoganātha. Sāyaṇa names and quotes from six of his works. Their names are--(i) रामोद्गास, a kāvya based on the Rāmāyaṇa, (ii) त्रिपुरविजय, on the victory gained by S'iva over the Tripura demon, (iii) उदाहरणमाला, examples of Sanskrit figures of speech with verses in praise of Sāyaṇa, (iv) महागणपतिस्तव, a *s'totra* of *mahāganapati*, (v) शृङ्गारमंजरी, containing verses descriptive of *S'rīṅgārarasa*, and lastly (vi) गौरीनाथाष्टक, eight verses in praise of Gaurinātha. Sāyaṇa had a very high opinion about the poetic excellence of his brother's kavyas as he mentions in one place in his Alamkāra work that the examples of the rules have to be sought for in the works of Bhoganātha<sup>2</sup>. That Bhoganātha wielded a facile poetic pen will be evident to the students of Sanskrit poetry from the following beautiful verses in praise of his patron Saṅgama II:-

यस्य दृष्टिमुद्दयहयारसामर्थिनामभिमतानुवन्धिनीम  
हन्त नूनमनुयान्ति सस्पृहं कर्णकल्पतरुकामधेनवः ॥ ८ ॥

× × ×  
यद्दयशःप्रसरणेन भूयसा ह्लादमेयुषि परं जगत्-त्रये ।

अश्नुते विफलतां न चन्द्रमाः केवलं कुमुदिनीविकाशनात् ॥ १० ॥

1. इति भोगनाथस्यधिया सङ्गमभूपोलनर्मसचिवेन ।

श्रीकण्ठपुरसमृद्धयै दासनपत्रेषु विलिखिताः श्लोकाः ॥ ३९ ॥

Epi. Ind., Vol. III, p. 23.

2. तेषामुदाहरणानि भोगनाथकाव्येषु द्रष्टव्यानि ।

mantras, but was also a practical administrator of a vast kingdom, a responsible minister of an extensive empire and above all, a valourous soldier of a high order. In Sāyaṇa we find a rare fortunate combination of vast learning and practical wisdom, speculative faculty and physical valour, पाण्डित्य and वीरत्व. He gained victory over a king called Campa, a ruler of the Chola country and defeated the chief of Garudanagara<sup>1</sup> after attacking the city in company with his patron Saṅgama II. His bravery finds a just appreciation and suitable expression in the following verse of his Alaṅkāra Sudhānidhi:—

जगद्दीरस्य जागर्ति कृपाणः सायणप्रभोः ।

किमित्येते वृथाटोपा गर्जन्ति परिपन्थिनः ॥

As an administrator of a large kingdom, Sāyaṇa was no less an eminent success. When Kampaṇa died, his son Saṅgama was a mere child. Hence the administration of the state fell upon Sāyaṇa who as the regent carried out his heavy responsibilities in a really remarkable way. The following *s'loka* from his *alaṅkāra* work speaks of the all-round prosperity prevailing during his time as the regent of the state—

सत्यं महीं भवति शासति सायणायै

सम्प्राप्तभोगसुखिनः सकलाश्च लोकाः ।

His was a very happy family life. He had three sons<sup>2</sup> named Kampaṇa, Māyaṇa and S'ingana. Among these, Kampaṇa was a fond lover of music—an accomplished musician. Māyaṇa was a good poet, clever in writing fine verses and beautiful prose in Sanskrit, and if his identification with Sāyaṇa-mādhava, the author of सर्वदर्शनसंग्रह, as proposed by R.Narsinhachar<sup>3</sup> turns out to be correct,

1 Ind. Ant. 1916. p. 23.

2 Vide Sanskrit Introduction p. 7.

3 Ind. Ant. ( 1916 ) p. 20.

he had full mastery over and a thorough grasp of the fundamental metaphysical problems of Indian Philosophies, both orthodox and heterodox. The third son S'ingana appears to be a keen student of Vedas, an expert in ऋम and जटा recitaions. Besides, he was far celebrated for his magnificent gifts given to worthy Bramhanas, as might be justly inferred from certain verses found at the end of his father's Bhāsyā on शतपथब्राह्मण ।

According to Dr. Aufrecht<sup>1</sup>, Sāyaṇa died in A.D. 1387) during the reign of Harihara II. Thus he flourished in the second half of the 14th Century at Vijayanagara in Southern India.

### HIS WORKS

The monumental Bhāśyas of the Vedic Samhitas and Brāhmaṇas are rightly considered to be the most important works of Sāyaṇācharya as showing his deep learning and wide erudition. But they are not the only works which our author had the good fortune of writing. Dr. Aufrecht mentions a number of other works ascribed to Sāyaṇa in various catalogues of Sanskrit Mss., but on close examination most of them appear to be spurious and unworthily fathered upon Sāyaṇa by mediocre writers of unknown date. The following works, however, are his genuine compositions, as will be evident from the examination of even their colophons. It appears that from the very beginning of his career as a minister Sāyaṇa had the laudable intention of writing useful works on *Dharma*, *Vyākaraṇa* and *Alamkāra* and thus under the kind patronage of the above-mentioned Vijayanagara kings he wrote a number of interesting books in Sanskrit upon these diverse subjects. We mention below his

1 Catalogus Catalogorum, p. 711.

writings in a chronological order as far as it is possible to make out.

Sāyaṇa's works are:—

(1) सुभाषितसुधानिधि—it is a collection of moral sayings culled from a vast literature on the subject. It appears to be the earliest work of our author and was composed, as is clear from the colophon at the end of the work<sup>1</sup>, during the reign of Prince Kampa or Kampana whose minister Sāyaṇa was.

(2) प्रायश्चित्तसुधानिधि—also known as *karmavipāka*—deals with penances, one of the most important topics of the Hindu Dharmas'āstras.

(3) धातुवृत्ति—popularly known as माधवीया धातुवृत्ति<sup>2</sup>—is an authoritative treatise on Sanskrit verbs. It deals in an exhaustive manner with the verbs given in the Dhātu-pāṭha of Pāṇini. Sāyaṇa has, as a token of gratitude, named this grammatical work after his elder brother Mādhava under whose inspiration he composed most of his valuable works as will be shown later on.

(4) अलङ्कारसुधानिधि—it is a treatise on Sanskrit rhetoric and is unique in many ways. One remarkable peculiarity of the work consists in the fact that the majority of the illustrative verses is in the praise of the author himself. When the same author is responsible for the *kārikās* and *udāharana* in an *alamkāra* work, generally the examples are in the praise of some deity or of some king or chief who happens to be the patron of the author<sup>3</sup>. But, unlike most works of Sanskrit Poetics,

1 इति पूर्वपश्चिम समुद्राधीश्वरारिरायविभाल श्रो कम्पराजमहाप्रधान-  
भरद्वाजदंशमौक्तिक-मायणरत्नाकरसुधाकर — माधवकल्पतरुसहोदर-श्री  
सायणार्थविरचिते सुभाषितसुधानिधौ ।

2 तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।  
भाष्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥

3. e. g. all the illustrations in एकाधली of विद्याधर, प्रतापरुद्रय-

this अलंकारसुधानिधि gives illustrative verses in praise of its author himself and this distinguishes it from the other books of the same class. It also supplies us with interesting details about the life and personality of Sāyaṇa and his brothers, which are of considerable importance.<sup>1</sup>

These last three works were composed during the reign of Saṅgama II, the son of Prince Kampa, as is clear from verses given in the beginning and at the end of these works<sup>2</sup>.

(6) पुरुषार्थसुधानिधि—It contains a collection of *Pauranika* verses on the topic of पुरुषार्थ and was written at the instance of his new patron king Bukka. It appears to be the first work of Sāyaṇa when he became attached to the court of Bukka and thus is earlier in date than the Vedic commentaries.

(6) वेदभाष्याणि ( Vedic commentaries )—These will be treated at some length later on.

(7) आयुर्वेदसुधानिधि—It is a medical work and has been referred to by Sāyaṇa in his अलंकार work<sup>3</sup>.

शोभूपण of विद्यानाथ and नञ्जराज्यशोभूपण of नृसिंहकवि alias अग्निव-  
कालिदास contain panegyrics of their patrons, king नरसिंह  
of Orissa, प्रतापरुद्रदेव of Warangal and नञ्जराज, son of  
वीरभूपाल of Mysore respectively.

1 For the authors and works quoted in this book  
Vide Ind. Ant. (1916) p. 22.

2 ( a ) तस्य ( संगमस्य ) मन्त्रिशिरोरत्नमस्ति मायण सायणः ॥  
तेन मायण पुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।

ग्रन्थः कर्मविपाकाख्यः क्रियते करुणावता ॥

( b ) अस्ति श्रीसङ्गमक्षमापः पृथ्वीवलपुरन्दरः ।  
तस्य मन्त्रिशिरोरत्नमस्ति मायणसायणः ॥

( c ) इति × × × श्रीमत्सङ्गमराजसकलराज्यधुरन्धरस्य सकलविधा-

निधानमृतस्य भोगनाथाग्रजन्मनः श्रीमत्सायणाचार्यस्य कृतावलङ्कारसुधानिधौ ॥

3 आयुर्वेदसुधानिधिव्यसनिभिः श्रीसायणार्योदितं सैपज्यम् ।

quoted in Ind. Ant. ( 1916 ) p. 22,

(8) यज्ञतन्त्रसुधानिधि—This is a treatise on Vedic rituals. The last two works were composed by Sāyaṇa during the reign of Harihara II, the son and successor of Bukka I, whose generosity and high regard for the Vedic rites are eloquently praised by Sāyaṇa in the beginning of these works.

*Vedic Commentaries*—The Vedic commentaries are monuments of vast and varied learning and as such rightly occupy the foremost place in the writings of Sāyaṇachārya. The introductory verses to the Bhāṣya on the तैत्तिरीयसंहिता make it amply clear that Sāyaṇa was entrusted with the composition of Vedic commentaries by the King Bukka on the recommendation of his elder brother Mādhava who, as the spiritual guru, was actually requested by the king for this responsible task but who, presumably owing to his multifarious engagements in other spheres, declined this offer in favour of his younger brother. Thus it was under the inspiring guidance of Mādhava that Sāyaṇa wrote his learned commentaries on the Vedas which he rightly calls 'Mādhaviya' after his elder brother as a token of gratitude towards him.<sup>1</sup>

Sāyaṇa wrote his Bhāṣyas upon the following five well-known Vedic Samhitas—

- (i) तैत्तिरीय संहिता of कृष्ण यजुर्वेद
- (ii) ऋग्वेद संहिता
- (iii) सामवेद संहिता
- (iv) काण्वसंहिता of शुक्ल यजुर्वेद
- (v) अथर्ववेद संहिता

Sāyaṇa wrote his commentaries upon the different Brāhmaṇas and Āraṇyakas of the Vedas naturally enough after he had commented upon their Samhitas with

1, For a fuller treatment of the problem, see the Sanskrit Introduction pp. 14-17,

the single exception of the Bhāṣya on the Ś'atapatha Brāhmaṇa of the white yajur veda which appears to have been composed ( as is clear from the introductory verses) last of all, during the time of Harihara II. He commented upon the following Brāhmaṇas and Āraṇyakas:—

A. Brāhmaṇa of the Kṛṣṇa Yajurveda—

- ( 1 ) तैत्तिरीय ब्राह्मण
- ( 2 ) तैत्तिरीय आरण्यक

B. Brāhmaṇa of the Ṛgveda—

- ( 3 ) ऐतरेय ब्राह्मण
- ( 4 ) ऐतरेय आरण्यक

C. Brāhmaṇas of the Sāma Veda—

- ( 5 ) तारङ्ग्य ( पञ्चविंश ) ब्राह्मण
- ( 6 ) षड्विंश " "
- ( 7 ) सामविधान " "
- ( 8 ) आर्षेय " "
- ( 9 ) देवताध्याय " "
- ( 10 ) उपनिषद् " "
- ( 11 ) संहितोपनिषद् " "
- ( 12 ) वंश " "

D. Brāhmaṇa of the White Yajurveda—

- ( 13 ) शतपथ ब्राह्मण

### THE PRESENT WORK

The present volume contains, as has been already noticed by us, a convenient collection of all the available introductions to Sāyana's commentaries upon the Samhitās of various Vedas. A comparative study of these introductions furnishes us with the necessary information to decide the order in which they were composed. Despite the primacy of Ṛg Veda as shown by



the famous mantra in the Puruṣa Sūkta<sup>1</sup> and the most honoured place it occupies in our sacred literature, it was Yajurveda which called for the first commentary at the hands of our author. It was proper on the part of Sāyana to write his first Bhāṣya upon Yajurveda Samhita, because it is most important for the sacrifice and it is in order to perform the sacrifice that we must know the meaning of the Veda. In fact, it is absolutely needed for the prominent officiating priest called *Adhvaryu* who, being responsible for the proper guidance and practical ministration on the occasion of sacrificial rituals, is rightly believed 'to construct the very form of sacrifice'<sup>2</sup>. It was natural for Sāyana, a follower of the Taittiriya school of Black Yajur Veda to write his first commentary upon the Samhita of his own school. Hence it can be affirmed without any shadow of doubt that the earliest introduction written by Sāyana was one that belongs to the Bhāṣya of the Taittiriya Samhita.

Out of the remaining Samhitas that of the R̥g Veda claims our greatest attention, not merely because it is required for the next important priest, the *Hotr*, but for the reason that it is the direct source of metrical mantras quoted by the others. It is upon the *Rks* contained in this Samhita that the *Sāman* chants are sung. Thus being of greater importance R̥g Veda was commented upon before Sāma, which being required for the third important priest at the sacrifice, namely the *Udgātr*, came to have a commentary in a logical sequence after the R̥g-Veda was furnished with one. Thus the introduction

---

1. ऋचः सामानि जज्ञिरे

ऋ. १०।१०।१।

2. यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः

ऋ. १०।१७।११.

to the Sāmaveda Bhāṣya is the third in the order of its composition.

The Commentary upon the three important Vedas was thus completed, but Sāyaṇa had not as yet directed this attention towards writing a Bhāṣya upon the White Yajura veda. To remove this omission, he next wrote his commentary upon the Kāṇva Samhitā of that veda, as the other (Mādhyandina) Samhitā of the same Veda was fortunate enough to possess a learned Bhāṣya from the pen of that erudite Vedic interpreter, Āchārya Uvaṭa, some three hundred years before Sāyaṇa. Thus the introduction to the Kāṇva occupies the fourth place in the order in which it was written.

The introduction to the Samhita of Atharva veda was the last to be written by Sāyaṇa after he had completed his comments upon the Samhitās of other vedas. Sāyaṇa's remark<sup>1</sup> on this point is quite conclusive when he tells us that after commenting upon Yajur-R̥g- and Sāma Samhitās which deal with sacrifices the fruits whereof are to be realised hereafter, he wrote his Bhāṣya upon the Atharva which treats of rituals whose results are gained here as well as hereafter. This being the natural order in which the introductions were written, we feel justified for their arrangement we have adopted here in this volume.

## A RUNNING SUMMARY OF THE CONTENTS.

We beg to make here a short survey of the most important topics dealt with in these critical introductions. The first among these, the introduction to the Taittirīya Samhitā, is very short and naturally the subjects treated of therein are a few in number. As

---

1 Vide Verse 10, p. 119.

it was natural, Sāyana has begun this introduction with the treatment of some of the fundamental questions about our sacred Vedas. He has proposed a sound definition of Veda and after describing the nature of the proper *Adhikārin*—person entitled to the study of this sacred lore—has briefly shown the authoritiveness of the Vedas. Next he has divided Veda into two *Kāṇḍas*, the former of which deals with the four-fold actions and the latter treats of the way to realise the Brahman and of the final release from the bondage of this world as a result of the knowledge thereof. In the end he has concisely explained the appropriateness of दक्ष and पौर्णमास sacrifices as the very first rituals with which the first *Kāṇḍa* of the Yajur Veda begins, since they have been maintained to be the प्रकृति for all the later sacrificial rites, technically known as विकृतिस ।

The introduction to his Commentary upon the *R̥g Veda Samhitā* has deservedly been very popular with the students of Veda because it contains a wealth of useful information about the nature and interpretation of the Veda. Here the author has taken prodigious pains to give a thorough as well as authoritative exposition of all the fundamental questions touching not merely the *R̥g Veda* to which it forms a suitable introduction but the whole field of Veda in general. The first important problem tackled by our author is the definition of Veda. Sāyana has, with a sound refutation of the arguments put forth by the पूर्वपत्तिन्, very ably proved that the Vedic mantras do express some intelligible meaning which can be properly made out with the aid of the *Nirukta* and allied auxiliary literature, and hence that the mantra and Brahman portions of the Vedas do possess their own authoritiveness.

To prove these statements our author does not hesitate in giving lengthy *Adhikaranas* in full from the *Mimānsā-sūtra* of Jaimini with his brief comments upon the *sūtras*. After proving the अपौरुषेयत्व of Veda and describing the nature and classification of *Mantra* and *Brāhmaṇa*, S'āyaṇa has a lengthy discussion about the utility of the study of the Vedas which he concludes with recording his just praise and high appreciation for the person who thoroughly understands the subtle import of the Vedic mantras as the crowning result of his successful *Śrādhya*. To conclude his treatment of the Vedic problems, our author has given a thorough description of the six 'limbs' of Veda and has amply shown the way in which each of them help an interpreter of Veda in properly handling the divers problems connected with Veda and Vedic rituals.

The next introduction to the commentary upon *Sāmaveda* contains pieces of very useful information which are of more technical nature than those we have as yet derived from the previous introductions. With a preliminary survey of the nature of *Mantra* and *Brāhmaṇa* our author plunges into the deep discussion of various technical problems about the recitation and classification of *Sāman* chants on the occasion of sacrifices. These practical problems, sixty-two in number, are based upon the texts of Purva Mimansa system and the solutions proposed thereof go a great way to prove the utility of *Sāmans* for the sacrificial rituals. With a brief comment upon the important topic of the expressiveness of the Vedic mantras this lengthy introduction is brought to a successful conclusion.

The author begins his introduction to the commen-

tary upon the Kāṇva Samhitā with certain useful preliminary remarks about the nature and schools of the White Yajurveda. The important topic dealt with later on concerns the interpretation of that famous Vedic text 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' which has been explained in various ways by the different schools of Mimāṃsā. The utility of the study of Veda has been next treated of by our author, who, after giving an outline of the subjects treated in the forty adhyāyas of the white yajurveda Samhita and showing the appropriateness of the *Dars'a* and *Paurṇamāsa* *istis* as marking the beginning of the Vedic rituals, concludes this short introduction by his usual remarks about the nature and classification of the Vedic mantras.

Naturally in the beginning of his introduction to the Bhāṣya of Atharvaveda Sāyaṇa has, on the strength of suitable authoritative texts of the *Purānas* and *Smritis*, treated at great length the usefulness of Atharvaveda as a distinct subject of practical study for the royal *Purohita* and the officiating priest called *Brahmā* on the occasion of Vedic sacrifices. The interpretation of the text 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' and the utility of the study of Veda as consisting of the knowledge of subtle import of the mantras it contains, with a learned criticism of the theory of Prabhākara advocated thereon, are the prominent topics which have called forth an elaborate exposition at the hands of Sāyaṇāchārya. Our author has taken very great pains in explaining the supremely important subject of *Prāmānya* of the Vedic texts, which he, after demolishing various theories held by the philosophical schools of different persuasion, both orthodox and heterodox, shows with the aid of learned arguments to be 'self-proved'. With a

learned criticism of the theories of the logicians and grammarians as regards the nature of 'word', Sāyana proves the eternity of Veda and concludes this interesting and useful introduction with a detailed enumeration of the various actions which have been enjoined in this Samhitā.

### A CRITICAL SURVEY OF THE CONTENTS.

The short survey we have made above of the important contents of these introductions will not only show that there is a logical sequence in the systematic treatment of the prominent Vedic problems here, but will also prove that they mutually supplement, in an excellent way, the information contained by each of them. It will further show that our author has dealt with two types of topics, one general and the other special. The general topics pertain to the fundamental conceptions about the nature, authoritativeness, definition and classification of Veda. In fact, every important thing touching Veda and Vedic interpretation finds a suitable and exhaustive treatment at the hands of this great Vedic commentator. We give below a bare outline of main topics with which these introductions repeatedly deal.

Veda is defined as the sum of mantras and Brāhmaṇas—a definition adopted here from the यज्ञपरिभाषा of आपस्तम्ब<sup>1</sup>. After critically reviewing the various views about the authoritativeness of Veda held by the philosophers of different schools, Sāyana shows on the authority of Mīmāṃsā texts that the Veda is self-luminous ( स्वतः प्रमाण ) and can illustrate itself as well as other things<sup>2</sup>. Indian

1. p. 2, 15.

2. pp. 15-24, 129-133.

नैयायिकस hold on the analogy of works written by human authors that the Veda has also got a personal author but Sāyana following the classical Mimāṃsā writers has furnished conclusive proofs for the अपौरुषेयत्व of Veda<sup>1</sup>. The Vedas are eternal as they are self-revealed and have come into existence without the aid of any agency, divine or human. Some hold that the Veda is not worth interpretation inasmuch as some of the Mantras contained therein are ambiguous; some are absurd; some are contradictory; some repeat what is already known, while some do not convey any meaning whatsoever. Proving the incorrectness of the above view, Sāyana has given an exhaustive exposition of the true nature of the Vedic Mantras<sup>2</sup> which are used in the sacrifices not only for the purpose of bringing out some unseen merit, called *Apūrva* through their utterance but also for the purpose of expressing some intelligible meaning.

As regards a suitable definition of mantras and Brahmanas into which the Veda is divided, different views have been offered and criticised and it has been shown that since the mantras and Brahmanas are so various in kind, except denomination (समाख्यान) there is no common quality which will serve for a true definition. So the denomination of the mantras, as they are used in the words, 'this is the mantra', is the definition of a mantra and whatever in the Veda is not a mantra is a Brāhmaṇa and that is the only convenient way of offering a workable definition of the constituents of the Veda<sup>3</sup>. These Vedic mantras are of three different kinds<sup>4</sup> — *Rk*, *Sāma* and *Yajuh*. Mantras in a metrical form

1. pp. 33-34, 133-134.

2. pp. 15-17, 100, 117.

3. pp. 37-38, 112.

4. pp. 34-36, 64-65, 82, 111.

are known as *Riks*, those in the form of songs are *Sāmans* and those that are neither metrical nor adopted for singing, but are in plain prose are *Yājūh* texts. It is upon this difference between the three kinds of mantras that the distinction between the Vedas—*Rg*, *Sāma* and *Yajur*—rests.

The subject matter of Veda is the next important topic repeatedly dealt with in most of these introductions. Veda is divided into two sections ( *कारण* ), the first of which has for its subject matter the treatment of actions, while the other, the treatment of *Brahma* and the means of His realisation. Thus *Dharma* and *Brahma* are the subject matter respectively of the two sections into which the whole of Veda is divided. Veda is the only depository of *dharma* and *Brahma* because these two cannot be obtained from any other source and hence their knowledge is the immediate use ( *प्रयोजन* ) of the Veda. ¶ The study of this sacred work is enjoined by such text as *स्वाध्यायो-स्येतन्न्यः* which, though explained by different writers in different ways, has been proved to mean not merely the acquisition of some unseen spiritual reward through the bare recitation of the mantras it consists of, but also the proper understanding of the meaning of these mantras. The mastery of the text and ceremonial perfection ( *प्राप्ति* and *संस्कार* ) are claimed to be the real import of such sacred injunctions and the visible rewards always attending the study of Veda. We must, therefore, conclude that the injunction to study the text of the Veda aims at the mastery of the text. The persons who are entitled by the above *S'ruti* text to the study of this sacred work are those who belong to the three higher castes because they are



permitted to have their own initiation ceremony: The women and the s'ūdras though need that knowledge, yet should not meddle with Veda; because they have not been invested with the sacred thread and hence are prohibited<sup>1</sup>.

Besides the treatment of these common topics, Sāyaṇa has dealt with some special subjects in his different introductions. A detailed account of दर्श and पौर्णमास with their appropriateness as the initial rites marking the beginning of the first section of Veda finds a suitable description in the introduction to the Taittiriya Samhitā. The introduction to R̥g-veda has, besides the high praise lavished upon one who properly understands the subtle meanings of Veda, a comprehensive survey of all the six *Angas* of Veda and the aid they furnish in the interpretation of the Vedic mantras. The introduction to Sāma Veda is replete with the treatment of matters of a technical kind which deal with the complex problem of Sāma chanting. The contents of all the forty sections of the White Yajurveda along with the दर्श and पौर्णमास rituals have been dealt with in the introduction to the Kāṇva Samhitā, while the use, praise and schools of the Atharva Veda with an enumeration of various actions treated therein are the proper topics which our author has carefully described in his last introduction to the Atharva Samhita. Thus a critical analysis of the contents supply us with almost all the important information which we must possess, before we commence a really critical study of this ancient and difficult text.

## CRITICAL ESTIMATE.

## EQUIPMENT OF A VEDIC INTERPRETER.

Our sacred Vedas are the most ancient work in the vast range of the Indo-European literature. To this element of remoteness of time must be added the depth of meanings, the obscurity of expressions and the obsolescence of grammatical forms. The result is that to do full justice to and to interpret the subtle import of the mantras of the Vedas in a thoroughly satisfactory manner is a work of no small magnitude. Hence an interpreter of the Veda must have some traditional materials at his command before he sets on the difficult task of elaborately elucidating the varied and various meanings of their mantras. The most important of these traditional materials, greatly needed for a Vedic scholar, are those that are supplied by the well-known six limbs (Vedāṅga) of the Veda, namely शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्दस् and ज्योतिष । *S'ikshā*<sup>1</sup> wherein is taught the method of pronouncing letters, accents etc. is absolutely needed for the accurate recitation of the Vedic mantras. *Kalpa*<sup>2</sup>, stating as it does the application of the various texts, is useful in teaching the performance of the sacrifice. Grammar<sup>3</sup> should be studied for determining the forms and meanings of words from the instruction it gives as to roots, suffixes and the like and thus it is of immense value in the exposition of the meaning of Vedic words, because only that person who knows the laws under which letters are dropped, or added, or modified, will

1. स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षाग्रन्थोऽपेक्षितः p. 50

2. कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्य उपकरोति p. 51.

3. रक्षार्थं वेदानामव्येथं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् पालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवर्त्यति—महाभाष्य p. 51

be able adequately to guard the Vedas and to understand their meaning. Nirukta teaches us the etymologies of difficult words of the Veda and sufficiently supplements the aid given by Sanskrit grammar<sup>1</sup>. *Chandas* is useful for knowing the meters of the mantras and *Jyotisa* for determining the times and seasons proper for sacrifices. Besides these six *Āngas*, a Vedic interpreter must be endowed with the knowledge of the very interesting and useful materials contained in the *Purāṇas*, *Itihāsas*<sup>2</sup> and *Dharma Shastras*, because without these a man cannot properly appreciate and thoroughly understand the associations which have gathered, during a long time, round the sacred mantras of the Veda. He must be well versed in the auxiliary Vedic books known as *Anukramanīs* as well and with their aid must know the *ṛsi*, metre and *devatā* of every mantra<sup>3</sup>. But the most essential subject of study immensely needed for the traditional exposition of the fundamental problems touching Veda and Vedic interpretation must be that eminent system of Hindu thought commonly known as *Mīmāṃsā*. The supreme purpose for which this department of knowledge came into being is, as rightly suggested by its very name, to investigate the definition and nature of Veda and the apparant contradictions which to a superficial mind seem to exist in the various rituals treated by the different Vedas<sup>4</sup>. "Its purpose",

1 तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्ये स्वार्थसाधकं च । तस्माद् वेदार्था-  
वबोधाय उपयुक्तं निरुक्तम् p. 50

2 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् — म० भा० १।१।२६९

3 यो ह वा अविदितार्थेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति  
वा स्थाणुं वर्च्छति गते वा पात्यते प्रमीयते वा पापीयान् भवति — का० अनु०

4 पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट एव p. ६४.

rightly says Somanātha in his *Mayūkhamālā*, "is to determine the sense of revelation".

Hence for a scholar who wishes to dive deep into the true meanings and subtle significance of the Vedic mantras, an acquaintance with the *Mīmāṃsā* doctrines and rules of Vedic interpretation is absolutely essential by way of introduction before he proceeds directly with the Vedic texts. Judged by these requirements of a Vedic interpreter which a critical introduction must necessarily contain, these introductions of Sāyaṇa to his commentaries upon the various Vedic *Samhitās* turn out to be orthodox models of what a truly useful and authoritative introduction should be.

#### SĀYAṆA AS A VEDIC COMMENTATOR.

The great Sāyaṇāchārya has made the most direct and most important contributions to the Vedic exegesis. In interpreting the Veda he rightly exploits the aid afforded by the six Vedic *Aṅgas*, the *Puraṇās*, and the *Mīmāṃsā*. He is a thorough-going *Mīmāṃsaka* and therefore in his commentary upon the Vedas he justly re-inforces the substantial aid given by the other departments of knowledge by the profound and traditional views of the Vedic interpretation which *Mīmāṃsā* contains. In these very informing and learned introductions to his *Bhāṣyas* upon the Vedas he has furnished all the important preliminary matters which a student, before he sets sail upon the vast ocean of the deeply significant Vedas, must be in possession of. It is natural to find *Mīmāṃsā* playing a very significant role in these critical Introductions. Indeed, they are replete with the most fundamental views and the traditional doctrines

which Mīmāṃsā has to propound about the nature, infallibility and authoritativeness of our sacred Vedas. We shall very briefly show the nature of Mīmāṃsā doctrines which our author has so ably set forth in the pages of these Introductions.

The doctrine that the Vedic mantras are expressive of intelligent meanings is based upon the मन्त्रलिङ्गाधिकरण of Mīmāṃsā Sutrās, first Adhyāya, 2nd Pāda, Sutras 31-53. The अर्थवाद portion of the Brahmanas has been maintained to have an equal authoritativeness with that portion which deals with the injunctions (विधिस) and it is based upon the 1st Adhikaraṇa of the second Pāda of the first Adhyāya, Sutras 1-18, known as अर्थवादाधिकरण । The proposition which proves that the Vedas do not owe their existence to the agency of any personal author but are eternal is likewise founded upon the वेदापौरुषेयत्वाधिकरण ( 1, 1, 27-32) of पूर्वमीमांसा । The definition of mantra and Brāhmaṇa and the three-fold divisions of mantras into ऋक्, यजुः and साम along with their proper definitions have their basis in the different Adhikaraṇas of the first Pāda of the second Adhyāya, Sutras 32-37. So much for the common topics repeatedly treated by Sāyaṇa in these Introductions. As regards the special subjects dealt with here, the Mīmāṃsā sutras are no less laid under contribution. Thus the whole of the elaborate Introduction to the सामसंहिता contains a detailed exposition of 62 technical topics of पूर्वमीमांसा which have got their bearings upon the various complex problems of the singing of Sāmans and their utility and application for the purpose of sacrifice. Indeed, the whole of this Introduction consists of lengthy extracts from the different Adhyāyas of जैमिनिन्यायमालाविस्तर, a very important work on पूर्वमीमांसा, composed by his elder brother, the great Madhavā-

chārya. The lengthy and learned discussion about स्वाध्यायाव्ययन in the introduction to काण्वसंहिताभाष्य and प्रामाण्यवाद of Veda with a critical survey of the different doctrines held by the followers of different philosophical schools which our author has made in the introduction to अथर्वसंहिताभाष्य truly prove the great service into which the Mimāṃsā doctrines have been pressed for expounding the important views held by the traditionalists about the supreme authoritativeness of the Vedas and the complete usefulness of their intelligent study.

### THEIR USEFULNESS FOR A MODERN STUDENT OF VEDA.

We have repeatedly asserted that the Vedic commentaries written by Sāyaṇāchārya are, in spite of their occasional apparent contradictions in the interpretation of certain Vedic passages, the only sure and consistent guide in the understanding and the exegesis of the Mantras of the Vedas. They are valuable not only for an orthodox Vaidika but also for a modern student of this ancient literature of the Hindus. Those who press the sciences of Comparative Philology and Comparative Mythology into the service of Vedic exegesis will find in these illuminating Bhāṣyas matters which are of especial interest to them. Sāyaṇa has, in the course of his commentaries, taken into account the valuable helps rendered by the sciences of Etymology (Nirukta) and Grammar (Vyākaraṇa). Our author has not only utilised the contributions made by Yāska in his Nirukta but has himself proposed suitable meanings of difficult Vedic words in accordance with the rules of Etymology, where Yāska is wholly silent. The science of grammar has been, specially in the commentary upon the first *Aṣṭaka* of Ṛgveda, fully taken into account in the

interpretation of the Vedic Mantras where accents play important parts. Sāyaṇācharya has collected every item of mythological interest associated with the meaning of Vedic hymns which will yield even a modern student of Veda a rich harvest of very useful results. Besides these, Sāyaṇa's commentaries are the only extant Bhāṣyas complete in every respect in a vast commentorial literature which has gradually grown round the Vedas. In these, Sāyaṇa has utilised even those valuable comments which are perhaps lost for ever or are only partially known to us in these times. Under these circumstances, Sāyaṇa is the only commentator who can supply us with the direct traditional meanings of the Mantras as handed down from generation to generation of the native Vedic interpreters. We firmly believe that a really sympathetic and critical study of Sāyaṇa's Commentaries will be valuable even from the stand-point of a modern student of Vedas engaged in unraveling the hidden mysteries of the Vedic language and religion.

The introductions to these Vedic commentaries we have collected here amply furnish a student of Veda with all the supremely important doctrines which he must possess before he directly begins the practical study of the Vedic texts. Besides, these will impart the necessary insight into properly appreciating and clearly understanding the genuine spirit in which Sāyaṇa has written his learned and monumental Bhāṣyas. We have firm belief that a precise study of these valuable Introductions will show us not only the traditional mode of the proper interpretation of the Vedas but also the right way in which these most ancient sacred texts should be handled. It is the sheer misunderstanding of the view-point of this eminent Vedic commentator which has unnecessarily

called forth the undeserved obloquy heaped upon the sacred head of the great Sāyana not only by the so-called foreign Vedic scholars who, placed as they are, are wholly ignorant of the important traditions and associations which have grown round this most ancient and sacred work in course of many centuries but also by the various Indian disciples of these European Gurus, who, though fortunate enough to be in a position to understand properly the different Vedic traditions, do blindly follow their lead and feed the unfortunate young students placed under their care upon the ill-digested and half-baked theories of these 'western Vaidikas'. Indeed, the only safe guide which we possess in these times when even the masters of the 'historical method' differ from one another as regards the obvious meanings and plain interpretations of easy Vedic Mantras is the traditionally uniform and deeply suggestive Bhāṣyas of Sāyana. With his scholastic interpretations the great Sāyanaācharya has been, and indeed will be, the supremely reliable guide to effect our first entrance into the manifold mysteries of this impregnable fortress of Vedic language and Vedic religion. In fact, every one who enters on the study of Veda owes in an abundant measure a deep debt of gratitude to this great authority on the Vedic exegesis. We cannot properly imagine what the condition of Vedic scholarship would have been to-day without the वेदार्थप्रकाश of our eminent author in which the great Vedic exegetist has not left a single word unexplained, however obscure it may be. It is not that this eminent service done by Sāyana has not been recognised even by the modern Western scholars who have devoted their time and labour towards a really critical and in a way intensive



study of this most ancient Aryan literature. Thus Prof. Wilson is amply justified (and we believe thoroughly impartial) when he makes these critical remarks in the introduction to his translation of the first *Astaka* of Ṛg-Veda—"He (Sāyaṇa) undoubtedly had a knowledge of his text far beyond the pretensions of any European scholar, and must have been in possession, either through his own learning or that of his assistants, of all the interpretations which had been perpetuated by traditional teaching from the early times".

We beg to conclude our very humble remarks as to the great intrinsic worth of Sāyaṇa's work as a truly reliable guide in the difficult task of interpretation of Vedic Mantras with the following extract from Prof. Max Muller's preface to his Vedic Hymns ( Part I p.XXX):-Those who recollect the history of Vedic scholarship during the last five and twenty years know best that with all its faults and weaknesses, Sāyaṇa's commentary was a *sine qua non* for a scholarlike study of the Ṛg-veda. I do not wonder that others who have more recently entered on that study are inclined to speak disparagingly of the scholastic interpretations of Sāyaṇa. They hardly know how much we all owe to his guidance in effecting our first entrance into this fortress of Vedic language and Vedic religion, and how much even they, without being aware of it, are indebted to that Indian Eustathius.....  
.....We ought to bear in mind that five and twenty years ago, we could not have made even our first steps, we could never at least have gained a firm footing without his leading strings."

Hindu University,  
Benares.  
16-3-34.

} BALADEVA UPADHYAYA

# प्रस्तावना

## उपक्रमः ।

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।  
अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥  
चातुर्वर्ग्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।  
भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति ॥

—मनुः ।

अथाभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिहेतुकस्य धर्मस्य परमार्थभूतमिद्वान्तनिचयावगतेः साधन-  
भूता जगतामैहिकामुष्मिकपरममङ्गलसम्पदनाय भगवता करुणावरुणालयेनाविर्भावं प्रापिता  
भगवन्तो वेदा एवाऽऽस्माकं धर्मसर्वस्वमिति केषां शास्त्रज्ञानजुषां विदुषां नावगतम् ।  
नैवास्माकं मानवानाम्, अपि तु देवानां पितृणामपि वेद एव सनातनं चक्षुरिति ।  
चतुर्णां वर्णानां, त्रयाणां लोकानां, चतुर्णां आश्रमाणां, भूतस्य भव्यस्य भविष्यतश्च  
सकलस्य वस्तुजातस्य प्रसिद्धिस्थानं भगवती श्रुतिरेवेति मनुवचने कः खलु  
सचेताः सन्दिग्धे ? वेदशास्त्रं विहाय नैवान्यत् किमपि परं साधनं यत् खलु जन्तून्  
परमार्थभूतां मोक्षपदवीमुपदिशति । मनुरपि अमुमेवार्थं साधु समर्थयति—

विभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।

तस्मादेतत् परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥

अत एव वेदार्थतत्त्वज्ञस्य भूयसी प्रशंसा शास्त्रेऽपूपलभ्यते । वेदार्थज्ञानं नाम मानवानां  
परमं कर्तव्यम्, प्राधान्यतो ब्राह्मणानाम् । अत एवोक्तमाचार्यैः—निष्कारणं ब्राह्मणेन  
षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च । स्मर्यते च मानवे धर्मशास्त्रे—

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।

सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥

अथ विदितमेव विमलधिषणानां विद्वद्धैरेयाणां चतुर्वेदभाष्यरचयितुस्तत्रभवतः श्रीसायणाचार्यस्याभिधानम् । आखिलेऽस्मिन् भारते वर्षे नास्त्येव तादृक् कश्चन वेदशास्त्र-ज्ञानसम्पन्नो विपाश्चेत् येन नानुनापि श्रुतिगोचरीकृतं श्रीमतां सायणाचार्याणां नाम । श्रीमता सायणाचार्येण विरचितानि निखिलमपि सरहस्यं श्रुत्यर्थजातं प्रदीपा इव प्रकाशयन्ति अज्ञानतमस्काण्डमुन्मूलयन्ति चतुर्णामपि वेदानां भाष्याणि सततं रञ्जयन्ति विपाश्चित् चेतोमि । साम्प्रतं भगवत्याः श्रुत्या यः कांश्चिदर्थः प्रतीयते, यत् किमपि रहस्यमस्माकं बुद्धिपथमवतरति, निखिलमपि तत् श्रीसायणाचार्यस्यानुग्रहविलसितमेवेति ध्रुवं मन्यामहे । सर्वेषां वेदभाष्याणामारम्भे तत्रभवता ग्रन्थकृता उपोद्घातरूपेण वेदस्यपौरुषेयत्वापौरुषेयत्व-सार्थकत्वानर्थकरवादिनिवन्धनं बहवो वेदज्ञानामवश्यं ज्ञातव्या विषया निबद्धा विलसन्ति । तत्र ऋग्वेदभाष्योपद्धात एव यत्र कापि मुद्रितचरः । यजुर्वेदसामवेदाथर्ववेदानां भाष्योपद्धाता न कुत्रापि बहुमूत्रसम्भ्रं भाष्यपुस्तकं विहाय पृथङ् मुद्रिता इति तेषां सर्वेषामेकत्र पुस्तकरूपेण प्रकाशनं वेदाभ्यासिनामुपकाराय अश्वसाधनानाञ्च विद्यार्थिनामुपयोगाय शृङ्गं भविष्यतीति मदीयो नूनं विश्वासः । महान्तो महाघाञ्च भाष्यग्रन्था न सर्वेषां जिज्ञासूनां सुलभा इति हेतोः श्रुतिविषयकनिखिलः रहस्यप्रतिपादकानां सर्वेषामेव भाष्योपद्धातानामेकत्र प्राथमिके प्रकाशने नः परम एष आदरः ।

### श्रीसायणाचार्यस्य जीवनवृत्तम्

साम्प्रतं वेदभाष्यप्रणेतुः श्रीसायणाचार्यस्य जीवनवृत्तान्तमधिकृत्य किमपि संक्षेपेण विचारयामः । दिष्टया भाग्यभाजो वयं यदावश्यकं सकलमपि श्रीसायणीयं वृत्तं ज्ञातुं विद्यन्तेऽस्माकमुपयोगाय प्रमाणभूतानि बहूनि साधनजातानि । ग्रन्थकृद्भिरेव स्वनिर्मितानां ग्रन्थानामादौ स्त्रवंशपरिचयः स्वयमेव प्रदर्शित इति नितरामस्माकं प्रमोदस्थानम् । त्रिजयनगरमहाराजाधिराजाणां बहूनामपि शिलालेखेभ्यः शासनपत्रेभ्यश्च बहून्पेक्षितं वृत्तजातमुपलभ्यते श्रीमदाचार्यवर्याणामित्यपरमपि हर्षनिदानमैतिहासिकानाम् ।

तत्र सायणस्य जनको मायणो नाम जननी च श्रीमतीनाम्नी । गोत्रेण स भारद्वाजो बभूव । कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयशाखा बोध्यायनसूत्रं च तस्य स्वीये आस्ताम् । तस्य द्वौ भ्रातरौ वेदशास्त्रसम्पन्नौ वृहस्पतिशुकपदशावभूताम् । तयोर्ज्यायान् माधवाचार्यौ विजयनगरसाम्राज्यसंस्थापकानां महाराजाधिराज श्रीहृत्विहराणामासीत् मन्त्रिमूर्धन्यो

विपश्चिदपरिवमद्भ । कनीयान् श्रीभोगनाथश्चाभवत् संगमभरपतेः नर्मसचिवः कम-  
नीयकाव्यकलाकुशलः कवयिता च । एतत् सर्वं वृत्तान्तजातं सायणोद्यमप्रशिक्षानामधो-  
लिखितानामलोचनया स्फुटं भविष्यति ।

अलङ्कारसुधानिधौ—

महेन्द्रवन्माननीयो मन्त्री मायणसायणः ।

मण्डलेषु कृतचारमण्डलः सायणो जयति मायणात्मजः ।

मन्त्री मायणसायणस्त्रिजगतीमान्यापदानोदयः ।

इति श्रीमत् पूर्व-पश्चिम-दक्षिणोत्तर-समुद्राधिपतिवृक्करायप्रथमदेशिकमाधवा-  
चार्यानुजन्मनः श्रीमत्संगमराजसकलराज्यधुरन्धरस्य सकलविद्यानिधानभूतस्य  
भोगनाथाप्रजन्मनः श्रीमत्सायणाचार्यस्य कृतावलङ्कारसुधानिधौ

सुभाषितसुधानिधौ—

भरद्वाजान्वयभुजा तेन सायणमन्त्रिणा ।

व्यरच्यत विशिष्टार्थः सुभाषितसुधानिधिः ॥

इति पूर्वपश्चिमसमुद्राधीश्वरारिरायविभाल श्रीकम्पराजमहाप्रधान-भरद्वाज-  
वंशमौक्तिक-मायणरत्नाकरसुधाकर-माधवकल्पतप्तसहोदर-श्रीसायणार्यविरचिते  
सुभाषितसुधानिधौ ।

प्रायश्चित्तसुधानिधौ—

तस्य ( सङ्गमस्य ) मन्त्रिशिरोरत्नमस्ति मायणसायणः ॥

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।

ग्रन्थः कर्मविपाकाख्यः क्रियते करुणावता ॥

श्रीमाधवभोगनाथसहोदरस्य मायणनन्दनस्य सायणाचार्यस्य कृतौ प्रायश्चित्त-  
सुधानिधौ ॥

यज्ञतन्त्रसुधानिधौ—

तस्या ( संगमस्या ) भूर्दन्वयगुरुस्तत्त्वसिद्धान्तदर्शकः ।

सर्वज्ञः सायणाचार्यो मायणार्यतनूद्भवः ॥

उपेन्द्रस्यैव यस्यासीदिन्द्रः सुमनसां प्रियः ।

महाक्रतूनामाहर्ता माधवार्यः सहोदरः ॥

## प्रस्तावना ।

अधीताः सकला वेदास्ते च द्रुपार्थगौरवाः ।

तत्प्रणीतेन तद्भाष्यप्रदीपेन प्रथीयसा ॥

माधवीयघातुवृत्ती—

अस्ति श्रीसंगमचमापः पृथ्वीतलपुरन्दरः ।

तस्य मन्त्रिशिरोरत्नमस्ति मायणसायणः ॥

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।

आख्यया माधवीयेयं घातुवृत्तिर्विरच्यते ॥

### माधवाचार्यः

बभूव माधवाचार्यः सायणाचार्यस्य ज्यायान् भ्राता । निखिलेषु पारमार्थिकेषु  
ध्यानिहारिकेषु च विषयेषु अस्य श्रेष्ठेषां नितान्तं सप्रसराऽऽसीदिति प्राचीनोतिहासजुषां केषां  
विदुषां नावगतम् । अयं खलु चतुर्दशशतके दक्षिणभारते विजयनगरसाम्राज्यप्रतिष्ठातुः  
श्रीमन्महाराज हरिहरस्य आध्यात्मिकगुरुनीतितत्त्वव्याख्याता निपुणो मन्त्रिवरोऽप्य-  
भवत् । माधवाचार्यस्यापदेशानामेवदं परिणतं फलं यत् विनाशमुपेयुषि वारङ्गलमहापतिक्रले,  
प्रबल्यवनाक्रमणैः खिलोक्ते निखिले दक्षिणभारतीयप्रजावर्गे, महाराजहरिहरेण गोब्राह्मणानां  
हिंसाय, आर्यसभ्यतायाः समुदयाय, स्वातन्त्र्यलक्ष्म्या अभ्युदयाय च, नवीनमेव विजय-  
नगरेति नाम्ना भारतेतिहासे प्रख्यातं साम्राज्यं प्रतिष्ठापितम् । पूर्वोत्तरमीमांसयोः विस्तार-  
ाय धर्मशास्त्रस्य च प्रचुरप्रचाराय बहुन् ग्रन्थान् प्रणिनाय श्रीमन्माधवाचार्यः । तेषु च  
मुख्यतमा विलसन्ति अधोनिर्दिष्टा ग्रन्थाः—(१)पराशरस्मृतिव्याख्या (पराशर-  
माधवः) (२) व्यवहारमाधवः (३)कालमाधवः, (४)जीवन्मुक्तिविवेकः,  
(५)जमिनीयान्वायमालाविस्तरः, (६)शङ्करदिग्विजयः ।

विजयनगरार्धाशस्य सभामन्य एव कश्चन माधवाचार्यात् भिन्नः अनात्यमाधव  
आसादिति श्रूयते यः खलु चावुण्डभट्टस्य सृजः काशीविलास क्रियाशक्तिनाम्नः  
शैवाचार्यस्य शिष्यः महाराजप्रथमं बुक्कस्य द्वितीयहरिहरस्य च व्यवहारप्रवीणो मन्त्री  
वमवासीगोवाप्रदेशयोः गुरुकान् समुद्धर्ता युद्धविद्यावरिष्ठः शासकश्च बभूव । स  
स्वयमेव शिलालेखेषु केषुचित् स्वविजयप्रशास्तिमुद्घोषयति ।

आशान्तविश्रान्तयशाः स मन्त्री दिशो जिगीषुर्महता बलेन ।

गोवाभिधां कोङ्कणराजध्रान्तीमन्येन मन्येऽरुणदंशवेन ॥

प्रतिष्ठितास्तत्र नुरुष्कसङ्घानुत्पाद्य दोग्धा भुवनैकवीरः ।  
उन्मूलितानामकरोत् प्रतिष्ठां श्रीसप्तनाथादिमुद्रामुजां चः ॥

X X X X

गोत्रे याऽङ्गिरसां प्रचण्डतपसश्च चातुर्गुणपृथ्वीसुर-  
भ्रष्टातुष्टयमेत्य नीतिसरणीं दत्तां धियं धैर्यणीम् ।  
सृष्टिः सन्नपि सर्वदानवमनःप्रह्लाददानोचितां  
धद् भूयः कवितां व्यनक्ति तनुते नो कस्य तेनाद्भुतम् ॥

अनेन उक्तियन्मार्गप्रवृत्तं चार्थेण महामन्त्राद्वरेण श्रीमता माधवेन स्कन्दपुराणान्तर्गत-  
मृतसंहितायाः तारपर्यर्द्धगणिकाभिवाना व्याख्यायि व्यरचति आनन्दाश्रमसंस्कृत  
ग्रन्थावल्यां प्रकाशितस्य तद्ग्रन्थस्य पुष्पकावो (१)द्वयं प्रदीयते । अयं खलु सुवैकवीरौ  
माधवामात्यो माधवाचार्यादमित्र एवेति पण्डितानां प्रायोवादः । वस्तुतस्तु केवलं नाम-  
शाम्भं भजन्तो मिहावबोमौ विद्वद्वरेण्यविनि सिद्धान्तः ।

गृहस्याश्रये विहाय सन्धाषवर्नदीक्षितो माधवाचार्य एव विद्यारण्येति नामाश्रमत ।  
अतः माधवाचार्यो विद्यारण्यश्चाभिधावेवेति प्राचीनानां पण्डितानां सम्प्रदायः । केचिद्-  
धीनास्तु विषयेऽस्मिन् सन्देहदोषाविरुद्धा एव ईदृशत्वे, परन्तु प्रमाणाभावात् न तेषां  
वाच्योयुक्तिः बहुदयहृदयमाकर्षते । विद्यारण्येन वेदान्तसिद्धान्ततत्त्वप्रकाशिका पञ्चदशी  
विरचितेति प्रसिद्धमेव । सायणेन अलङ्कारमुद्रानिर्वा निबद्धा माधवाचार्यस्य प्रशस्तिरियं  
नूतं प्रशस्ता तथ्यसम्पद्येति अस्माकं विद्वांसः—

अनन्तभागसंस्तुतो द्विजपुङ्गवसेवितः ।

सचिवः सर्वलोकानां वाता जयति माधवः ॥

सर्वदर्शनसङ्ग्रहस्य रचयिता माधवोऽस्मान्माधवाचार्यान् मित्र एवेति सप्रमाणं  
निरूपयन्ति आर नरप्रिदाचार्यमहोदयः (२) ।

(१) श्रीमत्कौटिल्याचार्यविद्यासंलीलसेविका ।

श्रीमत् अन्धकनादाश्रमसंवादिष्ठासंवेदसा ॥

वेदशास्त्रनिष्ठाया श्रीमन्माधवसन्धिना ।

नास्यसंदीपिका सूरसंदिग्धाया विवर्धते ॥

(२) इण्डियन ऐन्टिक्वेरीति प्रख्यातमस्य प्रवस्य १९१६ वर्षे, २० तमे पृष्ठे ।

## भोगनाथः

श्री सायणाचार्यस्यानुजो भोगनाथोऽभवत् । स खलु बित्रगुण्टशासनपत्रस्थप्रशस्तेः  
रचयिताऽऽसीत् । तस्मिन् भोगनाथः आत्मानं सङ्गमनरपतेर्नर्मसचिवत्वेन व्यपदिशति ।  
सायणाचार्यविरचितालङ्कारसुधानिधेः परिशीलनं भोगनाथस्य सङ्गम (द्वितीय )  
भूपतेश्च नितान्तं स्निग्धं परिचयं प्रमाणीकरोति । तथा च तत्रत्यौ श्लोकाविमौ निदर्शनम् -

अन्योन्यप्रणयापराधनिभृतव्यापारदीनात्मनोः  
देवीसङ्गमयो. पराङ्मुखतयाप्येकासने तस्थुषोः ।  
मध्ये सायणमन्त्रिणा न भणितं श्रीभोगनाथेन वा.  
नोक्तं नर्मसखीजनेन च तदप्यन्योन्यमुद्धीक्षितम् ॥

भूभृतः सङ्गमेन्द्रस्य भोगनाथस्य वा कवेः ।

चारणां चारणो वाथ द्वारि प्रविशतां हि ये ॥

प्रशस्तिलेखकस्य भागनाथस्यासीदलौकिकी प्रतिभा असाधारणं च नैपुण्यं कवि  
वर्मणे इति तु निपुणं वक्तुं शक्यम् । परन्तु तद्विरचितसरसकाव्यानामलाभोऽस्माकं  
नितरां परिखेदस्थानमासीत् । अधुना सायणीयालङ्कारसुधानिधौ बहूनाम् तत्काव्यप्रन्धाना  
मुल्लेखात् दिष्ट्या वर्धतेऽयं महकविभोगनाथः । सुधानिधौ भोगनाथीयप्रतिभोल्लासिनः  
सन्त्येतेऽधोनिर्दिष्टा प्रन्थाः समुद्दिष्टाः । ते तु यथा-(१)रामोल्लासः, (२)त्रिपुर-  
विजयम्, (३)उदाहरणमाला, (४)महागणपतिस्तवः, (५)शृङ्गारमञ्जरी,  
(६)गौरानाथाष्टकम् । उदाहृतपद्यानामालोचनया ध्रुवं प्रतीयते यत् भोगनाथः प्रतिभा-  
सम्पन्नः कवयिता बभूव । तथा बभूव च माधवाचार्यसायणाचार्ययोः सर्वथानुसूपो भ्राता ।  
कतिपये तस्य सरसाः श्लोकाः सहृदयहृदयोल्लासाय अत्र समुद्भिद्यन्ते—

ईषन्मृष्टकुंरङ्गनाभितिलकैरिद्धाम्बुघर्मोदयै-

र्व्यक्तीभूतरदत्तव्यतिकरैर्व्याकीर्णचूर्णालकैः ।

शाम्यत्कुरडलताण्डवैः शशिमुखीवक्त्रैस्तदा व्रीडितै-

रम्भोविभ्रमदर्पणैर्निजगदे सम्भोगलीलश्रमः ॥

—शृङ्गारमञ्जर्याम् ।

उपर्यधोरचितमयश्च राजतं तयोर्द्वयोः कनकमयं च मध्यतः ।

पुरत्रयं दहनविधेः पुरोऽप्यगात् सधूमतां सदहनतां सभस्मताम् ॥

—त्रिपुरविजये ।

कष्टाय प्रसवाय शास्त्रपदवीशिष्टाय काङ्क्षानल-  
प्लुष्टाय प्रथमानमत्सरगुणाविष्टाय दुष्टात्मने ।  
रुष्टाय प्रतिपिद्धकार्यघटनातुष्टाय सूष्टागसे  
गौरीनाथ ! गुणाधिनाथ ! जनक ! प्रीणातु मह्यं भवान् ॥

— गौरीनाथाष्टके ।

उपलभ्यते ह्यन्यदावश्यकं कौटुम्बिकं सायणीयं वृत्तं तद्वचितालङ्कारसुधानिधिस्थोदा-  
हतात् पद्यजातात् । ज्ञायतेऽधोनिर्दिष्टात् पद्यात् यत् सायणाचार्यस्य त्रयः सुनवोऽभवन्  
कम्पणो मायणः सिङ्गणश्च । तेषु अकलयत् कम्पणः सङ्गीतकलासु कामपि कमनीयां  
कुशलताम् । अभवत् मायणः काव्यकलावीधीपाथिको गद्यपद्यरचनाचणश्चतुरः कवयिता ।  
अलभत च सिङ्गणः क्रमजटाचर्याचर्चितवेदाभ्यासेषु कामपि विस्मयनीयां  
चतुरम् । त्रयोऽप्येते सायणाचार्यस्य सुताः बभूवुः स्वस्वशास्त्रेषु प्रकृष्टपाण्डित्यमण्डिता  
विपश्चिदपश्चिमाः । तथा च श्लोकः—

तत् संव्यञ्जय कम्पण ! व्यसनिनः सङ्गीतशास्त्रे तव  
प्रौढिं मायण ! गद्यपद्यरचनापाण्डित्यमुन्मुद्रय ।  
शिक्षां दर्शय सिङ्गण ! क्रमजटाचर्चासु वेदेष्विति  
स्वान् पुत्रानुपलालयन् गृहगतः सम्मोदते सायणः ॥

— अलङ्कारसुधानिधौ ।

### सायणास्य गुरवः

सायणाचार्येण तद्भ्रूवृक्षां च विरचितानां ग्रन्थानां परिशीलनतो ज्ञायते यत् तेषां  
त्रयो गुरवोऽभवन् । प्रथमो विद्यातीर्थः, द्वितीयो भारतीतीर्थः, तृतीयः श्रीकण्ठः ।  
एतेषु विद्यातीर्थो महान् तपःसम्पत्तिप्रप्नो यतिराजः रुद्रप्रश्नभाष्यस्य प्रणेता  
परमात्मतीर्थानां सिद्ध्यश्च बभूव । विद्यावैभवप्रभावेण विद्यातीर्थं महेश्वरस्यावतारत्वेन  
वर्णयति सायणाचार्यः सर्वेषां वेदभाष्याणामुपक्रमे—

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

विद्यातीर्थस्यैव शृङ्गेरीपीठे मूर्तिं विद्याशङ्करेति नाम्ना माधवाचार्यो निरमापयत् ।  
अनुभूतिप्रकाशस्थोऽयं श्लोकः स्फुटं प्रकाशयति यत् विद्यातीर्थो माधवाचार्यस्य  
मुद्ध्यो गुरुरासीदिति ।



अन्तः प्रविष्टः शास्तेति योऽन्तर्यामिश्रुतीरितः ।  
सोऽस्मान् मुख्यगुरुः पातु विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

भारतीतीर्थः शृङ्गेरीपीठस्थो गुरुरासीत् । एतस्य नाम माधवाचार्येण पराशरस्मृति-  
व्याख्यायां जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे च बहुशः सादरमुल्लिखितं दृश्यते । काञ्चीस्थ-  
शासनपत्रे सायणः श्रीकण्ठाचार्यमात्मनो गुरुं निर्दिशति । माधवाचार्यस्य भोगनाथस्य च  
ग्रन्थेषु श्रीकण्ठनाथः गुरुरूपतामादाधानो बहुषु स्थलेषु नाम्ना समुद्दिष्टो विलसतितरामिति  
न परोक्षं तद्ग्रन्थवेवचनशीलानां विवेचकानाम् । भोगनाथः श्रीकण्ठं स्वमहागणपतिस्तत्रै-  
सम्यग् स्तौति—

मन्दारश्च तरुः परेऽपि तरवो मेरुश्च शैलः परेऽ-  
प्याः शैलाः कमलागृहस्थशयनं चाब्धिः परेऽप्यब्धयः ।  
श्रीकण्ठश्च गुरुः परेऽपि गुरवो लोकत्रयेऽप्यद्भुतं  
भक्ताधीनभवाँश्च दैवतमहो सर्वेऽप्यमी देवताः ॥

### आश्रयदातारः

सायणोऽभजत चतुर्णां विजयनगराधीशानां साम्राज्येऽतिगौरवसम्पन्नं महामन्त्रि-  
पदम् । तेषु प्रथमः बुक्क महीपतिरासीत् । स खलु विजयनगरस्य प्रथमाधिपतेः महा-  
राजाधिराजश्रीहरिहरस्य भ्राताऽभवत् । अयमेव वेदार्थप्रकाशनाय मन्त्रिवरं माधवा-  
चार्यमदिशत् । अस्यैवादेशं ज्येष्ठभ्रातृमुखेनाऽऽदाय वेदभाष्याणां प्रणयने प्रवृत्तोऽभवत्  
श्रीमत्सायणाचार्यः । वेदभाष्येषु सायणः आत्मानं बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धर इति  
बहुधा वर्णयति । सायणेन बुक्कभूपतेरनुजस्य कम्पराजस्य ( कम्पणस्य ) महाप्रधान-  
पदमधिकृतमासीदिति सुभाषितसुधानिध्यादिग्रन्थानामालोचनया प्रतीयते । कम्पणभूपति-  
रेव जीवत्येव ज्यायसि बुक्कणनरपतौ आत्मनो बाहुबलेन नेल्लोर-कुट्टाप्पादिस्थले  
स्वतन्त्रं राज्यमेकं स्वीयमस्थापयदिति आमनन्ति भारतीयेतिहासविदः । दिवं गतेऽस्मिन्  
नरपतौ तत्सुतस्य सङ्गमनरेन्द्रस्य प्रधानामात्यपदं स्वीचकार सायणः । सङ्गम (द्वितीय)-  
नरेन्द्रोऽयं बाल्यकालादेव सायणाचार्यस्य शिष्यो बभूव । सायणेन चह्नीषु विद्यासु कलासु  
च पाठितोऽयं सङ्गमभूपतिरगच्छत् किमपि पाटवं शासनकर्मणि । अधोलिखितैः श्लोकै-  
रितिहासिकं तथ्यमिदं स्फुटमनुमातुं शक्यते विवेचकबुद्धिभिर्विद्वद्भिः—

सत्यं यहीं भवति ज्ञासति सायणार्थं  
सम्प्राप्तभोगमुखिनः सकलाश्च लोकाः ॥

× × ×

स्वस्यक् शिक्षां सचित्रगमिनः शैशवे सायणार्थं ।  
प्रौढिं गाढां प्रकटयति ते सङ्गमेन्द्रः प्रयोगे ॥

अन्यच्च सायणः समुपागते स्वर्ग्ये वार्षक्ये हरिहर ( द्वितीय ) महाराजाधिराजस्य  
साम्राज्यधुरमवहत् इति तदग्रन्थेभ्यः स्फुटमवमासते । अथर्वसंहिताभाष्ये सायणार्थं  
आत्मानं श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वर-श्रीवाराहरिहरमहाराजस्य साम्राज्यधुरन्वरत्वेन  
वर्णयति । आर्षदिप हरिहर-महाराजे बुक्कमहापतेः सूनुः । हरिहरनरपतिरयं परा-  
क्रमशाली धर्मपथपथिकः प्रजारजनतत्परो वेदार्थरसिकश्चाभवत् । सायण एनमथर्व-  
संहिताभाष्योपादाते प्रशस्तं स्तौति—

विजितारातिव्रातो वीरश्रीहरिहरश्चमाश्रीशः ।

धर्मब्रह्माध्यन्यः कलिं स्वचरितेन कृतयुगं कुरुते ॥ ५ ॥

साथयित्वा महीं सर्वी श्रीमान् हरिहरेश्वरः ।

भुङ्क्ते बहुविधान् भोगानसक्तो रामवत् सुधीः ॥ ६ ॥

विजयी हरिहरभूपः समुद्रहन् सकलभूभारम् ।

पांडश महान्ति दानान्यनिशं सर्वस्य तुष्टये कुर्वन् ॥ ७ ॥

एतेषामेव बुक्क ( प्रथम )-कम्पराज-सङ्गमराज ( द्वितीय )-हरिहर ( द्वितीय )  
भूपतीनां विजयनगरार्थाश्वराणां साम्राज्यधुः श्रीमता सायणार्थेन निपुणमूढेति सप्रमाणं  
गदितुं पार्थतेऽस्मामिः ।

### आविर्भावकालः

एतेषु निर्दिष्टेषु भूपतिषु बुक्कराजः ( प्रथमः ) वि० सं० १४०१ वर्षादारभ्य १४३६  
वर्ष ( १३४४ ईश्वर्वायवर्षादारभ्य १३७९ वर्ष ) यावत् विजयनगरसिंहासनमलङ्कार ।  
तत्सुनुर्हरिहर-महाराजश्च स्वपितुर्निधनानन्तरं साम्राज्यधियसलमत । अशिष्यश्च  
१४३६ वै० ( १३७९ ई० ) वर्षादारभ्य १४५६ वि० ( १३९९ ई० ) वर्षपर्यन्तं विशतिं  
वर्षाणि यावत् । १३९२ वि० ( १३३५ ई० ) वर्षे विजयनगरस्य स्थापना साधवाचार्य-  
स्यादेशमनुष्ठः श्रीमता हरिहर ( प्रथम ) महाराजेन विहितेति वदन्ति इतिहासविदः ।

अतः बुक्कहरिहरयोः प्रधानामात्यस्य श्रीमत्सायणस्य आविर्भावकालः पञ्चदशशतकस्य प्रथमाद्धे समभवदिति नास्त्यत्र निर्विवादे विषये सन्देहस्य कणिकापि काऽपि । १४४४ वैक्रेमे संवत्सरे (१३८७ ईशवीये) सायणार्यो दिवं जगामेति कापि जनश्रुतिरपि श्रूयते ।

## चरित्रम्

सायणाचार्यस्य चरित्रमुद्दिश्य स्तोकमपि वर्णनं साम्प्रतं साम्प्रतं भाति । तच्चरित्र-पर्यालोचनं कस्य नास्ति विस्मयकरम् । क्व सा सततशास्त्राभ्यासजनिता ज्ञानपरिपाकसहजा वैदिकतत्त्वमीमांसा, क्व च सा लौकिकव्यवहारनिरीक्षणसमुत्पन्ना राज्यकार्यभारक्षमा राजनीतिनिपुणता । उभयोरस्मिन् विद्वज्जने सामानाधिकरण्यं साक्षात्कृत्य न कस्य मानसं विस्मयोत्प्लासवहुलां वृत्तिमातनुते । व्यवहारपरमार्थयोरेकाश्रयलाभो नाम नूनं दुर्लभ इव दृश्यते जगति । परन्तु सायणार्ये यादृशी परमार्थविषये जागरूकता नेत्रगोचरी-क्रियते, तादृश्येव लौकिकव्यवहारेऽपि चेतश्चमत्कारिणी चतुरता चक्षुर्विषयीक्रियते । वेद-भाष्यप्रणेतुः सायणाचार्यस्य ज्ञानगरिमा नूनं सहजः, परन्तु विपुलवाजिगजसङ्कुले समराङ्गणेऽपि अरातिप्रातविजयस्तस्य कस्य विस्मयावहो नास्ति ।

प्रथमं सायणो विजयनगरसाम्राज्यस्य पूर्वविभागस्थे साम्प्रतं नल्लोरेतिनाम्ना ख्याते प्रदेशे शासनं कुर्वतो महाराजहरिहरानुजस्य कम्पमहीपतेरमात्यपदमलमकार्पात् । दिवं गते तस्मिन् राजनि तत्सुतुः सङ्गमभूपालो बालतयाऽनधिगतशास्त्रतया च राज्यकार्यो-द्वहने नितरामक्षमो बभूव । अतः सायणाचार्य एव सङ्गमभूपालस्य कृते निखिलं राज्य-भारं बोद्धुं स्वीचकार । अध्यापयामास च पितृविहीनं सङ्गमनरेन्द्रं राजनित्याद्युप-योगिनीः सकला विद्याः । विततमपि राज्यं सायणः सम्यक्तया अशात् । समराङ्गणेऽपि स्वबाहुबलपराक्रमं वैरिणां शिरश्छेदेन प्रकटीचकार । प्रान्तस्थान् देशांश्च बहून् जिगाय । चम्पनामानं चोलराजं विजित्य दिक्षु स्वीयां शुभ्रां कीर्तिं विस्तारयामास । 'गरुड-नगराभिधानं नगरं सङ्गमनरेन्द्रेण साकमाक्रम्य तन्नगराधिपं जित्वा स्वपादानतमूर्धानं व्यदधात् सायणाचार्य इत्यपि शिलालेखस्थप्रशस्तेरवगम्यते । सर्वमेतत् वृत्तान्तजातं 'अलङ्कारसुधानिधि'निरीक्षकाणां विदुषां सद्य एव स्फुरिष्यतीति मत्वा केचनाऽऽवश्यका-स्तस्यत्याः श्लोकाः प्रमाणतयाऽत्र समुद्दिष्यन्ते—

जगद्धीरस्य जागर्ति कृपाणः सायणप्रभोः ।  
किमित्येते वृथाटोपा गर्जन्ति परिपन्थिनः ॥

× × ×

अमुं शमितशात्रवस्थिरभुजावलेपोदयं  
समीक्ष्य युधि सायणं समधिको भवेद्विस्मयः ।  
नखाग्रहतवैरिणो नरहरेर्हरस्याथवा  
नवाम्बुजदलोल्लसन्नयनमात्रदग्धद्विषः ॥

× × ×

समरे सपत्नसैन्यं सायण ! तव विम्बितं वहन् खंडः ।  
क्रीडति कैटभरिपुरिच विध्रत् क्रोडे जगत्त्रयं जलधौ ॥

× × ×

दिष्ट्या दैष्टिकभावसंभृतमहासम्पद्विशेषोदयं  
जित्वा चम्पनरेन्द्रमूर्जितयशाः प्रत्यागतः सायणः ।

सायणाचार्यविहितसुशासनसम्भूतस्य सार्वत्रिकस्य वैभवस्य निदर्शकोऽयं

नैव विस्मरणीयो विद्वज्जनैः—

सत्यं महीं भवति शासति सायणार्थं  
सम्प्राप्तभोगसुखिनः सकलाश्च लोकाः ।

अथ राज्यभारवहनक्षमे सङ्गमभूमिपतौ राज्यधुरं निपुणमारोप्य सायणो ज्ञेयायसा  
ध्रात्रा माधवाचार्येण सह बुक्कनरेन्द्रस्य मन्त्रिपदमधिकृतवान् । अनन्तरं तत्प्रोत्सा-  
हनैः समुत्साहितो वेदानां भाष्याण्यरीरचत् । बुक्कस्य निधनानन्तरं तत्सूनोः हरिहर-  
महाराजस्यापि कतिचित् समा अमात्यपदवीमभजत् । हरिहरनिदेशं प्राप्य अथर्ववेद-  
शतपथब्राह्मणादीनाञ्च व्याख्यानानि निबबन्ध । तद्राज्यकाले एव १४४४ वै० (१३८७  
ईशवीये) वर्षे सायणार्थः संस्मरणीयमशाः संजातः ।

### ग्रन्थाः

सायणाचार्यो बहून् ग्रन्थान् रचयामास । तेषां शीर्षण्यस्थानं वेदभाष्याणि भजन्ते ।  
अन्येऽपि ग्रन्थास्तत्तच्छास्त्रविषये ऽन्युपकारकाः सन्तीति ध्रुवं तदालोचनया प्रतीयते ।  
ते च सर्वे विरचनक्रमेणाधो निर्दिश्यन्ते—

( १ ) सुभाषितसुधानिधिः—नीतिवाक्यामृतानां सरसः सञ्चयः । कम्प-  
महीपते राज्यकाले सायणेन विरचितोऽयं ग्रन्थस्तद्ग्रन्थेषु विरचनक्रमेण प्राथम्यं भजते ।

( २ ) प्रायश्चित्तसुधानिधिः—कर्मविपाकापरनामधेयोऽयं प्रायश्चित्तप्रतिपादन-  
परो ग्रन्थो धर्मशास्त्राभ्यासिनां मृशमुपकारमावहतीत्यस्माकं विद्वासः ।

( ३ ) अलङ्कारसुधानिधिः—विचित्र एव काव्यालङ्कारप्रतिपादनपरोऽयं  
सायणनिर्मितो ग्रन्थः । दुर्भाग्यतया कृत्स्नो ग्रन्थो नाद्यापि कुत्रचित् समुपलभ्यते । अस्मिन्  
दश उन्मेषा विलसन्तीति श्रूयते । आर नरसिंहाचार्यमहोदयस्य सविधे उन्मेषत्रया-  
त्मक एवापूर्णे ग्रन्थो वर्तते । अत्रत्यानि सर्वाण्युदाहरणान्यलङ्काराणां सायणाचार्यस्य  
जीवनवृत्तमवलम्बन्ते इति इतिहासज्ञानां परमं प्रमोदास्पदम् । बहलङ्कारग्रन्थेषु कवेरा-  
श्रयदातुरेव जीवनवृत्तानुबन्धीनि श्लोकजातानि दृष्टान्तत्वेन समुपन्यस्तान्युपलभ्यन्ते ।  
अत्र तु कवेरेवेति भूयान् विशेषः ।

( ४ ) धातुवृत्तिः—पाणिनीयमेतमनुसृत्य विरचितो धातुविषयकोऽतिप्रांमाण-  
कोऽयं ग्रन्थः सर्वत्र विद्वत्समाजे जागर्ति । लोके इयं 'माधवीया धातुवृत्तिः' इति नाम्ना  
विख्याता वर्तते, परन्तु सायणाचार्य एवास्या रचयिता न माधवाचार्य इति ग्रन्थस्थो-  
पक्रमे स्फुटमेव(१) । त्रयोऽप्येते ग्रन्थाः कम्पराजसूनोः लङ्कामनरेन्द्रस्य राज्यकाले विर-  
चिता बभूवुरिति तत्तद्ग्रन्थपुष्पिकाभ्यो ध्रुवमवगम्यते ।

( ५ ) पुरुषार्थसुधानिधिः—पुरुषार्थोपयोगिनां पुराणस्थानां व्यासवाक्यानां  
मुललितोऽयं सङ्ग्रहो बुक्कमहीपतेर्निर्देशमनुसृत्य सायणार्थेण निर्मितः ।

( ६ ) वेदभाष्याणि—एतेषां विस्तरेण वर्णनमग्रे भविष्यति ।

( ७ ) आयुर्वेदसुधानिधिः—आयुर्वेदसिद्धान्तनिर्दर्शनपरो ग्रन्थ एषोऽलङ्कार-  
सुधानिधावपि नाम्ना निर्दिष्टो वर्तते ।

( ८ ) यज्ञतन्त्रसुधानिधिः—यागानुष्ठानविधिरस्य ग्रन्थस्य विषयः । एष  
सायणाचार्यस्य रचनासु चरमो ग्रन्थ इति अनुमीयते । अस्य रचना हरिहर (द्वितीय)  
महाराजाधिराजस्य शासनसमये सञ्जातेति तत्पुष्पिकातो विद्वद्भिस्सन्नेयम्(२) ।

( १ ) तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।

आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥

( २ ) इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरहरिहरमहाराजप्रकृतयागानुष्ठानधुरन्धरस्य वैदिकमार्गस्वापनाः  
चार्यस्य सायणाचार्यस्य कृती यज्ञतन्त्रसुधानिधी ।

सायणनिर्मितानां बहूनां ग्रन्थानां पुष्पिकासु ग्रन्थाभिधानेभ्यः प्राक् 'माधवीये'ति पदं समुपन्यस्तं समुपलभ्यते । तथा च सायणरचिता धातुवृत्तिः माधवीयेत्याख्यया तत्पुस्तकेऽपि व्याहृता लोकेऽपि सर्वत्र विख्याता च दृश्यते । वेदार्थप्रकाशाभिधानमृग्वेद-संहिताभाष्यमपि माधवीयेति नाम्ना व्यपदिष्टमुपलभ्यते प्रत्यध्यायं पुष्पिकायाम् (१) । को न खलु हेतुरस्य स्यात्? सायणेन विरचितानां ग्रन्थानां माधवीयेति समाख्यया सर्वत्र प्रचारे किं ग्रन्थकाराभिमतं समुचितं कारणं भवेत्? माधवेनैव विरचिता इमे ग्रन्थाः इति केचित् । माधवसायणाभ्यामुभाभ्यामपि विरचिता इत्यन्ये । परन्तु अनुपपत्तिहेतोर्नास्ति कस्मि-न्नपि मते बद्धमूलाऽऽस्थाऽऽस्माकम् । तदा किमत्र उपपन्नं कारणं भविष्यति ? वस्तुत-स्तु सायणाचार्य एवैषां कर्ता इत्यत्र नास्ति कोऽपि सन्देहलेशस्तत्तद्ग्रन्थस्यारम्भावसान् परीक्षकाणां विदुषाम् । माधवेन प्रोत्साहित एव सायणो ग्रन्थानिमान् अरीरचत् । तुङ्ग-महीपतिना माधवाचार्य एव वेदभाष्याणामन्येषां च ग्रन्थानां निर्मितौ प्रार्थित आसीत् परन्तु माधवो नैव तत्प्रार्थनासुररीचकार । वेदभाष्यरचनार्थे प्रार्थितो माधवः राजानं प्रत्यभाषत—कृतिनामाद्यो समानुजः सायणाचार्यो निखिलं शास्त्राणां वेत्ति, सर्वं जानाति । अतस्तमेव वेदानां व्याख्यातृत्वे नियोजयतु भवान् । माधवेनैवं प्रत्युक्तो महीपतिः सायणाचार्यं वेदानां व्याख्याने नियुक्तवान् । अतो ग्रन्थानाममीषां रचनायां माधव एव परमो हेतुः, तस्य प्रोत्साहनैव आद्यं कारणम् । अतस्तदुपकारभाराक्रान्तहृदयो यदीमान् ग्रन्थान् माधवीयेति नाम्ना व्यपदिदेश सायणाचार्यः, तर्हि नितान्तमौचित्यमेव साक्षात्कुर्मः । न काचन औचित्यहानिरस्मिन् विषये ऽस्माकं मतेन परिपतति । अतः सायणेन विरचितानामपि पुस्तकानां माधवीयेति व्यपदेशो नितरां समुचित एवेति पश्यामः । तदत्र प्रमाणतया केचन ग्रन्थस्था एव श्लोकाः समुपन्यस्यन्ते ।

पुरुषार्थसुधानिधौ—

तं सर्वविद्यानिलयं तत्त्वचिद् बुध्कभूपतिः ।

सत्कथाकौतुकी हर्षादपृच्छत् राजशेखरम् ॥

श्रुतानि त्वन्मुखादेव शास्त्राणि विविधानि च ।

पुराणोपपुराणानि भारतं च महासते ॥

( १ ) इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कसात्राज्यधुरन्धरेण सायणा-चार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

सर्वाण्येतानि विप्रेन्द्र गहनान्यल्पमेधसाम् ।  
 तस्मादाख्यानरूपाणि सुखोपायानि सुव्रत ।  
 पुरुषार्थोपयोगीनि व्यासवाक्यानि मे वद ॥  
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा युक्तार्थं बुक्कभूपतेः ।  
 प्रशस्य तं मुदा युक्तो माधवः प्रत्यभाषत ॥  
 अयं हि कृतिनामाद्यः सायणाचार्यो ममानुजः ।  
 पुराणोपपुराणेषु पुरुषार्थोपयोगिनीः ।  
 उपदिष्टा मया राजन् कथास्ते कथयिष्यति ॥  
 इति प्रसाद्य राजानं सायणार्थमुदैक्षत ॥  
 सायणार्योऽग्रजेनोक्तः प्राह बुक्कमहीपतिम् ।  
 साधु साधु महाप्राज्ञ ! बुद्धिस्ते धर्मदर्शिनी ॥  
 घदामि व्यासवाक्यानि लोकानां हितकाम्यया ।

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये—

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधत् बुक्कमहीपतिः ।  
 आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥  
 स प्राह नृपतिं राजन् सायणार्यो ममानुजः ।  
 सर्वं वेत्त्येष वेदानां व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ॥  
 इत्युक्तो माधवार्येण वीरबुक्कमहीपतिः ।  
 अन्वशात् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥  
 ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।  
 कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥

वेदभाष्याणां पौर्वापर्यपरीक्षणम्

सायणनिर्मितानां संहितापञ्चकभाष्याणां पौर्वापर्यं साम्प्रतं परीक्षयामः । सायणः  
 कृत्वा युज्यते तैत्तिरीयसंहिताध्यायी ब्राह्मणो बभूव । अतः स्वीयत्वादतिपरिचितत्वाच्च  
 तैत्तिरीयसंहितायाः प्रथमं व्याख्यानं युज्यत एव । अन्योऽपि हेतुरत्र विलसति । अभ्य-  
 र्हित्येऽपि ऋग्वेदस्य 'यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः' इति मन्त्रेण, 'यजुर्यजतेः' इति  
 यास्ककृतनिर्वचनेन च अध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वं द्योत्यते । "एवं सति अध्वर्युः

संवन्धिनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपौ अवयवौ इतरेण वेदद्वयेन पूर्यते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तम्”(१) । यजुर्वेदोऽपि कृष्णशुक्लमेदेन द्विविधम् । तत्र कृष्णयजुर्वेदस्य बहोष्वपि शाखास्तु तैत्तिरीयैव शाखा स्वीया ग्रन्थकर्तुरभूत् । अतः स्वकीयत्वेन तस्याः प्रथमतो विरचितं सायणेन व्याख्यान-मिति हेतोस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्यस्यैव भूमिका प्रथमतोऽस्माभिर्ग्रन्थेऽस्मिन् निबद्धा ।

अस्या अनन्तरं ऋग्वेदस्य व्याख्यानं विहितं ग्रन्थकर्त्रा । यजुर्वेदभाष्यात् ऋग्भाष्यस्याऽऽनन्तर्यं स्वयमेव सायणो निगदति—

आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्रोथान्याद् व्याकृतः पुरा ।

यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यते॥

यजुर्वेदेन निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपौ अवयवौ इतरेण ऋक्-साम-वेदद्वयेन पूर्यते इति पूर्वमेवोक्तम् । तत्र सामानि ऋगाश्रितानि भवन्ति । अतः साम्नामृगाश्रितत्वात् उभयोर्मध्ये प्रथमतः ऋग्व्याख्यानं युक्तमिति तैत्तिरीय-व्याख्यानानन्तरमृग्व्याख्यानं सायणोऽरीरचत् । ऋग्व्याख्यानात्परं तदाश्रितं सामवेदं व्याकरोत् सायणः । तथा च सामभाष्यावतरणिकार्यो(२)—

यज्ञं यजुभिरध्वयुर्निमिमीते ततो यजुः ।

व्याख्यातं प्रथमं पश्चाद्गृचां व्याख्यानमीरितम् ॥ १० ॥

साम्नामृगाश्रितत्वेन सामव्याख्याऽथ वार्यते ।

अनुतिष्ठामुजिज्ञासावशाद् व्याख्याक्रमो ह्ययम् ॥ ११ ॥

सामवेदभाष्यादनन्तरं काण्वसंहिताऽनुक्रमेण व्याख्याता । कृष्णयजुर्वेदः प्रागेव व्याख्यातः । अवशिष्टस्य शुक्लयजुर्वेदस्य समायातो व्याख्यानसमयः । तस्य संहिताद्वयी विलसति—एका माध्यन्दिनी संहिता, अपरा काण्वसंहिता । माध्यन्दिनी संहिता तु सायणात् वर्षशतत्रयं प्रागेव भोजे राज्यं प्रशासति आनन्दपुरवास्तव्यो वेदार्थविवृति-विचक्षण आचार्य उव्वटो निपुणं व्यकार्षीत्(३) । अतः परिकोषात् काण्वसंहितायाः

( १ ) दृश्यतां ग्रन्थस्यास्य १४ पृष्ठम् ।

( २ ) ग्रन्थस्यास्य ६३ पृष्ठे ।

( ३ ) आनन्दपुर-वास्तव्य-वज्रटाख्यस्य सूनुना ।

मन्वमाष्यमिदं क्लृप्तं भोजे पृथ्वीं प्रशासति ॥



व्याख्यानं यजुर्वेदादिसंहिताव्याख्यानात् परं सायणो निर्मितवान् (१) ।

अथर्ववेदभाष्यस्य तु सर्वेषां संहिताभाष्याणां समवसाने निर्मितविहिता ग्रन्थ-  
कर्त्रेति सायणस्य वचनमिदं(२) प्रमाणत्वेन समुपन्यस्य परीक्षणादस्मात् विरमामः ।

व्याख्याय वेदत्रितयमामुष्मिकफलप्रदम् ।

ऐहिकामुष्मिकफलं चतुर्थं व्याचिकीर्षति ॥ १० ॥

### ब्राह्मणानां भाष्याणि

न खलु संहिताभाष्याण्येव केवलानि विरचितानि वेदार्थप्रतिपादनपरेण श्रीमता  
सायणार्येण, यावत् ब्राह्मणानामपि केषाञ्चित् प्रासिद्धानां व्याख्यानान्यपि निबद्धानि । तत्र  
प्रथमं भाष्यकारस्तैत्तिरीयसंहिताया व्याख्यानावसाने तत्सम्बद्धं तैत्तिरीयब्राह्मणं  
तैत्तिरीयमारण्यकं च व्याख्यातवान् । ऋग्वेदव्याख्यानात् पूर्वमेवानयोव्याख्यानमरो-  
रचदित्यस्माकं विद्वासः । स्वयमेव सायणस्तैत्तिरीयसंहिताव्याख्यानऽऽनन्तर्यमनयो-  
प्रदर्शयति—

व्याख्याता सुखबोधाय तैत्तिरीयकसंहिता ।

तद्ब्राह्मणं व्याकरिष्ये सुखेनार्थविवुद्धये ॥

× × ×

व्याख्याता सुखबोधार्थं तैत्तिरीयकसंहिता ।

तद्ब्राह्मणं च व्याख्यातं शिष्टमारण्यकं ततः ॥

× × ×

ऋग्भाष्यानन्तरमेव तदीयं ब्राह्मणमैतरेयं ग्रन्थकृत् विवृतवान् । तथा च सामभाष्यात्  
परं क्रमौचित्यात् तदीयानां सर्वेषामेव ब्राह्मणानां प्राप्तावसरतया व्याख्यानं निरमि-  
मात् माधवानुजः सायणः । अष्टौ ब्राह्मणाः सामवेदस्येति विदितचरमेव वैदिकानाम् ।  
तेष्वष्टमस्य ब्राह्मणस्य वंशाख्यस्य व्याख्यानोपक्रमे वेदत्रयभाष्याऽऽनन्तर्यं तेषां ग्रन्थकृदेव  
स्वीयैरक्षरैः प्रतिपादयति(३) । सामब्राह्मणेष्वपि व्याख्याक्रमः प्रकारमेतमनुसरति । प्रथमं

( १ ) ग्रन्थस्य १०३ पृष्ठं द्रष्टव्यम् ।

( २ ) अस्य ग्रन्थस्य ११९ पृष्ठे ।

( ३ ) व्याख्याज्ञावृत्त्यजुर्वेदी सामवेदोऽपि संहिता ।

व्याख्याता ब्राह्मणस्यापि व्याख्यानं सम्प्रवर्तते ॥

(१) पञ्चविंशोत्तरनामधेयस्य ताड्यब्राह्मणस्य व्याख्यानं, ततः (२) पञ्चविंशस्य, (३) सामविधानस्य, (४) आप्येयस्य, (५) देवताध्यायस्य, (६) उपनिषदाख्यस्य, (७) संहितोपनिषदिति ख्यातस्य ब्राह्मणस्य स्वल्पाक्षराणि भाष्याणि अनेनैव क्रमेण निर्मितानि सायणाचार्यैः । अन्ते च (८) वंशब्राह्मणस्यापि विरचितं व्याख्यानं जगतामुपकाराय (९) । सर्वाण्येवैतानि, युक्कमहीपती शासति महीं, सायणाचार्येण निर्मितविषयं नीतानीति तत्तत्पुष्पिकाभ्यः स्फुटमेव प्रतीयते ।

समवसाने च सर्वेषां ब्राह्मणव्याख्यानानां शुक्लयजुर्वेदीयस्य शतपथब्राह्मणस्य व्याख्यामपि युक्कमहीपतिसूनोर्वैदिकमार्गप्रवर्तकस्य श्रीमहाराजहरिहरस्यानुज्ञामनुसृत्य सायणार्यो व्यरीरञ्चदिति शतपथभाष्यस्योपोद्धातात् निपुणमवगन्तुं शक्यते । इत्थमिमानि वेदानां रहस्यप्रतिपादकानि ग्रन्थरत्नानि जगतां कल्याणाय वैदिकधर्मस्याभ्युदयाय च श्रीमता सायणार्येण प्रणीतानीत्यहो तस्य लोकोपकारपरं चेतः ! गम्भीरैर्यप्रकटनपरं च प्रकृष्टं पाण्डित्यम् ।

### वेदभाष्याणामेककर्तृत्वम्

सं० १४४३ (ई० १३८६) वैक्रमब्दे विरचिते एकस्मिन् शिलालेखे दृश्यते यत् श्रीमता वैदिकमार्गप्रतिष्ठापकेन धर्मब्रह्मध्वन्येन महाराजाधिराज-श्रीहरिहरेण विद्यारण्य-श्रीपादस्वामिनां समक्षमेवाग्रहारदानदिना पुरस्कृताः केऽपि वाजपेययाजी नारायणः, सोमयाजी नरहरिः, दीक्षितः पण्डरिश्रेति त्रयो ब्राह्मणाः चतुर्वेदभाष्यप्रवर्तका इत्यभिहिताः सन्ति । प्रवर्तकत्वं हि खलु कस्मिंश्चन कार्यविशेषे साहाय्यप्रदानं नाम । अतो भाष्यप्रवर्तका एते त्रयोऽपि विद्वद्बाराः सायणाचार्यस्य वेदभाष्यप्रणयने सहायका एवाभवन्निति शिलालेखप्रामाण्यात् वदतीतिहासपरिशीलनपटुः आर नरसिंहाचार्यमहाशयः (२) । अन्यच्च ऋग्वेदभाष्ये एकस्यैव शब्दस्य विभिन्नाष्टकभाष्येषु समुपलभ्यमानस्य दृश्यते मिथो विरुद्धः कोऽपि भिन्नोऽर्थः । अभिन्नत्वेनाभिमतस्यापि मन्त्रस्य गोचरीक्रियते विभिन्नं विपर्ययबहुलं च समुपनिर्दिष्टं तात्पर्यम् । नहि तत् भाष्यकर्तृरेकत्वे सति कदापि सम्भवनामेति । कः खलु सचेतास्तस्यैव शब्दस्य एकस्मिन्नेव ग्रन्थे भिन्नं तात्पर्यं समुद्धिखति । भिन्नकर्तृत्वं हि तत्र समुचितं कारणं भवितुमर्ह-

( १ ) प्रौढानि ब्राह्मणान्यादी सप्त व्याख्याय चान्तिमम् ।

वंशाख्यं ब्राह्मणं विद्वान् सायणो व्याचिकीर्षति ॥

( २ ) इण्डियन पेन्टिकेरी ( व० १९१६ ) १९ पृष्ठ

तीति कतिपयोदाहरणप्रदर्शनपुरःसरं साधयितुं सिद्धान्तमिमं प्रयतते डाक्टर गुणे  
 अहोदयः(१) । श्रीसायणाचार्याः विजयनगराधिपमन्त्रिप्रवराः बभूवुरिति पूर्वमेवोक्तम-  
 स्माभिः । अतः विपुलभाष्यविरचनकर्मणि यदि केचित् पण्डिताः सहायकत्वेन नियुक्ता  
 अभूवन् तर्हि न काप्यसम्भावनाऽस्माभिः प्रत्यक्षाक्रियते । भवतु नाम केषाञ्चिद-  
 न्येषामपि तत्र महत्त्वपूर्णं कर्मणि प्रवर्तना, तेनाऽस्माकं न कापि सिद्धान्तहानिर्भवितुम-  
 र्हेति । निखिलान्यपि भाष्याण्यभिन्नैकतात्पर्येण समुचितैकार्थेन चानुस्यूतानि विद्यन्ते  
 इति विमर्शकार्णां नो परोक्षमिति निर्भयं निगदितुं पारयामो वयम् । अत एतेषां सर्वेषां  
 संहिताभाष्याणां ब्राह्मणव्याख्यानानां च कर्तृत्वमेकस्मिन्नेव निखिलशास्त्रसिद्धान्तपारंगमे  
 तत्रभवति श्रीसायणाचार्ये निपुणं पर्यवस्यतीति वदन्तो वयं न कामपि विप्रप्रतिपत्तिं  
 साक्षात्कुर्यामः ॥

### वेदानामध्ययनप्रकारः

अथ श्रीसायणाचार्याणां जीवनवृत्तं ग्रन्थविरचनं च, सप्रमाणं विस्तरशो निरूप्य  
 तद्विरचितानां व्याख्यानानां साम्प्रतं माहात्म्यपर्यालोकनं वयं सुसाम्प्रतं प्रतीमः ।  
 तदधुना भारते वर्षे त्रिविधरूपेण वेदानां पठनं पाठनं च प्रवर्तते । प्रथमे वेदानामध्ये-  
 तारस्ते सन्ति, ये खलु प्राचीनपरम्परानिर्वाहका वैदिका इत्यधुना लोकैरभिधीयन्ते ।  
 एते खलु विपुलायासेन समग्रां स्वीयां संहितां स्वकण्ठास्थितां विधाय, वैदिकमन्त्राणां  
 शुद्धोच्चारणं ज्ञात्वा, वेदानां प्रचुरप्रचाराय सर्वदा प्रयतन्ते इति ते सर्वेषां वेदानुशीलनजुषां  
 पुरुषाणां धन्यवादानर्हन्ति । तेषामेव मुखे भगवन्तो वेदास्तित्थन्ति, इति कथने न विद्यते  
 काचन विप्रप्रतिपत्तिः । विहाय सर्वाणि कार्याणि, उररीकृत्य विपुलं सर्वार्थर्यकरं परिश्रमं,  
 स्वीकृत्य च निष्किञ्चनां काञ्चन माधुकरां वृत्तिं, समधिकेन मनोयोगेन, आदरणीयेन  
 चानुरागेण एते सततं वेदानधीयते अध्यायपयन्ति च निजान् विद्यार्थिन इति कः खलु  
 अमीषामुपकारभारं निपुणं निगदितुं शक्नुयात् । अहो न किमिदमाश्चर्यकरं यत् यथा  
 वेदाः पूर्वैः ऋषिभिः सारस्वततीरमुपाश्रयद्विरुदात्तनुदात्तादिस्वरपरिशुद्धिपूर्वकं निष्काम-  
 भावेनाधीयन्ते स्म, तथैव साम्प्रतमपि अकालदावानलवत् प्राचीनशास्त्राध्ययनपद्धतिं  
 दहति वैदेशिके पाश्चात्यशिक्षणोत्सर्घे, निजं परिचितं धर्मं च त्यजति आङ्ग्लशिक्षा-

मण्डिते भारतीये जने, स्वीयोदरपूरणाय च सकलमपि सदाचारं निखिलमपि नीतिमुज्झत्या-  
चरणविरहिते प्रजावर्गे, एते एव विपुलं परिश्रमं स्वीकृत्य शुद्धोच्चारणाविधिना वेदान-  
धीयते । एतेषामेव मुखेभ्यः शब्दप्रधानानां वेदानां वास्तविकं परिशुद्धमुच्चारणं श्रोतुं  
पार्यते । अत एते एव वेदानां संरक्षकाः, अमी एव श्रुतीनां धारकाः साम्प्रतं जगति,  
इति वदतो नितरां प्रसीदति ममान्तरात्मा । परन्तु इमे वैदिका मन्त्रोच्चारणमात्रपरा-  
यणा वेदानां न सन्ति अर्थज्ञा इति नितरां परितापस्थानम् । तैरुच्चार्यमाणानां मन्त्राः  
कमर्थमभिदधति किं रहस्यं वा प्रतिपादयन्ति इति बहुधा न जानन्त्यनेके व्याकार-  
णादिशास्त्रविमुखा वैदिका इति सपरिखेदमावेदयामः ।

### वेदानां नव्यार्थमीमांसाप्रकारः

कैरपि समाजविशेषानुरागमादधानैर्वेदानां विधीयतेऽध्ययनं सह परिश्रमेण, साक-  
मायासेन च बहुलेन साम्प्रतं भारतेऽस्मिन् वर्षे । समुचिते मन्त्राणामध्ययने शिथिलादरा  
अप्यमी वेदार्थपरिशिलने कमपि प्रयत्नमादधानाः सततं दृश्यन्ते । परन्तु नितान्तं  
तान्तमस्माकं चेतो यद्विद्वेऽन्यमतावलम्बिभिः साकं धार्मिकविवादेष्वेवोपयोगाय कति-  
पयानां मन्त्राणामेवार्थविचारणपरा बहुधाः साक्षात्क्रियन्ते । तानपि च प्रायशो-  
ऽविचारितोच्चारणाविधिना मन्त्रोच्चारणं कुर्वन्तः सततं कदर्थयन्ति । अतो  
निखिलमपि तत्समाजकार्यं जातं वेदायत्तमेवेति वदन्तोऽभ्येते न खलु वेदानां  
समुचितरक्षणाय मन्त्राणां च पारम्पर्यविधया परिशुद्धोच्चारणे बद्धपरिकरा अवलोक्य-  
न्ते । एभिर्विद्वज्जनैरमर्थविषये विद्यते प्रवर्तिता एका रीतिरपि या तद्बुभुक्षैः  
सादरं स्वीकृता समुपलभ्यते । 'आध्यात्मिकपक्षमुररीकृत्यैव वेदानामर्थविचारः  
समुचितः' इति तदीयं मतम् । मतमिदं नाऽपूर्वम् । पूर्वैरपि निरुक्तकारादिभिः स्वस्व-  
ग्रन्थेषु मतस्यास्य प्रतिपादनात् । यास्केन स्फुटमेव वेदार्थपरिशिलनविधौ प्रतिपादिते  
मतत्रये आध्यात्मिकपक्षोऽन्यतरः । आरण्यकोपनिषदादिषु आध्यात्मिकं पक्षमुररीकृत्य  
मन्त्राणां केषांचित् व्याख्यानं समुपलभ्यते एव, परन्तु ब्राह्मणग्रन्थेषूपलभ्यमानामाध्या-  
त्मिकीं सरणिं गूढार्थसम्पन्नानां वेदानां समुचिते व्याख्याने । रहस्यचयमण्डिता भग-

वती श्रुतिरन्यैव सरण्या-स्वार्थं प्रकाशयति शास्त्रसिद्धान्तजुषां विदुषां नान्यथा कयाच-  
नेति कथनमपि नैव समीचीनं, विविधार्थप्रतिपादकत्वात् तस्याः । अपरं चामी  
वेदेषु नवीनानामपि आधुनिकैः पाश्चात्यविज्ञानवेदिभिः प्राकाश्यं नतिनामाविष्का-  
राणां धूम्रयान-वायुयान-तडिच्छकटस्वनप्राहादीनां नैव कल्पितां सम्भावनां, अपि तु  
वास्तविकीं सतां वेदे मन्यन्ते । सर्वेषामाविष्कृतानां आविष्कारिष्यमाणानां च  
विज्ञानतत्त्वानामाकरो वेद एवेति तेषामभिमतं मतमिवावलोक्यते । एतत्सिद्धान्तमनुस-  
रद्भिस्तैस्तथैव वेद व्याख्याता यथा वैज्ञानिकानामाविष्काराणां तत्र स्थितिः कयापि  
रीत्या प्रतिपाद्येत । परन्तु एषोऽपि सिद्धान्तो नैव विद्वज्जनमनोरमः । रीतिरप्येषा  
नैव ह्यथा वेदशास्त्ररहस्यवेदिनां मनीषिणाम् । इत्थमेतत्प्रदर्शितदिशा नैव  
श्रुतीनां सारभूतो निगूढतत्त्वप्रतिपादकोऽर्थो ज्ञातुं पार्थते कास्त्वेन केनापि । एभिः प्रति-  
पादिता मन्त्रार्था आध्यात्मिकाभासपदवामेव भजन्ते । अतो वेदार्थतत्त्वजिज्ञासूनामुपकारा-  
भावादुपेक्ष्यैव वेदार्थप्रतिपादनविधौ रीतिरेषामिति विदुषां विश्वासः ।

## पाश्चात्यानां वेदार्थानुशीलनम्

साम्प्रतं भारतवर्षाद् बहिरपि पाश्चात्येषु देशेषु अमेरिकायूरोपादिषु देववाणी-  
शिक्षणपराणां विदुषां मध्ये श्रूयते वेदानां भूयसा प्रचारइति । प्राचीनधर्मतत्त्वजिज्ञासया-  
ऽऽपूर्यमाणान्तःकरणास्ते स्पृहयालवो दृश्यन्ते वेदानां सिद्धान्तपरिज्ञानाय । कौतुकाक्रान्त-  
चेनसोऽपि केचन विपश्चितो वेदानधीयते अध्यापयन्ति च स्वदेशीयान् वैदेशिकान् च  
छात्रान् । शर्मण्यदेशे वेदानामित्थं गोचरीक्रियते भूयान् अध्ययनक्रमः, लक्ष्यीक्रियते  
च प्राकाश्यं नीतो विपुलो वेदसम्बद्धो ग्रन्थनिचयः । एतेषां वैदेशिकानामवलोक्य  
भारतीयानां भाषाविषये धर्मविषये च नितान्तं प्रगाढमनुरागमाख्यर्च्यचकितैरेव भूयतेरस्माभिः ।  
ऋ सन्तीमे दूरतरदेशवासिनोऽपि वेदचिन्तनपराः, ऋ च वयमार्थावर्तीयाः स्वधर्मस्पृहया-  
लवोऽपि संस्कृतभाषाभिमानवन्तोऽपि वेदार्थानुशीलनविमुखाः । वेदानुशीलनं हि नाम  
भारतीयानां प्रथमं कर्तव्यम् । परन्तु तदुपेक्षावद्भिः स्वधर्मग्रन्थसंरक्षणविधौ शिथिलादरै-  
रस्माभिः कथं स्वदेशस्य, स्वभाषायाः, स्वधर्मस्य च वास्तविकी अभ्युत्पत्तिः करणीया  
स्यादिति चिन्तनं नितरां दुनोति सचेतसां चिन्ताक्रान्तानि चेतांसि । अस्तु ।

एते पाश्चात्याः 'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह' इति स्वरमाहात्म्यवगच्छन्तोऽपि वेदमन्त्राणां शब्दप्राधान्यमवजानन्तः स्वार्थेन विकृतोच्चारणेन तानहो कदर्थयन्ति । अन्यैव काचन रीतिः वेदानामर्थविचारणविषये तैत्तिरीयिकृत्यां 'हिस्टारिकल मेथड' Historical Method एतिहासकपद्धतीति नाम्ना तदनुयायिनो निपुणं व्यपदिशन्ति । पारसीकमिस्रादिदेशानां धर्मपर्यालोचनया, भाषाविज्ञानस्य पारस्परिकतारतम्यपरीक्षया च वेदानामर्थः समुल्लसति इति पाश्चात्यानां विश्वासः । एनामेवावलम्ब्य रीतिं ते सततं वेदानामर्थप्रतिपादनपरा विलोक्यन्ते । न जाने केन हेतुना श्रीमतां सायणाचार्याणां भाष्यानुशीलनवशात् वेदार्थं कथमपि लब्धप्रवेशा अधीमे गर्हयन्ति तत्रभवतो भाष्यकारान्, अवगणयन्ति च तद्भाष्यप्रतिपादितानर्थजातान् वेदमन्त्राणाम् । अपरं च तेषामपि पाश्चात्यानां वेदार्थानुष्ठाननिरतानां नैव वैदिक-शाब्दानामर्थविषये ऐक्यमतमुपगच्छामः । यदि क्षमर्ष्यदेशीयो छड्बिग् महोदयो मन्त्रस्य कस्यचित् कमर्ष्यं वदति, तर्हि तद्देशीय एव प्राप्तमानः अन्यमेवाऽपूर्वमर्थं प्रतिपादयति । इत्थं मोक्षमूलरभट्टमुग्धानलाचार्योतिनाम्नां तद्देशीयानां पण्डितानां वेदस्यार्थपरीक्षणं नैव जातुचिदेकरूपतां घते । एकस्यैव शब्दस्य विभिन्नार्थप्रतिपादनपरा अल्प्येते स्थानमाहात्म्यात् सन्दर्भानुरोधाच्च भिन्नमर्थं प्रतिपादयतः श्रीमतो भाष्यकारान् कथं दूषयन्तीति निपुणं निभालयन्तोऽपि वयं नैव तत्र वाचोयुक्तां किमप्यौचित्यं हेतुं वा स्फुटतरं साक्षात्कर्मः । वैदिकग्रन्थानां प्रकाशने तेषामुत्साहं परिश्रमं च प्रशंसन्तोऽपि, वेदसिद्धान्तविषये तेषामनास्थाकरां व्याख्यापद्धतिं चावलोक्यन्तो, वयं दूयमानेन चेतसा, व्यथमानेन हृदयेन, सविपादमावेदयामो यदेभिः भारतीयसंस्कृतेः परमसुहृद्भिर्वेदानामभ्युदयस्थाने महानेव कोऽपि वेदविप्लवः साम्प्रतं प्रवर्तितो दृश्यते-ऽस्मन्नुदो भारतीयानां वेदाभिमानिनां पण्डितानाम् । प्रायः सर्वेऽपि पाश्चात्यशिक्षामण्डिता भारतीया एतेषामेव स्वगुरुणां पाश्चात्यानां सरणिमनुसरन्तोऽवलोक्यन्ते इति तु नितरां परिखेदस्थानम् । अहो अस्माकं मानसिकं दैन्यम् । अहो अस्माकीना मनसो दास्यवृत्तिः । उपचयं गच्छति च पारस्परिके वेदरहस्यार्थचिन्तनेऽनैकमत्ये, सगवत्याः श्रुतेः भूतार्थपरिज्ञानाय निगूढतत्त्वावधानाय च कं खलु शरणं प्रजेम, कः खल्वस्माकं परमः आश्रयो भवेत् । को ह्युपायः स्यात्, किमालम्बनञ्च भवेत् यत् समाश्रित्य वयं अनायासेन लघुनोपायेन वेदार्थान्मुनिधिं मुखेन सन्तरेम । सर्वत्रोपायार्थं निपुणं निभालयतामस्माकं पुरतः केवलो ह्युपायो विलसति । स तु तत्रभवतां श्रीसायणाचार्यानां वेदभाष्यमेव । विहाय तत्रैव कश्चिदन्यः समाश्रयोऽस्माकं दृष्टिपथमघतरति ।

## वेदत्वविचारः

अथ स्वतःप्रामाण्येन विलसन्तो भगवन्तो वेदाः सन्ति भारतीयानामस्माकं धर्मस्य सर्वस्वभूता इति केषां नातपरोक्षं विदुषाम् । तत्र वेदत्वं नाम शब्दतदुपजीवि-  
प्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रामित्याविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्य-  
प्रमाणशब्दत्वमिति तत्त्वाचिन्तामण्यादिषु न्यायविदो वदन्ति । 'इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहार-  
योरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः' इति तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकायां  
सायणाचार्याः समामनन्ति । वेदत्वं खलु अलौकिकोपायबोधकत्वं नाम । ज्योतिष्टोमादिरि-  
ष्टप्राप्तिहेतुः कलञ्जभक्षणवर्जनादिरनिष्टपरिहारहेतुरित्यर्थः किमनुमानसहस्रेणापि तार्कि-  
कशिरोमणिनाप्यवगन्तुं पार्यते ? वेदा एवैषां लोकोत्तरोपायानां केवलं बोधकाः । अत  
एवोक्तमाचार्यैः—

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्मात् वेदस्य वेदता ॥

## वेदानां प्राचीनभाष्याणि

इत्थं जगतां करुणपरम्परासिद्धये आविर्भूतानामलौकिकोपायप्रतिपादकानां वेदानां  
सर्वत्र प्रख्यातान्यासन् प्रौढानि व्याख्यानानि प्राचीनकालेऽस्मिन् भारते वर्षे । निगूढा-  
र्थानां वैदिकानां शब्दानामेव कृते कैरप्यचार्यैः निबद्धा ग्रन्था निघण्टवो नाम । तेषां  
व्याख्याभूतं साम्प्रतं पाश्चात्यदेशेषु सविशेषमधीयमानस्य सकलस्य भाषाविज्ञानस्य मूलभूतं  
ग्रन्थरत्नं महर्षिणा यास्काचार्येण प्रणीतं निरुक्ताख्यं वेदस्यार्थविचारणयां प्राधान्यं  
प्रायम्यं च दधद्दिवाधुनापि समुपलभ्यमानं विराजतेतराम् । तत्र प्रदर्शिता वेदार्थ-  
तत्त्वपरिशीलनपद्धतिरेव ज्यायसीति विषये को नाम विपश्चित् सन्देहदोलायमानचेता  
भवति । यास्कनिर्दिष्टां शैलीमनुसृत्यैव भूयसा स्कन्दस्वाम्यादिभिरनेकैराचार्यैः ऋग्वे-  
दस्य, उव्वटाचार्यादिभिः शुक्लयजुर्वेदस्य, भवस्वामि-गुहदेवादिभिस्तैत्तिरीय-  
संहितायाः, माधव-भरतस्वाम्यादिभिः सामवेदस्य च प्रामाणिकानि व्याख्यानानि  
सायणात् प्रागेव विरचितान्यासन् । एतेषां मध्येऽनेकेषां व्याख्यातृणां सायणभाष्येषु  
नामान्येवोपलभ्यन्ते न तदचितानि समप्राणि व्याख्यानानि । स्कन्दस्वामिरचितं ऋग्वे-  
दभाष्यं गुणविष्णुना निबद्धं कतिपयसामवेदीयमन्त्राणां व्याख्यानमन्यानि च कानि-  
चित् व्याख्यानानि साम्प्रतं मुद्रितानि मुद्रयमाणानि च सन्ति, परन्तु विरलप्रचाराणि  
वह्नि नामशेषतां गतान्ति निर्विवादम् ।

श्रीमता सायणाचार्येण विरचितं यत् वेदमास्यं तदेव साम्प्रतमेकं शास्त्र्यै-  
नोपलभ्यते वेदार्थपरिचयान्न जिज्ञासनाम् । इत्थं वेदमन्त्राणां या खलु व्यासोत्  
पारम्पर्येणोपगता व्याख्यानपद्धतिः, तथा रोत्या निर्दिष्टा अर्था वेदभाष्ये एव  
जागरति । वेदानामर्थनिर्द्धारणे सायणो यास्काचार्यमेव बहुशोऽनुसरति । निदके  
निर्दिष्टानि प्रायः सर्वाण्येव व्याख्यानानि स्वभाष्यग्रन्थे नामनिर्देशपूर्वकं समुद्धरति ।  
एवं नाममात्रतामुपगते निखिले वेदव्याख्यानवाङ्मये, सायणोयवेदमाध्यादेव  
वयं वेदमन्त्राणां तास्विकं प्राचीनाचार्याभिमतं च व्याख्यानमवगन्तुं पारयामः इति  
जागत्यैव श्रीसायणमाध्यागं किमपि गौरवास्वदं माह्वान्द्रम्, विद्यते एव वेदानुशीलन-  
बतां ह्येते तेषां प्रकामं साहाय्यकम् ।

### वेदार्थस्यानुशीलनपद्धतिः

वेदानुशीलनं हि नाम भारतीयानां विद्वज्जनानां प्रथमं कर्तव्यम् । वेदानामर्थज्ञा-  
नाय सततमेव मनांपिमिर्यतितव्यम् । वेदानां ते एव अर्थाः समुचिताः, ये पूर्णचार्यकृतां  
परम्परामनुसरन्ति । निदके परम्परायास्तस्याः स्थितिं वयमवलोकयामः । तत्रत्यानि  
व्याख्यानानि प्रमाणरूपतां भजन्ते इति निर्निवादम् । तानि खलु व्याख्यानानि न खलु  
निदककारप्रदर्शितां काल्पनिकतामेवानुसन्वन्ति, अपि तु तानि ब्राह्मणग्रन्थेष्वेवानलम्बितानि  
स्वप्रामाण्याय इति तत्तद्ग्रन्थेषु बहुशब्दानामर्थपरिज्ञानात् स्फुटं भविस्यति । परम्परा-  
विरहितो वेदार्यो न खलु कदापि विद्वज्जनैरनुसन्वेयः । “नह्यस्माकं वेदः चाकुन्तलं  
नाम नाटकं, येन तस्य महाबुद्धिमता बलवत्प्रयत्नशालिनापि दिव्यज्ञानं विनैव क्रियमाणं  
व्याख्यानं विद्वान्मार्हं स्यात्, प्रवर्तयेद् निवर्तयेद्वा प्रेक्षावतः । धर्मावर्माद्यतीन्द्रियेषु वस्तुषु  
केवलमार्थं विज्ञानमेव व्याचक्षाणस्य प्रामाण्ये उपयुज्यते, न पुनर्बुद्धिपरिश्रममात्रम्” इति  
साधु प्रतिपादयन्ति श्रद्धेयाः श्रीबालशास्त्रिचरणाः । अन्यच्च वेदार्योपबृंहण-  
भितिहासपुराणादीनां साहाय्येनैवावित्येन कर्तव्यमित्याचार्याणामुपदेशः ।

तथा च स्मर्यते—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विभेत्यल्पश्रुतात् वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥



## सायणभाष्याणां माहात्म्यम्

भारतीयानामितिहासं दूषयन्तः पुराणं चानर्थजल्पितामिति वदन्तः पुरुषा वेदानां कथं तात्त्विकमर्थं निश्चयेनावगन्तुं समर्था भवन्तीति न जानीमो वयम् । सायणाचार्य-विरचितेषु भाष्येषु प्राचीनायाः परम्परायाः एव साधु संरक्षणं न केवलं समुपलभामहे, अपि तु पुराणेतिहासानुयायि प्राचीनाचार्यसम्मतं च व्याख्यानं मन्त्राणां निरीक्षामहे ।

यथा—

न यातव इन्द्र जूजुषुर्नो न वन्दनाः शविष्ठ वेद्याभिः ।

स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपिशुश्रुतं नः ॥

( ऋग्वेद ७।२१।५ )

इति मन्त्रे समुपलभ्यमानं 'शिश्नदेवाः' इति पदं यत् तुलनात्मकभाषाविज्ञान-वेदिभिः पाश्चात्यैस्तद्वक्तैश्च भारतीयैः लिङ्गापूजापरकत्वेन व्याख्यायते तत्तु भारतीय-शब्दार्थानुशीलनपरम्पराया अज्ञानवेजृम्भितमिति विमर्शका निपुणमवगच्छन्तु । न ह्यत्र देवशब्दः इष्टदेवतामभिधत्ते, अपि तु यथा 'शिश्नोदरपरायणः' 'शिश्नोदररूपः' इत्यादयः शब्दा आत्मम्भरिपुरुषवाचकतया प्रयुज्यन्ते लोके तथैव शब्दस्यास्यापि व्यवहारः प्रयोगश्च तस्मिन्नेवार्थे कृत इति परम्परानुशीलनात् ध्रुवं ज्ञातुं पारयामः । यास्कसायणाभ्यां तथैव अब्रह्मचर्यार्थकोऽयं व्याख्यातः ।

अन्यच्च हिरण्यगर्भसूक्ते 'कस्मै देवाय हविषा विधेम' इत्यत्र किं शब्दस्य सायणेन प्रदर्शितः प्रजापतिरूपोऽर्थो ब्राह्मणपुराणादिसम्मत एव । शतपथब्राह्मणे किंशब्दः प्रजापतिरूपमर्थमभिधत्ते । ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां च एतदविषयमाख्यान-मपि समुपलभ्यते । लोके पुराणादिषु सर्वत्रस्य किं शब्दः प्रजापतौ वर्तते इति सायणा-भिमतमर्थं परम्परासम्मतमपि सुधैव दूषयन्तः पाश्चात्यपण्डिता उपेक्षया एव । येषां खलु आधिभौतिकपक्षावलम्बनमूलकमेव सायणीयभाष्यविरचनमित्याक्षेपः किं ते न जानन्ति यत् स्थलेषु केषुचित् सायणाचार्या आधिदैविकाध्यात्मिकपक्षानुसारिणोऽप्यर्थान् स्वयं प्रकटीचक्रुः । आध्यात्मिकाद्यर्थविचारपरायणा आरण्यकानि निपुणं परिशीलयन्तु विचारयन्तु च तत्रार्थान् प्रदर्शितान् वेदमन्त्राणाम् । इत्थं प्राचीनपरम्परासम्मतत्वात् पुराणेतिहासानुयायित्वाच्च श्रीसायणभाष्याणामनुशीलनं विधेयं विद्वज्जनैः ।

उपस्थिते सार्वत्रिके वेदार्थविस्पष्टे, उपचीयमाने पाश्चात्यवेदज्ञाना वेदार्थविषयक पारस्परिकेऽनैकमत्ये, अनुसरति च निर्विचारं पाश्चात्यां पद्धतिं भारतीये आङ्ग्लभाषामण्डिते विद्वज्जने, श्रीसायणाचार्या एवास्माकं वेदतत्त्वज्ञायायां परमः समाश्रयः। स एवास्माकं परमा गतिरिति निश्चिन्वन्तो वयं प्रस्तावनामिमां समाप्तिं नयामः । अतो भाष्यमिदं सर्वदा सर्वथा च निखिलैर्वेदाभिमानिभिरखिलवेदसिद्धान्तपरिष्करणाय आलोचनाविषयं नेयमित्यस्माकमाग्रहः । वेदार्थविचारणचगा विद्वज्जना निपुणमिदं निभालयन्तु इति तेषु कापि मदीयाऽभ्यर्थना। तुभ्यतु मत्प्रयत्नेनानेन श्रीभगवान् कमलापातिः, सफलयतु मदीयं स्वान्तस्तोषाय विहितं परिश्रममिमं, उन्मीलयतु च वेदार्थतत्त्वोन्मेषणाय समान्तरं प्राप्तिभं चक्षुरिति ध्रुवमाशास्महे वयम् ।

### कृतज्ञताप्रकाशः

अन्ते, येषां सन्मन्त्रणया ग्रन्थस्यास्य संशोधने प्रवृत्तोऽहमभवम्, येषां च वेद-शास्त्रार्थानुशीलनपद्धत्या बहुशोऽहमुपकृतो जातः, तेषामेव विमलविषणानां प्रगल्भप्रतिभा-वतां सततं शास्त्रार्थचिन्तनजुषामप्रजकल्पानां श्रीचटुकनाथशर्मणां महोपकार-भारं कैः समुचितैः शब्दैः प्रकटयामि इति नूनं नैव जाने । यत्र हृदयं हृदयेन सह संवदति तत्र नास्त्येव कोऽप्यकाशो भाषाया इति निवेदयति

चम्र शुक्ला प्रतिपद् १९९१  
१६-३-३४  
हिन्दूविश्वविद्यालय,  
काशी

}

वेदविदां वशंवदः  
श्री बलदेव उपाध्यायः

# ग्रन्थस्थविषयानुक्रमणिका

( १ )

## तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकाया विषयानुक्रमणी

विषय	पृष्ठ
वेदलक्षणविचारः	२
वेदाधिकारिणः	२
वेदप्रामाण्यम्	३—५
चतुर्विधानि कर्माणि	५
नित्यकर्मणो लक्षणम्	५
नैमित्तिकं कर्म	५
काम्यं कर्म	५
निषिद्धं कर्म	५
मुक्तिद्वैविध्यम्	६
सद्योमुक्तिः	६
क्रममुक्तिः	६
पूर्वकारणस्य दौर्दर्शपूर्णमासेष्टिप्रतिपादनस्यौचित्यम्	६—७
प्रकृतैस्त्रैविध्यम्	६
दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राणां त्रैविध्यम्	७
सक्षेपेण त्रयोदशानुवाकगतविषयाणां निर्देशः	७
वत्सापाकरणस्य लक्षणम्	}
तत्प्राथम्यस्य कारणनिर्देशः	

( २ )

## ऋग्वेदसंहिताभाष्यभूमिकाया विषयानुक्रमणिका

अभ्यर्हितत्वाद्ऋग्वेदस्यैवादौ व्याख्यानमुचितमिति पूर्वपक्षः	१२—१४
यज्ञानुष्ठानार्थत्वात् यजुर्वेदस्यादौ व्याख्यानमित्युत्तरपक्षः	१२—१४
वेदलक्षणविचारः	१४
प्रमाणलक्षणम्	१५
वेदसद्भावे प्रमाणाभावः इति पूर्वपक्षमधिकृत्य	
वेदमन्त्राणामर्थानवबोधकत्वम्	१६
वेदमन्त्राणां सन्दिग्धार्थबोधकत्वम्	१६

विषय	पृष्ठ
वेदमन्त्राणां विपरीतार्थबोधकत्वम्	१६
वेदमन्त्राणां व्याघातार्थत्वम्	१६
वेदमन्त्राणामधिगतार्थबोधकत्वम्	१७
वेदस्य लक्षणप्रमाणनिर्णयः	१७
मन्त्रभागस्य प्रामाण्ये जैमिनिसूत्राणि	१७—२४
विधिभागस्य प्रामाण्ये जैमिनिमतम्	२४—२६
अर्थवादभागस्य प्रामाण्ये जैमिनिमतम्	२६—३२
वेदस्यापौरुषेयत्वसिद्धिः	३३—३४
मन्त्रस्य लक्षणम्	३४—३६
ब्राह्मणस्य लक्षणम्	३७
मन्त्राणां त्रैविध्यम्	३७—३८
वेदाध्ययनाधिकारः	३८—३९
वेदाध्ययनस्य फलम्	३९—४३
वेदार्थज्ञस्य प्रशंसा	४३—४७
वेदशब्दनिवर्चनम्	४५
वेदस्य वेदत्वम्	४५
वेदस्य विषयप्रयोजनाद्यनुबन्धचतुष्टयस्य निरूपणम्	४८—४९
वेदस्य विषयः	४८
वेदस्य प्रयोजनम्	४८
वेदसम्बन्धविचारः	४९
अपरविद्यारूपाणां वेदस्य षडङ्गानां समुद्देशः	४९
शिचाया लक्षणप्रयोजनपुरःसरं सम्यङ्निरूपणम्	४९—५०
कल्पस्योपयोगादिप्रदर्शनपूर्वकं निरूपणम्	५०—५१
व्याकरणस्य लक्षणनिर्देशमुखेन प्रयोजनविशेषाणां विस्तरशः प्रतिपादनम्	५१—५५
निरुक्तस्य प्रयोजनम्	५५
निरुक्तस्य विषयाणां कास्त्येन विवेचनम्	५५—५६
छन्दसः प्रयोजनोपन्यासः	५६—५७
ज्योतिषस्य प्रयोजननिर्देशः	५७
पुराणान्यायादिचतुर्दशविद्यास्थानानां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वम्	५७
वेदविद्याग्रहणेऽधिकारिविशेषः	५८—५९

## सामवेदसंहिताभाष्यावतरणिकायाः विषयानुक्रमणी

विषय	पृष्ठ
सङ्गलाचरणम्	६३
अध्वर्यादिकर्तव्यप्रतिपादकमन्त्रस्यार्थयोजनम्	६४
मन्त्रस्य लक्षणम्	६४--६५
ब्राह्मणस्य लक्षणम्	६५--६६
मन्त्रविशेषाणां लक्षणानि	६६--६७
रथन्तरशब्दनिरूपणम्	६७
सामशब्दस्य गानमात्रवाचित्वप्रतिपादनम्	६७--६८
अक्षरविकारादीनां सामनिष्पादकत्ववर्णनम्	६८
स्तोत्रस्य लक्षणनिर्देशः	६८--६९
गाने वर्णलोपादीनां विषयाणां विचारः	६८
इराशब्दस्य गानविधानम्	६९--७०
साम्नां देवतास्तुतिहेतुत्ववर्णनम्	७०
साम्नामृचः प्रति संस्कारकत्वव्यवस्था	७०--७१
ऋग्रन्थस्य पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वविचारः	७१--७२
एकं साम नृचे क्रियते स्तोत्रियमिति विधानमूलको विचारः, नृचे करणप्रकारश्च	७२
शरलेशविषयको विचारः	७२
छन्दःस्थयोरुत्तरास्थयोर्वा ऋचोरुहनमिति विचारः	७२--७३
त्रैशोकसामोहनविचारः	७३
विषमच्छन्दस्कयोरुत्तरयोगानप्रकारः	७४--७५
वृहतीविष्टारपङ्क्तयोः प्रथमविशेषेण द्वयोर्वृहत्योः सम्पादनम्	७५--७६
पङ्क्तिर्गायत्रीभिस्तिस्त्राणां जगतीनां सम्पादनादिकम्	७७--७८
पादप्रथमे विचारः	७८
यद्योन्यां तदुत्तरयोगायतीति विधानमूलको विचारस्तथाकरण- प्रकारश्च	७९
उत्तरयोः स्तोभातिदेशकथनम्	७९
सामवेदिनां साम्नेवानुष्ठानकर्तव्यतानिरूपणम्	८०
वृहत्प्रुष्टादिषु धर्मसाङ्कर्यचिन्तनम्	८०
वृहद्-रथन्तरयोर्धर्मसमुच्चयकथनम्	८०--८१
पृष्ठशब्दस्य वैदिकनामधेयत्वकथनम्	८१
'त्रिवृत्' इति शब्दविषयको विचारः	८१
चित्राशब्दस्य नामधेयत्वनिर्णयः	८१--८२
वह्निव्यवमानशब्दादीनां नामधेयत्वनिर्णयः	८२

	पृ
त्रिवृदादिस्तोत्राणां स्वरूपनिरूपणम्	८२—८
पृष्ठादिस्तोत्राणां प्रधानकर्मत्वनिर्णयः	८
रेवतीषु ऋक्षु वारवन्तीयसामगानप्रकारबोधनम्	८
निधनविशेषाणां काम्यत्वकथनम्	८
सौभरसामस्वरूपम्	८
निधनलक्षणम्	८
सामगाने उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मविचारः	८६—८
आधाने वामदेव्यादीनामुपांशुगेयत्वनिर्णयः	८
एकविंशादिस्तोत्रविचारः	८७—८
बहिष्पवमानानां त्रैविध्यम्	८१
आवापोद्वापविचारः	८१
आवापलक्षणम्	८१
उद्वापलक्षणम्	८१
अन्यशब्दस्य सर्वविषयत्वकथनम्	८१
सर्वपृष्ठातिदेशनिर्णयः	८९—९१
स्वरसामविकारचिन्तनम्	९१
श्लोकादिसाम्ना आज्यपृष्ठादिस्तोत्रस्य समुच्चयनिर्णयः	९१
कौत्सादिसाम्नः प्राकृतबाधकत्वनिर्णयः	९१
तत्रैव विशेषव्यवस्था	९१
स्तोत्रवृद्धचवृद्धयोः प्राकृतबाधकत्वनिर्णयः	९२
छन्दोविशेषत आवापकथनम्	९२
कण्वरथन्तरं स्वयोनावेवेति निर्धारणम्	९२—९३
पञ्चविंशे तु विशेषव्यवस्था	९३
तिस्तृष्विति अग्निमृचव्यवस्था	९३—९४
एकत्रिक्रतोर्वर्णनम्	९३
धूर्गानस्य एकस्यामृचि कर्तव्यत्वमिति निर्णयः	९४
आगमात् स्तोमवर्धनप्रकारनिर्देशः	९४
बहिष्पवमानवृद्धौ ऋच आगमः	९५
एकस्य साम्नस्तृचे गेयत्वनिर्णयः	९५
स्वर्दृक्शब्दस्य मीलनावधित्वकथनम्	९५—९६
वृहद्दूरथन्तरयोर्विभेदेन प्रयोगनिर्णयः	९६
सर्वपृष्ठस्य यथोक्तदेशे विहितत्वनिर्णयः	९६—९७
धैरूपवैराजयोरुक्थ्यपोडशिपृष्ठगतत्वनिर्णयः	९७
त्रिवृद्गनिष्टृति त्रिवृत्शब्दस्य स्तोत्रत्वनिर्धारणम्	९७
संसवादेः पृष्ठत्वनिर्णयः	९७—९८

विषय	पृष्ठ
बृहद्दयवखादिराणां नियतत्वकथनम्	९८
ब्रह्मसाम्नी विकल्पितत्वकथनम्	९८
पर्याग्निकरणे ब्रह्मसाम्नी उत्कर्षविधानम्	९९
साम्नामृगाश्रयत्वात् व्याख्यानयोग्यत्वप्रतिपादनम्	९९--१००
मन्त्रैरर्थानुस्मरणत्वनिर्णयः	१००
मन्त्रैरर्थानुस्मरणत्वविषये गुरुमतविवेचनम्	१००

( ४ )

### काण्वसंहिताभाष्यभूमिकाया विषयानुक्रमणी

मङ्गलाचरणम्	१०३
वंशप्राह्मणोपक्रमः	१०४
शुक्लयजुर्वेदस्य शाखाविषयको विचारः	१०४
काण्वसंहितेत्यभिधानस्यार्थनिरूपणम्	१०५
'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यस्यार्थविचारणायां प्रभाकरमतो- पन्यासः	१०५--१०६
पूर्वोक्तस्य प्रभाकरमतस्य समीक्षा	१०६--१०७
स्वाध्यायाध्ययनस्य दृष्टार्थादृष्टार्थत्वे शाङ्करदर्शनानुसारि मतम्	१०७--१०८
एतद्विषये भट्टगुरुमतयोरुपन्यासः	१०८--१०९
वेदस्य विषयविभाजनिरूपणम्	१०९--११०
कर्मकारणस्य व्याख्यानप्राथम्ये योग्यत्वविचारः	११०
यजुर्वेदस्याध्यायगता विषयाः	११०
संहितारम्भे दर्शपूर्णमासेष्टिनिरूपणस्य औचित्यविचारः	१११
मन्त्रस्य सामान्यलक्षणनिरूपणम्	१११--११२
ऋगादीनां त्रिविधानां मन्त्राणां विशिष्टलक्षणनिर्देशः	११२
मन्त्राणामनुष्ठेयार्थस्मारकत्वप्रतिपादनम्	११३
मन्त्रार्थज्ञाने ऋषिच्छन्दोदेवताज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वम्	११३--११४
दर्शयागात् पूर्वं नियमेन विधेया अनुष्ठानविधयः	११४--११६

( ५ )

### अथर्ववेदभाष्यभूमिकायाः विषयानुक्रमणी

मङ्गलाचरणम्	११९
ऋत्वपेक्षितस्य क्रियाकलापस्य ऋग्यजुःसामवेदैरेव सिद्धत्वात्	
अथर्ववेदस्य नास्त्येव आकांक्षेति पूर्वः पक्षः	११९--१२०
ब्रह्मकर्तव्यप्रतिपादनतात्पर्यतया भवत्येव आकाङ्क्षा	
व्याख्यानयोग्यता चाथर्ववेदस्येत्युत्तरः पक्षः	१२०--१२२

## विषय

अथर्ववेदस्यापवेदनिरूपणम्

अथर्ववेदस्य पुराणादिषु प्रशंसावचनम्

१

'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यत्र शब्दभावनाया अर्थभावनायाश्च त्वस्यम्

भावनायाः सामान्यलक्षणनिरूपणम्

'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यत्र विश्वत्रिन्ध्यायेन स्वर्ग एवाध्ययनविवेर्भाव्यः इति पूर्वः पक्षः

इष्टप्रयोजनोऽर्थावबोध एवाध्ययनविवेर्भाव्यः इत्युत्तर पक्षः १२

स्वाध्यायाध्ययनविवौ प्राभाकरमतस्योपन्यासपुरःसरं

स्वरुढनम्

१२

वेदस्य स्वतः प्रामाण्यमिति सिद्धान्तविषयेऽभिधुक्तानां

विविधाः विप्रतिपत्तयः

'प्रामाण्यमप्रामाण्यं चोभयं स्वतः' इति सांख्यानां मतोपन्यासः

पूर्वोक्तस्य सांख्यमतस्य समीक्षा

'अप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परतः' इति सौगतमतनिरूपणम् १३

सौगतमतस्य निरासः

१३

'अप्रामाण्यं प्रामाण्यं चोभयं परतः' इति तार्किकमतम्

'प्रामाण्यं स्वतोऽप्रामाण्यं च परतः' इति समीक्षासंज्ञानां सिद्धान्तः

१३२

वेदानामपौरुषेयत्वप्रतिपादनम्

विरुद्धमतस्वरुढनपूर्वकं शब्दस्य नित्यत्वसिद्धिप्रकारः

'स्फोट एव नित्यः शब्दः' इति शाब्दिकानां मतोपन्यासः

१३६

शाब्दिकमतनिरासः

१३७

अथर्ववेदव्याख्यानस्य त्रयीव्याख्यानानन्तर्यापपादनम्

अथर्ववेदस्य शाखाविषयको विचारः

१३८

कौशिकमुत्रादितानां अथर्ववेदप्रतिपाद्यानां कर्मणां क्रमेण

नामोल्लेखः

१३९

वैतानसूत्रविहितानि ब्रह्मादीनां कर्माणि

नक्षत्रकल्पोक्तानि कर्माणि

आङ्गिरसकल्पे गदितानां कर्मणां समाख्यानम्

शान्तिकल्पोदितानि कर्माणि

राज्याभिषेकोपयुक्ता अनुष्ठानविधयः

नित्यनैमित्तिककान्यभेदेन कर्मणां त्रैविध्यम्

अथर्वणकर्मणामाज्यतन्त्रपाकतन्त्रेति भेदान् द्वैविध्यप्रतिपादनम्



कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतायाः

तैत्तिरीयसंहितायाः

सायणाचार्यकृता

भाष्यभूमिका

कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतायाः  
तैत्तिरीयसंहितायाः

सायणाचार्यकृता  
भाष्यभूमिका

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।  
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥  
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।  
निर्मममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥  
यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमहीपतिः ।

श्रीमङ्गलमूर्तये नमः ।

( १ ) सम्प्रदायभेदात् शाखाबाहुल्यं वेदस्य । यथाह महाभाष्यकारः पस्पशाह्निके—“एक-  
शतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, नवधाऽथर्वणो वेदः” इति,  
कृष्णयजुक्त्वभेदेन यजुर्वेदान्तर्गन्तशाखाशतस्य द्वैविध्यम् । तत्र  
आध्वर्यवं क्वचित् हौत्रं क्वचिदित्यव्यवस्थया ।  
बुद्धिमालिन्यहेतुत्वाद् यजुः कृष्णमितीर्यते ॥  
कृष्णयजुर्वेदसंहिताया भाष्यं सर्वप्रथमं निबबन्ध तत्रभवान् सायणाचार्यः । यथोक्तं तेनैव  
ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिकायाम्—

“आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद् व्याकृतः पुरा ।

यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यते” ॥ इति

तैत्तिरीयशाखाध्यायित्वात् तस्य तस्या व्याकृतौ प्रथमा प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

( २ ) इतः पूर्वं केषुचित् पुस्तकेषु श्लोकपञ्चकमधिकं दृश्यते । तद् यथा—

गजवदनमचिन्त्यं तीक्ष्णदन्तं त्रिनेत्रं बृहदुदरविशेषं भूतराजं पुराणम् ।

अमरवरसुपूज्यं रक्तवर्णं सुरेशं पशुपतिसुतमीशं विघ्नराजं नमामि ॥ १ ॥

मूलाधारे चतुष्पत्रे पद्मकिंजल्कशोभिते ।

दाडिमीकुसुमप्रख्ये तरुणादित्यसन्निभे ॥ २ ॥

भगाख्ये कुण्डलीचक्रे पूजयेत् परमेश्वरीम् ।

अंकुशं चाक्षसूत्रं च पाशपुस्तकधारिणीम् ॥

मुक्ताहारसमायुक्तां देवीं ध्यायेच्चतुर्भुजाम् ॥ ३ ॥

कपिलसट्सुदञ्जतर्कणमग्नीन्द्रिनाक्षं विवृतवदनविद्युजिह्वमुत्फुल्लनासम् ।

अरिदरकरयुग्मं योगपट्टाङ्गजानुस्थितकरमरुणाङ्घ्रि श्रीनृसिंहं नतोऽस्मि ॥ ४ ॥

नमामि विष्णुं विधियज्ञरूपं सरस्वतीं चापि तदीयजिह्वाम् ।

त्रैविद्यवृद्धान् विदुषो गुरुंश्च बौधायनाचार्यपदद्वयं च ॥ ५ ॥

आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

१स प्राह नृपतिं राजन् ! सायणार्यो ममानुजः ।

सर्वं वेत्सेष वेदानां व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ॥ ४ ॥

इत्युक्तो माधवार्येण वीरबुक्कमहीपतिः ।

अन्वशात् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ५ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसङ्ग्रहात् ।

कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणं कल्पसूत्रे द्वे मीमांसां व्याकृतिं तथा ।

उदाहृत्याथ तैः सर्वैर्मन्त्रार्थः स्पष्टमीर्यते ॥ ७ ॥

ननु कोऽयं वेदो नाम, किं च तल्लक्षणम्, के वास्य विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणः, कथं वा तस्य प्रामाण्यम्? न खल्वेतस्मिन् सर्वस्मिन्नसति, वेदो व्याख्यानयोग्यो भवति । अत्रोच्यते । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयो रलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः । अलौकिकपदेन प्रत्यक्षानुमाने व्यावर्त्यते । अनुभूयमानस्य स्रक्चन्दनवनितादेरिष्टप्राप्तिहेतुत्वं, औषधसेवादेरनिष्टपरिहारहेतुत्वञ्च प्रत्यक्षतः सिद्धम् । स्वेनानुभविष्यमाणस्य पुरुषान्तरगतस्य च तथात्वमनुमानगम्यम् । एवं तर्हि भाविजन्मगतसुखादिकमपि अनुमानगम्यमिति चेत्, न । तद्विशेषस्यानवगमात् । न खलु ज्योतिष्टोमादिरिष्टप्राप्तिहेतुः कलञ्जभक्षणवर्जनादिरनिष्टपरिहारहेतुरित्यमुमर्थं वेदव्यतिरेकेणानुमानसहस्रेणापि तार्किकशिरोमणिरप्यवगन्तुं शक्नोति । तस्मादलौकिकोपायबोधको वेद इति लक्षणस्य नातिव्याप्तिः ।

अत एवोक्तम्—

‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्धेदस्य वेदता ॥’ इति

स एवोपायो वेदस्य विषयः । तद्वोध एव प्रयोजनम् । तद्वोधार्थं च अधिकारी । तेन सह उपकार्योपकारकभावः सम्बन्धः । नन्वेवं सति स्त्रीशूद्रसहिताः सर्वे वेदाधिकारिणः स्युः, इष्टं मे स्यादनिष्टं मा भूदिति आशिषः सार्वजनीनत्वात् । मैवं, स्त्रीशूद्रयोः सत्युपाये बोधार्थत्वे हेत्वन्तरेण वेदाधिकारस्य प्रतिबद्धत्वात् । उपनीतस्यैवाध्ययनाधिकारं ब्रुवच्छास्त्रमनुपनीतयोः स्त्रीशूद्रयोर्वेदाध्ययनमनिष्टप्राप्तिहेतुरिति बोधयति । कथं तर्हि तयोस्तदुपायावगमः, पुराणादिभिरिति ब्रूमः ।

अत एवोक्तम्—

‘स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं मुनिना कृपया कृतम् ॥ ( भागवत १।४।२५ ) इति

तस्माद्दुपनीतैरेव त्रैवर्णिकैर्वेदस्य सम्वन्धः ।

तत्प्रमाणं तु बोधकत्वात् स्वत एव सिद्धम् । पौरुषेयवाक्यं तु बोधक-  
मपि सत् पुरुषगतभ्रान्तिमूलत्वसम्भावनाया तत्परिहाराय मूलप्रमाणमपेक्ष-  
ते, न तु वेदः । तस्य नित्यत्वेन वक्तृदोषशङ्कानुदयात् । एतदेव जैमिनिना  
सूत्रितम्—“तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षितत्वात्” (मी० १।१।५) इति ।<sup>१</sup>  
ननु वेदोऽपि कालिदासादिवाक्यवत् पौरुषेय एव ब्रह्मकार्यत्वश्रवणात्—  
“ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्

यजुः तस्माद्जायत” ॥ ( ऋ० १०।६०।६ ) इति श्रुतेः ।

अत एव वादरायणः “शास्त्रयोनित्वात्” (वे० १।१।३) इति सूत्रेण  
ब्रह्मणो वेदकारणत्वमवोचत् । मैवं, श्रुतिस्मृतिभ्यां नित्यत्वावगमात् ।

“वाचा विरूप नित्यया” इति श्रुतेः ( ऋ० ८।७।६ )<sup>२</sup>

“अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा” इति स्मृतेश्च ।

वादरायणोऽपि देवताधिकरणे सूत्रयामास । “अत एव च नित्यत्वम्”  
(वे० १।३।२६) इति<sup>३</sup> । तर्हि परस्परविरोध इति चेत्, न नित्यत्वस्य  
व्यावहारिकत्वात् । सृष्टेरूर्ध्वं संहारात् पूर्वं व्यवहारकालः, तस्मिन्नुत्प-  
त्तिविनाशादर्शनात् । कालाकाशादयो यथा नित्या एव वेदोऽपि व्यवहार-

( १ ) “औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्वन्धस्तस्य ज्ञानोपदेशोऽव्यतिरेकश्चाथंऽनुपलब्धे,  
तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षितत्वात्” इति सम्पूर्णं सूत्रम् । तत्रेदमित्थं व्याख्यातं शबर-  
स्वामिना स्वभाष्ये—“औत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूमः । उत्पत्तिर्हि भाव उच्यते लक्षणया । अ-  
वियुक्तः शब्दार्थयोर्भावः सम्वन्धो, नोत्पन्नयोः पश्चात् सम्वन्धः । औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन  
सम्वन्धः, तस्य अग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य निमित्तं प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्य । कथम् ।  
उपदेशो हि भवति । उपदेश इति विशिष्टस्य शब्दस्योच्चारणम् । अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्य ।  
नहि तदुत्पन्नं ज्ञानं न विपर्येति, न तच्छक्यते वक्तुम्, एतदेवमिति । यथा भवति—यथा  
विज्ञायते, न तथा भवति—तथैतन्न विज्ञायते, तथैतदिति अन्यदस्य हृदये, अन्यद् वाचि स्यात् ।  
एवं वदतो विरुद्धमिदं गम्यते अस्ति नास्ति वेति, तस्मात् तत्प्रमाणमनपेक्षत्वात् । नहि एवं  
सति प्रत्ययो ह्यसौ । वादरायणग्रहणं वादरायणस्येदं मतं कीर्त्यते वादरायणं पूजयितुम्, ना-  
स्मीयं मतं पर्युदासितुम् ।<sup>४</sup>

( २ ) तद्विद्मेषं व्याख्यातवन्तः श्रीशङ्करभगवत्पादाः—महत् ऋग्वेदादं: शास्त्रस्यानेक-  
विद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदांपवत् सर्वार्थोवद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म । नहीदृश-  
स्य शास्त्रास्यर्षेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञान्यतः सम्भवोऽस्ति ।

( ३ ) तस्मै नूनमभिधवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥

“हे विरूप नानारूपैतन्नामक महर्षे त्वं तस्मै सिद्धायाभिधवेऽभिगततृप्तये वृष्णे वर्षकाया-  
शयं नित्यया उत्पत्तिरहितया वाचा मन्त्ररूपया सुष्टुतिं नूनमिदानीं चोदस्व । स्तुहीत्येवमृषिः  
आत्मानं ब्रवीति यजमानो होतारं वा विरूपम्” इति तत्रत्यं सायणभाष्यम् ।

( ४ ) अत एव नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वात् वेदशब्दे नित्यत्वमपि प्रत्येत-  
व्यमिति शाङ्करभाष्यात् ।

काले कालिदासादिवाक्यवत् पुरुषविरचितत्वाभावान्नित्यः । आदिसृष्टौ तु कालाकाशादिवदेव ब्रह्मणः सकाशाद्वेदोत्पत्तिराम्नायते । अतो विषय-भेदान्न परस्परविरोधः । ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन वेदस्य वक्तृदोषाभावात् स्वतस्सिद्धं प्रामाण्यं तदवस्थम् । तस्मान्नक्षत्रप्रमाणसद्भावाद्धिषयप्रयोजन-सम्बन्धाधिकारिसत्त्वात् प्रामाण्यस्य सुस्थत्वाच्च वेदो व्याख्यातव्य एव । यथोक्तविषयादिसद्भावमभिप्रेत्य 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' ( तै० आ० २।१५ ) इत्यध्ययनं विधीयते । पाठमात्रस्याध्ययनशब्दवाच्यत्वेनार्थावबोधस्या-विहितत्वाद्देवव्याख्यानमयुक्तमिति चेत्, न । विधेर्बोधपर्यवसायित्वात् । एतच्च भट्टगुरुमतानुसारिभिर्बहुधा प्रपञ्चितम् । आम्नायते च—

“यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्” ॥

“स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत्

अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते

नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ ( नि० १।६ )

“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मो षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” इति । एवं तर्हि ज्ञानस्य पृथग्विधानादध्ययनं पाठमात्रमिति चेत्, अस्तु नाम, वर्णयन्त्येव शाङ्करदर्शनानुसारिणः ।

ऋतुविधिभिरेवानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या वेदार्थज्ञानस्य प्रापितत्वान्नैतद्धि-धेयमिति चेत्, तर्हि तद्धिधिवलाद्देदनमात्रेण स्वतन्त्रं किञ्चिदपूर्वमस्तु । श्रूयते ह्यनुष्ठानज्ञानयोः स्वतन्त्रं पृथक् फलम्—

“सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद” इति ।

अल्पप्रयाससाधयेन वेदनेन तत्सिद्धौ ब्रह्मायाससाध्यमनुष्ठानं व्यर्थं स्था-दिति चेत्, न । तरणीयाया ब्रह्महत्याया मानसिककायिकत्वादिभेदेन तार-तम्योपपत्तेः । मनसा सङ्कल्पिता वाचाभ्यनुज्ञाता वा परहस्तेन कारिता स्वयं कृता पुनःपुनःकृता चेत्येवं तारतम्येनावस्थिता ब्रह्महत्या अनेकविधा । अतस्तरणमप्यनेकविधं यथा स्वर्गो बहुविधस्तद्वत् । “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः”, “दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामा यजेत”, “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत”, इत्याद्युच्चावचकर्मणामेकविधफलासम्भवात् स्वर्गो बहुविधः । यत्तु कर्मानुष्ठानकालीनं वेदनं तत्कर्मफल एवातिशयं दर्शयति । “उभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद” इति विद्वद्विद्वत्प्रयोगौ प्रस्तुत्य, “यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवन्तरं भवति” इत्याम्नानात् । अङ्गोपास्तिविषयमेतद्वा-क्यमिति चेत्, न । न्यायस्य समानत्वात् । अस्ति ह्यस्यार्थस्योपोद्बलकं लिङ्गम् । प्रजापतिः किल सोमयागेभ्योऽर्वाचीनानग्निहोत्रपौर्णमास्यामावा-

स्यनामकान् परस्परमुच्चावचान् यज्ञान् ससर्ज । सोमयागांश्चाग्निहोत्रादि-  
भ्यः प्रौढानग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्रनामकान् परस्परमुच्चावचान् सृष्ट्वा प्रथम-  
सृष्ट्वेवग्निहोत्रादिष्वभिमानविशेषेण वर्गद्वयं तुलयोदमिमीत । एतद् वृत्तान्तं  
विजानतोऽग्निहोत्रादिभिरग्निष्टोमादिफलं भवति । तथा च ब्राह्मणमाप्नायते-

“प्रजापतिर्यज्ञानसृजत । अग्निहोत्रञ्चाग्निष्टोमञ्च । पौर्णमासीञ्चोक्थ्य-  
ञ्च । अमावास्याञ्चातिरात्रञ्च । तानुदमिमीत । यावदग्निहोत्रमासीत्ता-  
वानग्निष्टोमः । यावती पौर्णमासी तावानुक्थ्यः । यावत्यमावास्या तावा-  
नतिरात्रः । य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति, यावदग्निष्टोमेनोपाप्नो-  
ति तावदुपाप्नोति । य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते, यावदुक्थ्येनोपा-  
प्नोति तावदुपाप्नोति । य एवं विद्वानमावास्यां यजते, यावदतिरात्रे-  
णोपाप्नोति तावदुपाप्नोति” इति । तदेतद्वेदनस्य सर्वत्र स्वतन्त्रफलकत्वं  
लिङ्गम् । किञ्च तत्तद्विधिसमीपे य एवं वेदेति वचनानि वेदनादेव फलं ब्रुवते ।  
तान्यर्थवादरूपाणीति चेत्, अस्तु नाम । सहामहे वैतमपराश्रं तेषां वचनानां  
विधेयार्थप्रशंसापरत्वात् । तर्हि ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थः’, इति न्यायेन  
स्वाथप्रामाण्यं नास्तीति चेत्, न । महातात्पर्यस्य विधेयविषयत्वेऽप्य-  
वान्तरतात्पर्यस्य स्वार्थविषयतानिवारणात् । ‘आवाणः प्लवन्ते’ इत्यर्थ-  
वादस्यापि स्वार्थप्रामाण्यं प्रसज्येतेति चेत्, न । प्रमाणान्तरवाधितत्वात् ।  
‘द्विः सम्बत्सरस्य सस्यं पच्यते’ इत्याद्यर्थवादस्य तु बाधाभावेऽप्यनुवाद-  
त्वान्न स्वार्थं प्रामाण्यम् । वेदनफलवचनानि तु नानुवादकानि नापि  
बाध्यानि । तस्मादर्थवादत्वेऽप्यस्त्येषां स्वार्थं प्रामाण्यम् । अन्यथा मन्त्रा-  
र्थवादादिभ्यो देवादीनां विग्रहादिमत्त्वं न सिध्येत् ।

अत एवोक्तम्—

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भृतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥” इति

किं बहुना । विद्यत एवावश्यं वेदनमात्रादपूर्वम् । अतो वेदनाय वेदो  
व्याख्यायते । योऽयं विषयरूप इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारोपायः सामान्यतो  
निर्दिष्टः स विशेषेण स्पष्टीक्रियते ।

वेदस्तावत् कारणद्वयात्मकः । तत्र पूर्वस्मिन् कारणे नित्यनैमित्तिक-  
कास्यनिषिद्धरूपं चतुर्विधं कर्म प्रतिपाद्यम् । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहो-  
ति” इत्यादिकं नित्यं, तस्य नियतनिमित्तत्वात् । “यस्य गृहान् दहत्यग्नये  
क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्” इत्यादिकं नैमित्तिकं, तस्यानियतनि-  
मित्तत्वात् । “चित्रया यजेत पशुकामः” इत्यादिकं कास्यम् । “तस्मान्मलव-  
द्वाससा न संवेदेत न सहासीत” इत्यादिकं निषिद्धम् । तेषु नित्यनैमित्तिका-  
नुष्ठानात्तदकरणे प्रत्यवायरूपमनिष्टं परिह्रियते । स च प्रत्यवायो

याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—

“विहितस्यानुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहान्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥” ( या० स्मृ० ३।२।१६ ) इति

यावज्जीवादिवाक्येष्वनुक्तोऽप्यवर्जनीयतया स्वाभीष्टः स्वर्गः प्राप्यते तथा चापस्तम्बः—“तद्यथा आग्ने फलार्थं निर्मिते च्छायागन्धावित्यनूत्पद्यते एवं धर्मोऽपि चर्य्यमाणोऽर्था अनूत्पद्यन्ते” इति । काम्यस्येष्टप्राप्तिहेतुत्वं तद्विधिवाक्य एव स्पष्टम् । इष्टविधातमनिष्टश्चार्थात् परिह्रियते । निषिद्धवर्जनेन रागप्राप्तनिषिद्धानुष्ठानजन्यो नरकपातः परिह्रियते । न केवलं नित्यनैमित्तिकाभ्यामानुषङ्गिकस्वर्गप्राप्तिः, किन्तु धीशुध्यादिविधिपोत्पादनद्वारा ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमपि तयोरस्ति । तथा च वाजसनेयिन समाप्तनन्ति—“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” इति । एवं तर्हि पूर्वकारण एवाशेषपुरुषार्थसिद्धयेः कृतमुत्तरकारणनेति चेत्, न । अपुनरावृत्तिलक्षणस्यात्यन्तिकपुरुषार्थस्य तत्रासिद्धेः । अत एवाथर्वणिकाः कर्मिणो दक्षिणमार्गेण चन्द्रप्राप्तिं पुनरावृत्तिं चामनन्ति—“स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तते” इति । अत उत्तरकारण आरब्धव्यः । आत्यन्तिकपुरुषार्थसिद्धिश्च द्विविधा सद्योमुक्तिः क्रममुक्तिश्चेति । वर्त्तमानदेहपातानन्तरमेव सिध्यति सद्योमुक्तिः । उत्तरमार्गेण गत्व ब्रह्मलोके चिरं भोगाननुभूय तत्रोत्पन्नज्ञानस्य ब्रह्मलोकावसाने सिध्यति क्रममुक्तिः । तस्मादुत्तरकारणे ब्रह्मोपदेशो ब्रह्मोपास्तिश्चेत्युभयं प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपास्तिप्रसङ्गाद् ब्रह्मदृष्ट्या प्रतीकमुपास्यत्वेन सांसारिकफलकामिनमुद्दिश्य प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपासकप्रतीकोपासकयोः समानेऽप्युत्तरमार्गं प्रतीकोपासकस्य विद्युल्लोकादूर्ध्वं ब्रह्मलोकगमनाभावेन क्रममुक्तेरप्यभावादस्ति पुनरावृत्तिः । एतच्च “अप्रतीकालम्बनान् नयति” इत्यधिकरणे ( वे० ४।३।१५-१६ ) द्रष्टव्यम् ।

नन्वस्त्वेवं पूर्वोत्तरकारणयोस्तत्र तत्रोचितप्रयोजनं फलविशेषश्च, तथापि पूर्वकारणस्यादौ कर्मान्तरं परित्यज्य दर्शपूर्णमासेष्टिरेव कुतः प्रतिपाद्यत इति चेत्, प्रकृतित्वान्निरपेक्षत्वाच्चेति ब्रूमः । प्रकर्षेण अङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । कृत्स्नाङ्गविषयत्वमुपदेशस्य प्रकर्षः । विकृतिषु तु विशेषाङ्गमात्रस्योपदेशः क्रियते अङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते । अतोऽतिदेशस्य प्रकर्षाभावः । प्रकृतिस्त्रिविधा—अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । त्रिष्वप्येतेषु अन्यनैरपेक्ष्येण स्वाङ्गजातं सर्वमुपदिष्टम् । तत्र सोमयागस्य स्वरूपेणान्यनैरपेक्ष्येऽप्यङ्गेषु दीक्षणीयाप्रायणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिसापेक्षत्वात् पूर्वभावित्वं युक्तम् । इष्टेस्तु सोमयागनैरपेक्ष्यात् सोमात् प्राचीनत्वं युक्तम् । यद्यप्यग्निहोत्रस्य स्वरूपेऽङ्गेषु वा

## तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिका ।

नास्त्यन्यापेक्षा तथाप्यग्निसिद्धयपेक्षत्वादाहवनीयाद्यग्नीनाञ्च पावमानेष्टिसा-  
ध्यत्वात्, पावमानेष्टीनां च दर्शपूर्णमासविकृतित्वात् परम्परयाऽग्नि-  
होत्रस्य दर्शपूर्णमासापेक्षास्तीति प्रथमभावित्वं न युक्तम् । दर्शपूर्णमास-  
योरग्निसाध्यत्वादग्निसाध्यकमाधानं प्रथमतो वक्तव्यमिति चेत्, मैवम् ।  
नाधानमात्रेणाग्नयः सिध्यन्ति किन्तु पवमानेष्टिभिरपि । तांश्च इष्ट-  
यो दर्शपूर्णमासविकृतित्वात् साक्षादेव दर्शपूर्णमासावपेक्षन्ते । दर्शपूर्णमा-  
सौ तु अग्निद्वारा पावमानेष्टिसापेक्षावपि न साक्षाद् पवमानेष्टीरपेक्षेते ।  
अतो निरपेक्षत्वाद्दर्शपूर्णमासेष्टिरेव प्रथमं वक्तव्या । ऋग्वेदसामवेदयोरौ  
दर्शपूर्णमासेष्टिर्नास्नातेति चेत्, वाढम् । यजुर्वेदमपेक्ष्य दर्शपूर्णमासयो-  
रादित्वमुक्तं कर्मकाण्डविषये यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यात् । आनुपूर्व्यात् कर्मणां  
स्वरूपं यजुर्वेदे सामान्नातम् । तत्र तत्र विशेषापेक्षायामपेक्षितायां याज्या-  
पुरोऽनुवाक्यादय ऋग्वेदे सामान्नायन्ते, स्तोत्रादीनि तु सामवेदे । तथा  
सति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदः, चित्रस्थानीयावितरौ । तस्मात् कर्मसु य-  
जुर्वेदस्य प्राधान्यं, तस्मिंश्च दर्शपूर्णमासेष्टिरादौ समान्नाता । यद्यपि मन्त्र-  
ब्राह्मणत्मको वेदः, तथापि ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वान्मन्त्रा एवादौ स-  
मान्नाताः । मन्त्राश्च त्रिविधाः ऋचः सामानि यजूंषि चेति । तत्र यजुषा-  
मध्वर्युर्वेदेऽतिवहुलत्वात् क्वचित् क्वचिदृचां सद्भावेऽपि यजुर्वेद इत्येवा-  
ख्यायते । अध्वर्युर्वेदत्वञ्चास्यानादिसिद्धयाज्ञिकसमाख्याबलादवगन्तव्यम् ।  
अस्मिन् वेदे समाख्याता दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्रास्त्रिविधाः, आध्वर्यवा या-  
जमाना हौत्रकाश्चेति । 'इषे' इत्यादौ प्रपाठके पठिता आध्वर्यवाः ।  
'सं त्वासिञ्चामि' इत्यादौ पठिता याजमानाः । 'सत्यं प्रपद्ये' इत्यादौ पठिता  
हौत्राः । एतेषां मध्ये याजमानानां हौत्राणाञ्च चित्रस्थानीयत्वाद् भित्तिस्था-  
नीयानामाध्वर्यवाणामेवादौ पाठो युज्यत इति । तेऽपि आध्वर्यवाः 'इषे  
त्वा' इत्यादिषु त्रयोदशस्वनुवाकेषु आन्नाताः । तत्र प्रथमेऽनुवाके वत्सा-  
पाकरणार्था मन्त्राः । द्वितीये वहिःसम्पादनार्था । तृतीये दोहनार्थाः ।  
चतुर्थे हविर्निवापार्थाः । पञ्चमे व्रीह्यवघातार्थाः । षष्ठे तण्डुलपेषणार्थाः ।  
सप्तमे कपालोपधानार्थाः । अष्टमे पुरोडाशनिष्पादनार्थाः । नवमे वेदीकरणार्-  
थाः । दशमे प्राथान्येनाज्यग्रहणार्थाः प्रसङ्गात् पत्नीसंनहनार्थाः । एकादशे  
प्राथान्येनेध्मसंनहनार्था वहिरास्तरणाद्यार्थाश्च । द्वादशे आघारार्थाः । अत्र  
सामिधेनीप्रयाजाज्यभागप्रधानयागादिमन्त्राणां प्राप्तावसरत्वेऽपि तेषां हौ-  
त्रत्वात् तानुपेक्ष्योपरितनप्रयोगाङ्गभूता आध्वर्यवाः सुभ्यूहनादिमन्त्रास्त्र-  
योदशे समान्नाताः । तदेतत् सर्वं त्रिनियोगसंग्रहकारेणेत्यं संग्रहीतम्—

“ये दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्रा एते समासतः ।

इषे त्वाऽऽद्यनुवाकेषु त्रयोदशसु वर्णिताः ॥

वत्सापाकरणं वहिर्दोहो निर्वापकण्डने ।



पेषणञ्च कपालानि पुरोडाशश्च वेदिका ॥

आज्यग्रहेध्मसंनाहावाधारोपरितन्त्रके ।

इत्युक्ता अनुवाकार्थाः प्रतिमन्त्रं क्रियोच्यते” ॥ इति ॥

किमिदं वत्सापाकरणं, कथं वा तस्य प्राथम्यमिति चेत्, उच्यते । सन्ति दर्शयागे त्रीणि प्रधानानि हवींषि, पूर्णमासयागे च त्रीणि । आग्नेयोऽष्टाकपाल प्रेन्द्रं दध्यैन्द्रं पय इति दर्शयागे । आग्नेयोऽष्टाकपाल आज्येन प्राजापत्य उपांशुयागोऽग्नीषोमीय एकादशकपाल इति पूर्णमासे । तत्र प्रतिपदिने दधिहोमे दधिसम्पादनायामावस्यायां रात्रौ गावो दोग्धव्याः । तदोहनार्थं प्रातःकाले लौकिकदोहनादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह सञ्चरन्तो वत्सा मातृभ्योऽपाकरणीयाः । तदिदं वत्सापाकरणं यथोक्तीत्या, तस्य प्राथम्यञ्च । तत्र वत्सापाकरणं सद्यश्छिन्नया पलाशशाखया कर्त्तव्यमिति । तच्छेदनार्थोऽयमिषे त्वेति मन्त्र आदौ समाप्नायते । तस्य च मन्त्रस्य तच्छेदनाङ्गत्वं ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् । अत एव स ब्राह्मणो मन्त्रो ज्ञातव्य इति । छन्दोगा अधीयते—“यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दो दैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति वाध्यापयति वा स्थानं वर्द्धति गर्त्तं वा प्रात्यते प्रमीयते पापीयान् भवति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्” इति । आर्षेय ऋषिसम्बन्धः । अतीन्द्रियार्थद्रष्टारो हि ऋषयः । तेषां वेदद्रष्टृत्वं स्मर्यते—

“युगान्ते ऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा” ॥ इति ।

इषे त्वादीनाञ्च मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः । तथा च काण्डानुक्रमणिकायामुक्तं—

“शाखादिरिषे त्वादिप्रपाठकः । याजमानश्च होतृन् हौत्रञ्च दार्शिकम् ।

तद्विधेयं पितृमेधश्च नवाहुः कस्य तद्विदः” ॥ इति ॥

शाखादिरिषे त्वादिप्रपाठकः । याजमानं सं त्वा सिञ्चाभीत्यादि । होतारः चित्तिः स्रुगित्यादयो मन्त्राः । सत्यं प्रपद्य इत्यादिकं दार्शिकं हौत्रम् । तद्विधेयः प्रोक्तानाञ्चतुर्विधमन्त्राणां चत्वारि ब्राह्मणानि । पितृमेधः परे युवा समित्यादिः । तान्येतानि नवकाण्डानि प्रजापतिना दृष्टानि । छन्दो-विशेषाञ्च वेदाङ्गभूते छन्दोनामके ग्रन्थे द्रष्टव्याः । मन्त्रपदव्याख्यानादेव तत् प्रतिपाद्यार्थरूपदेवता विज्ञायते । ब्राह्मणविशेषस्तु तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसर एवोदाह्रियते । यद्यपि मन्त्रविनियोगा ब्राह्मणे सर्वेऽपि नाज्ञाताः तथापि कल्पसूत्रकारैर्ब्राह्मणान्तरपर्य्यालोचनया सर्वेऽभिहिताः । अतो बोधायनदिसूत्रोदाहरणादिपूर्वकं ब्राह्मणानुसारेण मन्त्रार्थं योजयामः ॥

इति तैत्तिरीयसंहिता भाष्यभूमिका ।

ऋग्वेदसंहितायाः

सायणाचार्यकृता

भाष्यभूमिका

# ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।  
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥  
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।  
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥  
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमहीपतिः ।  
आदिशन् माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥  
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।  
कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥  
आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद् व्याकृतः पुरा ।  
यजुर्वेदोऽथ होत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यते ॥  
एतस्मिन् प्रथमोऽध्यायः श्रोतव्यः सम्प्रदायतः ।  
व्युत्पन्नस्तावता सर्वं वोढुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥

अभ्यर्हितत्वाद्देवस्यैव  
व्याख्यानमादावुचित-  
मिति पूर्वपक्षः ।

अत्र कोचिदाहुः—ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्र  
आज्ञातत्वाद् अभ्यर्हितत्वाद् तद्व्याख्यानमादा  
युक्तम्; प्राथम्यं च पुरुषसूक्ते विस्पष्टम्—

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः<sup>१</sup> सामानि<sup>२</sup> जज्ञिरे ।

कुन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् यजु<sup>३</sup>स्तस्मादजायत ॥ (ऋ० १०. ६०. ६)

सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युक्तात् परमेश्वरात्, यज्ञाद् यजनीयात् पूजनीयात्,  
सर्वहुतः सर्वैर्हूयमानात्; यद्यपि इन्द्रादयस्तत्र तत्र हूयन्ते तथापि परमे-  
श्वरस्यैव इन्द्रादिरूपेण अवस्थानादविरोधः ।

(१) ऋग्लक्षणं यथाह जैमिनिः—<sup>१</sup>यथाऽऽत्तं तत्राऽऽत्तं तत्राऽऽत्तं तत्राऽऽत्तं ५६-०५६  
'तपास्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था' (मी० २।१।३९) 'यत्र पादकृता व्यवस्था स मन्त्र-  
ऋणामा' शवरस्वामी । 'पादेनायं चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः' इति जैमिनीयन्याय-  
मालायां माधवाचार्यः <sup>२</sup>यथाऽऽत्तं तत्राऽऽत्तं तत्राऽऽत्तं तत्राऽऽत्तं ५६-०५६  
(२) सामलक्षणम्—<sup>३</sup>गीतिषु सामाख्या' (मी० २।१।३६) 'विशिष्टा काचिद्गीतिः  
सामेत्युच्यते । प्रगीते हि मन्त्रवाक्ये सामशब्दमभियुक्ता उपदिशन्ति' इति शवरस्वामी ।  
(३) यजुर्लक्षणम्—<sup>४</sup>शेषे यजुःशब्दे' (मी० २।१।३७) 'था न गीतिर्न च पादवद्धं तत्  
प्रश्लिष्टपठितं यजुः' इति शवरस्वामी । 'वृत्तिगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा यजुःपि' इति  
जैमिनीयन्यायवित्तरे माधवाचार्यः ।

तथा च मन्त्रवर्णः—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु-

रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्य-

ग्नि यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ( ऋ० १. १६४. ४६ )

वाजसनेयिनश्चामनन्ति—

तद् यद् इदमाहु रसुं यजामुं यजेत्येकैकं देवम्

एतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति । ( वृ० १. ४. ६ )

तस्मात् सर्वैरपि परमेश्वर एवं ह्यते ।

① न केवलमृचां पाठप्राथम्येन अभ्यर्हितत्वं किन्तु यज्ञाङ्गदाढ्यहेतुत्वा-  
दपि । तथा च तैत्तिरीयाः आमनन्ति । ( तै० सं० ६।५।१०।३ )

यत् वै यज्ञस्य साम्ना यजुषां क्रियते शिथिलं तद्, यद् ऋचा तद् दृढमिति ।

तथा सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदाढ्याय तदे-  
तद् ऋचा अभ्युक्तमिति ऋचमेव उदाहरन्ति । मन्त्रकारुडेष्वपि यजुर्वेदग-  
तेषु तत्र तत्र अध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बहव आम्नाताः । साम्नां तु सर्वे-

षाम् ऋगाश्रितत्वं प्रसिद्धम् । आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहितायाम् ऋच एव  
वाहुल्येन अधीयन्ते । अतोऽन्वैः सर्वे वैदेरादृतत्वादभ्यर्हितत्वम् ।

छान्दोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति नारदवाक्यमेवमामनन्ति—

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चेति । ( छा० ७।१।२ )

मुण्डकोपनिषद्यपि एवमाप्नायते—

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वण इति । ( मु० २।१।५ )

तापनीयोपनिषद्यपि मन्त्रराजपादेषु क्रमेण अध्ययनमेवमामनन्ति—

ऋग्यजुःसामाथर्वणश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सशाखाश्चत्वारः पादा  
भवन्ति इति । ( नृ० १।१।२ )

एवं सर्वत्र उदाहरणीयम् । तस्माद् ऋग्वेदस्य अभ्यर्हितस्य आदौ  
व्याख्यानमुचितम् इति ।

यज्ञानुष्ठानार्थत्वाद्

तान् प्रति एतदुच्यते—

यजुर्वेदस्यैवादौ व्याख्या-  
नमित्युत्तरपक्षः ।

अस्तु । एवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञ-

नमित्युत्तरपक्षः ।

जपादौ ऋग्वेदस्यैव प्रार्थस्यम् । अर्थज्ञानस्य तु

यज्ञानुष्ठानार्थत्वात् तत्र तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वाद् तद्व्याख्यानमेव आदौ  
युक्तम् ।

तत्प्रधान्यं काचिद्दृगेव आह—

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्

गायत्रं त्वो गायति शकरीषु ।

अध्वर्युरिति नाम सम्पादनीयम् ; अध्वरं युनक्ति इति अवयवार्थः, अध्वरस्य नेता इति तात्पर्यार्थ इति । यजुर्वेद  
एतदेव अभिप्रैत्य अध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं  
यास्को दर्शयति—

“मन्त्रा मननात्, छन्दांसि छादनात्, स्तोमः स्तवनात् . यजुर्यजते-  
रिति ।” ( नि० ७।१२ )

एवं सति अध्वर्युसम्बन्धिनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य तद-  
पेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपौ अवयवौ इतरेण वेदद्वयेन पूर्यन्ते इत्युपजीव्यस्य  
यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तम् । तत ऊर्ध्वं साम्नामृगाश्रितत्वाद्  
उभयोर्मध्ये प्रथमत ऋग्व्याख्यानं युक्तम् इति ऋग्वेद इदानीं व्याख्यायते ।  
लक्षणप्रमाणराहित्याद् ननु वेद एव तावन्नास्ति, कुतस्तदवान्तरविशेष  
वेदस्यासम्भाव इति ऋग्वेदः ? तथा हि, कोऽयं वेदो नाम ? न हि तत्र लक्षणं  
पूर्वपक्षः । प्रमाणं वास्ति । न च तदुभयव्यतिरेकेण किञ्चिद् वस्तु  
प्रसिध्यति । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां मतम् ।

प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेषु अन्तिमो वेद इति तल्लक्षणमिति  
चेत् ? न, मन्वादिस्मृतिषु अतिव्याप्तेः । समयवलेन सम्यक्परोक्षानुभव-  
साधनमित्येतस्य आगमलक्षणस्य तास्वपि सद्भावात् ।

② अपौरुषेयत्वे सति इति विशेषणाददोष इति चेत् ? न, वेदस्यापि पर-  
मेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् । शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावाद् अपौरु-  
षेयत्वमिति चेत् ? न, सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादि श्रुतिभिरीश्वरस्यापि  
शरीरित्वात् ।

कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेण अपौरुषेयत्वं विव-  
क्षितमिति चेत् ? न, जीवविशेषैरश्रिव्यवाहित्वैवेदानामुत्पादितत्वात् ।  
“ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्” इति श्रुतेः  
( ऐत० ब्रा० ५।५।७ ) ईश्वरस्य अज्ञादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिवेद इति चेत् ? न, ईदृशो मन्त्र ईदृशं ब्राह्मण-  
मित्यनयोरद्याप्यनिर्णीतत्वात् । तस्मान् नास्ति किञ्चिद् वेदस्य लक्षणम् ।

नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पश्यामः ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं साम-  
वेदमाथर्वणं चतुर्थमित्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् ? न, तस्यापि वाक्य-  
स्य वेदान्तःपातित्वेन आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । न खलु निपुणोऽपि स्व  
स्कन्धमारोहं प्रभवेदिति ।

③ “वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः” ( या० स्मृ० १।४० )

इत्यादि स्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् ? न, तस्यापि उक्तश्रुतिमूलत्वेन  
निराकृतत्वात् ।

प्रत्यक्षादिकं शङ्कितुमपि अयोग्यम् । वेदविषया तु लोकप्रसिद्धिः

सार्वजनीनापि नीलं नभ इत्यादिवद् भ्रान्ता । तस्मात् लक्षणप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भावो नाङ्गीकर्तुं शक्यते इति पूर्वपक्षः ।

उत्तरपक्षत्वेन वेदसद्भावे

अत्रोच्यते । मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं

लक्षणप्रमाणादिनिर्णयः ।

लक्षणम् । अतएव आपस्तम्बो यज्ञपरिभाषायामेव-

माह—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति (आप०परि०३१) । तयोस्तु स्वरूप-

मुपरिष्ठात् निर्णेष्यते । अपौरुषेयवाक्यत्वमिदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं

तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति । प्रमाणान्यपि यथोक्तश्रुतिस्मृतिलोक-

प्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशक-

त्वाभावेऽपि सूर्यचन्द्रादीनां स्वप्रकाशत्वमविरुद्धम्, तथा मनुष्यादीनां स्व-

स्कन्धारोहासंभवेऽपि अकुण्ठितशक्तेर्वेदस्य इतरवस्तुप्रतिपादकत्ववत्

स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अत एव सम्प्रदायविदोऽकुण्ठितां शक्तिं वेदस्य

दर्शयन्ति—“चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं

जातीयमर्थं शक्नोति अवगमयितुमिति” (शा०भा०१२) । तथा सति वेदमूला-

या लोकप्रसिद्धेश्च प्रामाण्यं दुर्वारम् । तस्मात् लक्षणप्रमाणसिद्धौ वेदो न

केनापि चार्वाकादिना अषोढुं शक्यते इति स्थितम् ।

ननु अस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित् पदार्थः, तथापि नासौ व्याख्यानम-

र्हति, अप्रमाणत्वेन अनुपयुक्तत्वात् । न हि वेदः प्रमाणम्, तल्लक्षणस्य तत्र

दुःसम्पादत्वात् । तथा हि—सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति केचित् लक्ष-

णमाहुः । अपरे तु अनधिगतार्थगन्तुं प्रमाणमित्याचक्षते । न चैतदुभयं

वेदे सम्भवति । मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेदः । तत्र मन्त्राः केचिदबोधकाः ।

अम्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरित्येको मन्त्रः<sup>१</sup> । ( ऋ० १।१६।३ )

यादृस्मिन् धायि तमपस्यया विददित्यन्यः<sup>२</sup> ( ऋ० ५।४४।८ )

( १ ) अम्यक्सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्यं मरुतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्धि भ्मातसे शुशुक्कानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥

इति सम्पूर्णं मन्त्रः । तत्रत्यसायणभाष्यसङ्क्षेपः—हे इन्द्र ते सा प्रसिद्धा ऋष्टिः वज्रं अस्मद्-

वृष्टयर्थं अम्यक् प्राप्नोति मेघसमीपे । मरुतः सनेमि चिरकालं संगृहीतं अभ्यं जलं जुनन्ति

क्षिपन्ति । वर्षन्तीत्यर्थः । अग्निः चित् अग्निरपि । हि स्मेति पूरणे । अतसे सन्तते कर्मणि

शुशुक्कान् दोष्यमानो वर्तते । प्रयांसि हवींषि दधति धारयन्ति यजमानाः । द्विपाश्वस्थोदक-

वान् पर्वतादिद्वीपः । तं यथा आपो धारन्ति तद्वत् ॥

( २ ) सम्पूर्णमन्त्रस्तु

ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुन ऋपिस्वरं चरति यासु नाम ते ।

यादृस्मिन् धायि तमपस्यया विदत् य उ स्वयं वहते सो अरं करत् ॥

तत्रत्यसायणभाष्यसङ्क्षेपः—ज्यायांसं अतिशयेन प्रवृद्धं अस्य यतुनस्य गन्तुः सूर्यस्य

केतुना उदयादिलक्षणेन प्रज्ञापकेन कर्मणा त्रिशिष्टं ऋपिस्वरं ऋपिभिः स्तुत्यं यासु स्तुतिषु

ते त्वदीयं नाम नमनं नामकं वा रूपं वर्तते । ताभिः त्वां चरति भजते यजमानः इत्यर्थः ।

यादृस्मिन् यादृशे कामे धायि घृतं मन इति शेषः । तं कामं अपस्यया हविःस्तुत्यादिलक्षणेन

कर्मणा विदत् विन्दते । य उ य एव वहते धारयति फलं, सः अरं अत्यर्थं करत् कुर्यात् ॥

सृण्येव जर्भरी तुर्फरी तू इत्यपरः<sup>१</sup> ( ऋ० १०।१०।६ )

एवमापान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा<sup>२</sup> ( ऋ० १०।८।५ ) इत्यादय उदाहार्याः । नहि एतैर्मन्त्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबुध्यते । एतेषु अनुभव एव यदा नास्ति तदा तत्सम्यक्त्वं तदीयसाधनत्वं च दूरापेतम् ।

अधस्विदासीद् उपरस्विदासीदिति मन्त्रस्य ( ऋ० १०।१२।५ ) बोधकत्वेऽपि स्थाणुर्वा पुरुषो वा इत्यादिवक्त्रियवत् सन्दिग्धार्थबोधकत्वात् नास्ति प्रामाण्यम् ।

ओषधे त्रायस्वैनमिति मन्त्रो ( तै० सं० १।२।११ ) दर्भविषयः । स्वधिते मैत्रं हिंसीरिति ( तै० सं० १।२।११ ) क्षुरविषयः । शृणोत त्रावाण इति ( तै० सं० १।३।१३।१ ) पाषाणविषयः । एतेषु अचेतनानां दर्भक्षुरपाषाणानां चेतनवत् सम्बोधनं श्रूयते । ततो द्वौ चन्द्रमसाविति वाक्यवत् विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यम् । एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे ( तै० सं० १।८।१ ) । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्राअधिभूम्याम् ( तै० सं० ४।५।११।५ ) इत्यनयोस्तु मन्त्रयोर्वाविज्जोवमहं मौनीति वाक्यवत् व्याघातबोधकत्वादप्रामाण्यम् ।

आप उन्दन्तु इति मन्त्रो ( तै० सं० १।२।११ ) यजमानस्य क्षौरकाले जलेन शिरसः क्लेदनं व्रूते । शुभिके शिर आरोह शोभयन्ती मुखं मम इति मन्त्रो ( आप० मं० पा० २।८।६ ) विवाहकाले मङ्गलाचरणार्थं पुष्पनिर्मितायाः

### ( १ ) सम्पूर्णमन्त्रस्तु

सृण्येव जर्भरी तुर्फरी तू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ।

उदन्यजेव जेमना मदेरु ता मे जराय्वजरं मरायु ॥

तत्रत्यसायणभाष्यसंक्षेपः—सृण्याविव सृणिः अङ्कुशः तत्र साधुरिति यत् अङ्कुशाहो मत्तगजाविव तुर्फरी शत्रूणां हन्तारौ । नितोशस्य वधकर्तुः अपत्यं नैतोशः ताविव तुर्फरी हन्तारौ पर्फरीकौ शत्रूणां विदारयितारौ । उदन्यजे इव उदकजातौ इव निर्मलौ कान्तियुक्तौ । जेमना जेमनौ जयशीलौ । मदेरु वलातिशयेन मक्तौ ता तावश्विनौ युवां मे मदीयं जरायु जरायुर्ज अतएव मरायु मरणशीलं शरीरं अजरं जरारहितं कुरुतम् ॥

### ( २ ) सम्पूर्णमन्त्रस्तु—

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमां ऋजीपी ।

सोमो विद्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥

तत्रत्यं सायणभाष्यम्—आपान्तमन्युः आपातितमन्युः तृपलप्रभर्मा त्रावादिभिः क्षिप्रहारी धुनिः शत्रूणां कम्पयिता शिमीवान् कर्मवान् शरुमान् आयुधमान् ऋजीपी ऋजीपवान् सोमो विद्वानि सर्वाणि अतसा अतसमयानि वनानि अरण्यानि वर्धयतीति शेषः । प्रतिमानानि प्रतिमानभृतानि समानद्रव्याणीत्यर्थः । इन्द्रं अर्वाक् देभुः दम्भोति-रत्रापकर्षणकर्मां । तुलया सोयमानानि आत्माभिमुखतया नाकर्षयन्ति लघूनि भवन्तीत्यर्थः । अन्यत्र प्रति निधीयमानानि गुरुणि तानि आत्माभिमुखमाकर्षन्ति नैवमिन्द्रं कुर्वन्तीति सर्वभ्यो महानिन्द्र इत्यथ । त्रयः पादाः सौम्याः तुरीयस्त्वैन्द्रः । यास्केनापि निरुक्तं व्याख्यातोऽयं मन्त्रः ( नि० ५।१२। )

शुभिकायाः वरवध्वोः शिरसि अवस्थानं ब्रूते । तयोश्च मन्त्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थाद्युवादित्वाद् अनधिगतार्थगन्तृत्वं नास्ति । तस्मान् मन्त्रभागो न प्रमाणम् । अत्रोच्यते—

अश्रयगादिमन्त्राणामर्थो यास्केन निरुक्तग्रन्थे ऽवबोधितः । तत्परिचय-रहितानामवोधौ न मन्त्राणां दोषमावहति । अत एव अत्र लौकिकं न्यायमुदाहरन्ति—नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्थो न पश्यति, पुरुषापराधः स भवतीति ।

अधःस्विदिति मन्त्रश्च न सन्देहवोधनाय प्रवृत्तः । किं तर्हि ? जगत्कारणस्य परवस्तुनोऽतिगम्भीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः । तदर्थमेव हि गुरुशास्त्रिसम्प्रदायरहितैर्दुर्वोधात्वमधःस्विदित्यनया वचोभङ्ग्या उपन्यस्यते । स एवाभिप्राय उपरितनेषु को अद्धा वेद ( ऋ० ३।५।५ ) इत्यादिमन्त्रेषु स्पष्टीकृतः ।

ओषध्यादिमन्त्रेष्वपि चेतना एव तत्तदभिमानिदेवतास्तेन तेन नाम्ना सम्बोध्यन्ते । ताश्च देवता भगवता वादरायणेन “अभिमानिव्यपदेशस्तु०” ( वे० २।१।५ ) इति सूत्रे<sup>१</sup> सूत्रिताः ।

एकस्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्त्तिस्वीकारान् नास्ति परस्पर-व्याघातः ।

जलादिद्रव्येण शिरःक्लेदनादेर्लोकप्रसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानु-ग्रहस्य अप्रसिद्धत्वात् तद्विषयत्वेन अज्ञातार्थज्ञापकत्वम् ।

ततो लक्षणसद्भावादस्ति मन्त्रभागस्य प्रामाण्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य ॐ भगवान् जैमिनिर्मन्त्राधिकरणे मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वमसूत्रयत् । तानि च सूत्राणि क्रमेण उदाहृत्य व्याख्यास्यामः । तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति—

(१) तदर्थशास्त्रात् ( जै० १।२।३१ )

यस्यार्थस्य अभिधाने समर्थो मन्त्रः, स एव अभिधेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्य, तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रम् । तस्मात् शास्त्राद् अवि-वक्षितार्थो मन्त्र इत्यवगम्यते । तथा हि,—उरु प्रथस्व इति मन्त्रेण ( तै० सं० १।१।२१ ) पुरोडाशप्रथममभिधीयते; पुरोडाशं प्रथयति इति ब्राह्मणेनापि ( तै० ब्रा० ३।२।२४ ) तदेवाभिधीयते । तथा सति मन्त्रेणैव प्रतीकत्वात् तदर्थवोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणवाक्यमनर्थकं स्यात् । मन्त्रस्य अविवक्षितार्थत्वे तु विनियोगवोधनाय ब्राह्मणवाक्यमुपयुक्तम् । तस्मान् मन्त्रा उच्चारणेनैव अनुष्ठाने उपकुर्वन्ति ।

(१) सम्पूर्णसूत्रं तु “अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्” । “न खलु मृदप्रवी-दित्येवजातीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमात्राङ्गनीयं यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवता वदनसम्बन्धनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रम् ।” इति तत्रत्यं शाङ्करभाष्यम् ।



ननु उच्चारणार्थत्वे सति अदृष्टं प्रयोजनं परिकल्पयेत् । अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्येत । तस्माद् ब्राह्मणस्य अनुवादकत्वमभ्युपेत्यापि मन्त्रस्य अभिधानार्थत्वमेव इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

१ वाक्यनियमात् ( जै० १।२।३२ )

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुद् ( ऋ० ८।४।१६ ) इत्वेवमेव वाक्यं पठितव्यमिति मन्त्रे नियम उपलभ्यते । अर्थप्रत्यायनं तु मूर्द्धाग्निरित्येवं व्युत्क्रमपाठोऽपि भवत्येव । तस्मात् नियतपाठक्रमसाफल्योच्चारणमेव मन्त्रप्रयोजनम् ।

ननु पाठक्रमनियममात्रस्य अदृष्टार्थत्वेऽपि मन्त्रपाठोऽर्थबोधार्थ एव इत्याशङ्क्य तत्र दोषान्तरं सूत्रयति—

३ बुद्धशाखात् ( जै० १।२।३३ )

अग्नीदग्नीन् विहर ( तै० सं० ६।३।१।२ ) इति प्रैषमन्त्रः प्रयोगकाले पठ्यते । तच्च अग्निविहरणादि कर्म आग्नीध्रेण अध्ययनकाले एव स्वकर्त्तव्यत्वेन बुद्धम् । तस्य च बुद्धस्य अर्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणेन शासनमनर्थकम् । न हि सोपानत्के पादे पुनरपि उपानहं प्रतिमुञ्चति ।

ननु बुद्धस्य अर्थस्य प्रामादिकविस्मरणपरिहाराय मन्त्रेण स्मारणमस्तु इत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—

५ अविद्यमानवचनात् ( जै० १।२।३४ )

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा

द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य ( ऋ० ४।५।२३ )

इति मन्त्र आनायते । न खलु चतुःशृङ्गत्वाद्युपेतं किञ्चिद् यज्ञसाधनं विद्यते यन्मन्त्रपाठेन अनुस्मर्यते ।

ननु ईदृशी काचिद् देवता स्यादित्याशङ्क्य अन्यं दोषं सूत्रयति—

६ अचेतनेऽर्थवन्धनात् ( जै० १।२।३५ )

ओपधे त्रायस्वैनं, शृणोत त्रावाण इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितं रक्षणश्रवणाद्यर्थं वध्नाति स चायुक्तः ।

ननु अभिमानिव्यपदेश इति वैयासिकशास्त्रे सूत्रितत्वात् ( वे० २-१-५ ) ओपध्याद्यभिमानिचेतनदेवता अत्र विवक्ष्यतामित्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—

७ अर्थविप्रतिषेधात् ( जै० १।२।३६ )

अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षम् इति मन्त्रः ( ऋ० १-२६-१० ) आनायते । यदेव द्यौस्तदेव अन्तरिक्षमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः । एवमेक एव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादिकमपि उदाहर्त्तव्यम् ।

ननु त्वमेव माता च पिता त्वमेव इत्यादिवद् अन्तरिक्षादिरूपत्वेन अदितिः स्तूयते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामर्थ्याद् बहुरूपस्वीकारो-

मन्त्रेण प्रतीतस्यैव अर्थस्य ब्राह्मणे यत् पुनः श्रवणं तदेतच्चतुःसंख्या-  
लक्षणगुणविधानार्थत्वेन उपयुज्यते । एतस्य विधानस्य अभावे चतुर्यां  
मन्त्राणां मध्ये येन केनाप्येकेन अभिरादीयेत ।

ननु 'इमामगृभूणन् रशनामृतस्य' ( वा० सं० २२।२ ) इत्यश्वामिधा-  
नीमादत्ते' इत्यत्र मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्तस्य रशनादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं  
( श० ब्रा० १३।१८।१ ) विनियोजकमाप्नायते । तदेतत् त्वन्मते व्यर्थमित्या-  
शङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

परिसंख्या<sup>१</sup> ( जै० १।२।४२ )

गर्दभाभिधानीं नादत्ते इति निषेधः परिसंख्या तदर्थमिदं ब्राह्मण-  
वाक्यम् ।

ननु परिसंख्यायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः—आदत्त इति शब्दो रशना-  
दानलक्षणं स्वार्थं जह्यात्, तन्निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्प्येत,  
रशनात्वसामान्येन च प्राप्तं गर्दभरशनाया आदानं वाध्येत इति त्रयो  
दोषाः । मैवम्, गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात् । तथा हि—तत्पक्षे प्रकरण-  
पाठान्यथानुपपत्त्या मन्त्रेणानेन आदानं कुर्यादिति वाक्यं परिकल्प्यते ।  
तेन च वाक्येन मन्त्रादानयोः सम्बन्धे सिद्धे सति पश्चात् किंविषयकमा-  
दानमिति वीक्षायां लिङ्गाद् रशनामात्रस्य आदानमुपेत्य गर्दभरशनायाः  
प्राप्तिर्वक्तव्या । सा च विलम्बेन इति अश्वामिधानीमिति प्रत्यक्षेण वाक्येन  
मन्त्रादानयोः सम्बन्धे सति लिङ्गाद् रशनामात्रे प्राप्तमादानम् अश्वामिधा-  
नीमिति श्रुत्या विशेषे व्यवस्थाप्यते । ततो मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वाद् गर्दभ-  
रशनाया अप्राप्तत्वान् नास्ति प्राप्तवाधः । अत एव निषेधार्थो न कल्प्यते,  
विध्यर्थश्च न त्यज्यते । तत्र कुतो दोषत्रयम् ? ईदृशम् अप्राप्तिरूपमेव गर्दभ-  
रशनाया निवारणमभिप्रेत्य परिसंख्येति सूत्रितम् ।

ननु उरु प्रथस्व इति प्रथयतीति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेव इत्या-  
शङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

अर्थवादो वा ( जै० १।२।४३ )

वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति । अस्त्यत्र अर्थवादः । यज्ञपतिमेव तत् प्रथ-  
यतीति तेन अर्थवादेन सम्बन्धाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते ।

ननु प्रथयति इत्यनेनैव विधिशब्देन प्रथनमनूद्य यज्ञपतिमेव इत्यादिना

१) परिसंख्यालक्षणम्—

विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति कीर्त्यते ॥ .

परिसंख्यादोषाः—

श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थप्रकल्पनात् ।

प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदूषणा ॥

अर्थवादेन स्तोतव्यम् । तदेव तु प्रथमं कुतः प्राप्तमित्याशङ्क्य उत्तरं सूचयति मन्त्राभिधानात् अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मन्त्रे प्रथस्य इत्येवमभिधत्ते । तस्मादभिधानाद् अध्वर्युकर्तृकं प्रथमं प्राप्तम् । यथा, लोके यः कुरु इति व्रूते स कारयत्येव, तथा अत्रापि । यः प्रथस्य इति व्रूते स प्रथयत्येव<sup>१</sup> ।

यदुक्तम्, “अग्निमूर्द्धां दिव” इति पाठक्रमनियमाद् अदृष्टार्थो मन्त्र इति, तत्र उत्तरं सूचयति—

अध्विरुद्धं परम् ( जै० १।२।४४ )

परं द्वितीयसूक्तोक्तमस्मत्पक्षेऽपि अध्विरुद्धम् ; न हि वयं पाठक्रमनियमाद् अदृष्टं निवारयामः ; किं तर्हि ? मन्त्रोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वात् न उपेक्षितव्यम् इत्येतावदेव व्रूमः ।

ननु “प्रोक्षणीयासादय” इति मन्त्रो ( वा० सं० १।२८ ) बुद्धमेव अर्थं शास्ति तद् अयुक्तम्, सोपानत्कस्य उपानदन्तरासम्भवात् इत्युक्तमिति चेत् ? तस्य परिहारं सूचयति—

संप्रैपकर्मणो गर्हानुपलम्भः संस्कारत्वात् ( जै० १।२।४५ )

संप्रैपकर्मणो गर्हा त्वदुक्तदोषो न उपलभ्यते, बुद्धस्याप्यर्थस्य मन्त्रेणैव अनुस्मरणे सति नियमाद्दृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् ।

यच्चोक्तं, “चत्वारि शृङ्गा” इति मन्त्रो ( ऋ० ४।५।३३ ) असन्तमेव अर्थमभिधत्ते इति तस्य उत्तरं सूचयति—

अभिधानेऽर्थवादः ( जै० १।२।४६ )

असतोऽर्थस्य अभिधाने वाक्ये गौणस्य अर्थस्य उक्तिर्द्रष्टव्या । तद् यथा—चत्वारो होत्रध्वर्युर्द्वात्ब्रह्मणोऽस्य कर्मणः शृङ्गाणि, प्रातःसवनादयत्नयः पादाः, पत्नीयजमानो द्वे शीपे, गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि हस्ताः, ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रैश्चा वन्धनम् । कामान् वर्षति इति वृषभः, रोरवीति स्तोत्रशाखादिशब्दान् पुनः पुनः करोति, महो देवः सोऽयं प्रौढो यज्ञरूपो देवः मत्यान् आविवेश इति मनुष्या एव अत्राधिकारिणः । लोकेऽपि एवं गौणप्रयोगा दृश्यन्ते,—चक्रवाकस्तनी, हंसदन्तावली, काशवस्त्रा, शैवालकेशिनी इत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात् । एवमोपथे त्रायस्व, शृणोत त्रावाण इत्याद्यचेतनसम्योधनानि स्तुतिपरत्वेन योजनीयानि । यस्मिन् वपने

( १ ) “ननु नायं मन्त्रस्य वाक्यशेषः, न च प्राप्तस्य स्तुत्या प्रयोजनम् ? सत्यम्, नायं मन्त्रस्य विधिः, न संस्तवः प्रथममेव तत्र स्तूयते; मन्त्रः पुनः रूपादेव प्राप्त इहानुष्ठिते प्रथमं स्तोतुम् । इत्थं प्रथमं प्राप्तं, यत् क्रियमाणमेवंरूपं मन्त्रेण क्रियते । कस्तदा भवति गुणः ? यत्रतिमेव तत्र प्रजया पशुभिः प्रथयति । किमेतावदेवास्य फलं भवति ? नेति व्रूमः । स्तुतिः फलं भविष्यतीति एवमुच्यते । कथमसति प्रथमं प्रथयतीति शब्दः ? मन्त्राभिधानात्” । इति तत्रत्यं शावरभाष्यम् ।

ओषधिरपि त्रायते तत्र वपनकर्त्ता त्रायत इति किमु वक्तव्यम् । तथा प्रावा-  
णोऽपि प्रातरनुवाकं शृण्वन्ति किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्यादि मन्त्रा-  
णामभिप्रायः ।

योऽपि, “अदिति द्यौरदितिरन्तरिक्षम्” इति विप्रतिषेध उक्तः, तस्य  
उत्तरं सूत्रयति—

गुणादविप्रतिषेधः स्यात् ( जै० १।२।४७ )

यथा त्वमेव पिता त्वमेव माता इत्यत्र गौणप्रयोगाद् अविरोधस्तद्भवत्  
एवमेकरुद्रदेवत्ये कर्मणि एको रुद्रः शतरुद्रदेवत्ये शतं रुद्रा इति अविरोधः।

यदप्युक्तं, स्वाध्यायमधीयानो माणवकः पूर्णिकाया अवहति न प्रकाश-  
यितुमिच्छतीति, तत्र उत्तरं सूत्रयति—

विद्योविचनमसंयोगात् ( जै० १।२।४८ )

वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्य यदवचनं तदयज्ञसंगादुपपद्यते । न हि  
पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः, नापि माणवको यज्ञमनुतिष्ठति, अतो यज्ञा-  
नुपकारात् न यत्र अर्थविवक्षा ।

यदप्युक्तं, “अम्यक् सा त इन्द्र”, “सृण्वेव जर्भरी तुर्फरी तू” इत्यादौ  
अर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् नास्त्येवार्थ इति तत्र उत्तरं सूत्रयति—

सतः परमविज्ञानम् ( जै० १।२।४९ ) ✓

विद्यमान एव अर्थ प्रमादालस्यादिभिर्न ज्ञायते । तेषां निगम-निरुक्त-  
व्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद् यथा,—जर्भरी तुर्फरी तू  
इत्येवमादीनि अश्विनारभिधानानि ; तेषु हि द्विवचनान्तत्वं लक्ष्यते । आश्विनं  
चेदं सूक्तम्, “अश्विनोः काममप्रा” ( ऋ० १०।१० ६।११ ) इति दर्शनात् ।  
एतदेव अभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे “जर्भरी भर्त्तारौ इत्यर्थः” “तुर्फरी तू  
हन्तारौ इत्यर्थः” ( नि० १३५ ) इति । एवम् अम्यक्सा तं इत्याद्यपि उन्नेयम् ।

यदप्युक्तं, प्रमगन्दाद्य ( ऋ० ३।५३।१४ ) नित्यार्थसंयोगान् मन्त्रस्य  
अनादित्वं न स्याद् इति, उत्तरं सूत्रयति—

उक्तश्च अनित्यसंयोगः ( जै० १।२।५० ) ✓

प्रथमपादस्य अन्तिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः ।  
तथा हि—तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेयत्वं वृक्तं काठकं, कालापकमित्यादि  
पुरुषसम्बन्धाभिधानं हेतुकृत्य—

अनित्यदर्शनात् चेति ( जै० १।१।२८ ) हेत्वन्तरं सूत्रितम् ।

तस्यायमर्थः—“ववरः प्रावाहणिरकामयत” ( तै० सं० ७।१।१०।२ )  
इति अनित्यानां ववरादीनामर्थानां दर्शनात् ततः पूर्वम् असत्त्वात् पौरु-  
षेयो वेद इति, तस्योत्तरं सूत्रितम्—परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ( जै० १।१।३१ )

तस्यायमर्थः—यत् काठकादिसमाख्यानं तत् प्रवचननिमित्तम् । यत्तु  
परं ववराद्यनित्यसमाख्यानं तत् शब्दसामान्यमात्रम् । न तु तत्र अनित्यो

ववराख्यः कश्चित् पुरुषो विवक्षितः, किन्तु ववर इति शब्दानुकृतिः । तथा सति ववर इति शब्दं कुर्वन् वायुरभिधीयते; स च प्रावाहणिः प्रकर्षेण वहनशीलः । एवमन्यत्रापि ऊहनीयम् । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्य असम्भवाद् विवक्षितार्था मन्त्राः स्वार्थप्रकाशनायैव प्रयोक्तव्याः ।

ननु अर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इति युक्तिमात्रम् इदमुच्यते । न तु एतदुपोद्वलकं किञ्चिच्छ्रुतं लिङ्गं पश्याम इत्याशंक्य उत्तरं सूत्रयति—

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ( जै० १।२।५१ )

“आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठेत” इति श्रूयते । तस्यायमर्थः—अग्निदेवता यस्या ऋचः सेयम् आग्नेयी, तथा आग्नीध्रस्थानम् उपतिष्ठेत इति । अत्र हि उपस्थानमुपदिशाद् ब्राह्मणम् “अग्ने नय” ( ऋ० १।१८१।१ ) इत्यनया उपतिष्ठेत इति मन्त्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति, किन्तु आग्नेयीत्वलिङ्गेन उपदिशति । यदा यस्यामृचि अग्निः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचोऽग्निदेवता भवति । तथा सति आग्नेय्या इति देवतावाचितद्विद्विता-न्तनिर्देश उपपद्यते । तस्मादयमुपदेशस्तन्मन्त्रवाक्यार्थवदिति बोधयति । अतो विवक्षितार्थत्वाद् अर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोगकाले मन्त्रोच्चारणम् ।

तस्मिन् एव विवक्षितार्थत्वे लिङ्गान्तरं सूत्रयति—

ऊहः ( जै० १।२।५२ )

प्रकृतावाहनात्स्य मन्त्रस्य विकृतौ समवेतार्थत्वाय तदुचितपदान्तर-प्रलेपेण पाठ ऊहः । तद् यथा—“अन्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भ्राता” इति प्राकृतः पशुविषयो मन्त्रपाठः (मै० सं० ४।१३।४ ) । तस्य च मन्त्रस्य विकृतौ पशुद्वये सति अन्वेनौ माता मन्यतामित्यूहः । पशुबहुत्वे सति अन्वे-तान् माता मन्यताम् इत्यूहः कर्त्तव्यः । एतन्मन्त्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेव-माज्ञायते—“न माता वद्धते न पिता ।” तत्रेदं चिन्तनीयम्, किमत्र शरीर-वृद्धिर्निषिध्यते, आहोस्विच्छब्दवृद्धिरिति । एकवचनान्तस्य मातृशब्दस्य मातराविति द्विवचनान्तत्वेन वा, मातर इति बहुवचनान्तत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः । तत्र न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेद्धुं शक्यते, बाल्यकौमार्यौवना-दिवयोऽनुसारेण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात् । अतः शब्दवृद्धिर्निषेध एव परि-शिष्यते । मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेण वृद्धिर्निषेधात् इतरस्य एन-मितिशब्दस्य अर्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति । तत्र यद्यथो न विवच्येत तदा पशुद्वित्वे द्विवचनं पशुबहुत्वे बहुवचनं च कथमूह्येत ? तस्माद् विव-क्षितार्था मन्त्राः ।

तस्मिन् एव अर्थे लिङ्गान्तरं सूत्रयति—

विधिशब्दाच्च ( जै० १।२।५३ )

मन्त्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दा विधिशब्द इति उच्यते । स चैवमाप्नायते, “शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्याः स्म इत्येव एतदाह” ( शं० ब्रा० २।३।४।२१ ) इति । शतं हिमा इत्येतद् व्याख्येयमन्त्रस्य प्रतीकम्, अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानम् । मन्त्रस्य अविवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मन्त्रे व्याख्यायते । तस्माद् विवक्षितार्था मन्त्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैव उच्चारयितव्याः ।

अत्र संग्रहश्लोकौ—

मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमद्रष्टैकहेतवः ।

यागेषु पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥

ब्राह्मणनापि तद्भानान्मन्त्रा पुरथैकहेतवः ।

न, तद्भानस्य द्रष्टृत्वाद् द्रष्टुं वरमद्रष्टतः ॥ ( जै० न्या० १।३।४ )

ननु अस्तु मन्त्रभागस्य प्रामाण्यम्; ब्राह्मणभागस्य तु न तद् युज्यते । तथा हि द्विविधं ब्राह्मणम्—विधिरर्थवादश्चेति । तथा च आपस्तम्बः—“कर्मचोदना ब्राह्मणानि, ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः” इति । विधिरपि द्विविधः, अप्रवृत्तप्रवर्त्तनम् अज्ञातज्ञानश्चेति । “आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयायाम्” ( ए० ब्रा० १।१।१ ) इत्याद्याः कर्मकारणगतविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्त्तकाः । “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीद्—( ए० उ० १।१ ) इत्यादयो ब्रह्मकारणगता विधयोऽज्ञातज्ञापकाः । तत्र कर्मकारणगतानां “जत्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वावा” ( तै० सं० ५।४।३।२ ) इत्यादिविधीनां नास्ति प्रामाण्यम्; प्रवृत्तयोग्यद्रव्यविधानेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभावात् । अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे समान्नातम्—“अनाहुतिर्वै जत्तिलाश्च गवीधुकाश्च” इति । अत्र हि आरण्यतिलानाम् आरण्यगोधुमानां च आहुतिद्रव्यत्वं निषिद्धम् । तस्माद् वाधितो जत्तिलादिविधिरप्रमाणम् । एवमैतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषु, “तत्तन्नादृत्यम्”, “तत्तथा न कार्य्यम्” इति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि च ऐतरेयब्राह्मणेऽनुदितहोमं बहुधा निन्दित्वा, “तस्मादुदिते होतव्यमिति असकृद् निगदितम् । तैत्तिरीयाश्च तथैव आमनन्ति—“यदनुदिते सूर्य्यं प्रातर्जुहुयाद् उभयमेवाग्नेयं स्यादुदिते सूर्य्यं प्रातर्जुहोति” ( ऐ० ब्रा० ५।५।४ ) इति । पुनरपि त एव उदितहोमे दोषमामनन्ति—“यदुदिते सूर्य्यं प्रातर्जुहुयाद् यथा अतिथये प्रदुताय शन्त्यायावसथायाहाय्यं हरन्ति ताद्गोव तद्” ( तै० ब्रा० २।१।२७ ) इति । तथैव, “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इति विधिः “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इति निषेधेन वाच्यते । ज्योतिष्टोमादिषु अपि अनुष्ठानानन्तरमेव स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते । न हि भोजनानन्तरं नृमेरुपलम्भोऽस्ति । तस्मात् कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसम्पादम् । अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्पर-

विरोधान् नास्ति प्रामाण्यम्—“आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीद्” इति पेंतरेचिण आमनन्ति ( ऐ० उ० १।१ ) । “असद् वा इदमग्र आसीद्” इति तैत्तिरीयाः । सोऽयं विरोधः । तस्माद् वेदे विधिभागः सर्व्वोऽप्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—

अस्तु एवं जर्त्तिलादिविधेरप्रामाण्यं, तदर्थस्य अननुष्ठेयत्वात् । अनुष्ठेयस्तु अर्थ उपरितने “अजदीरेण जहोति” ( तै० सं० ५।१।३।२ ) इति वाक्ये विधीयते । तत्प्रशंसार्थमत्र जर्त्तिलादिकमनूद्य निन्द्यते । यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थम्, “अपगवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः” ( तै० ब्रा० ३।६।१०।२ ) इति वाक्येन अर्थवादरूपेण अजादीनां पशुत्वं निन्द्यते, तद्वत् । एवं तर्हि अजादेर्यथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति तथा जर्त्तिलादिविधिरत्र निन्द्यमानोऽपि क्वचिच्छाखान्तरे भवेदिति चेत् ? भवतु नाम, प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्यायिनं प्रति भविष्यति । यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि परान्न-भोजनमाश्रमान्तरेषु प्रामाणिकं तद्वत् । अनेन न्यायेन सर्व्वत्र परस्परवि-रुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयो । यथा मन्त्रेषु पाठभेदः शाखाभेदेन व्यवस्थितस्तद्वत् । तैत्तिरीया “वायवस्थोपायवस्थेति ( तै० सं० १।१।१ ) मन्त्रमामनन्ति । वाजसनेयिनस्तु उपायवस्थ इति भागं नाम-नन्ति ( वा० सं० १।१ ) । प्रत्युत शतपथब्राह्मणे स भागोऽनूद्य निराकृतः । तथा सूक्तवाकमन्त्रे शाखान्तरपाठं निराकृत्य पाठान्तरं तैत्तिरीया आम-नन्ति । “यद् ब्रूयात् सूपावसाना च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्यादिति” निराकरणम् । “सूपचरणा च स्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयाद्” इति पाठान्तरोपदेशः ( तै० सं० २।६।१।६ )<sup>१</sup> । तत्र अनुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्था । तद्वद् विधिषु द्रष्टव्यम् । षोडशिश्रवणादिदूषणं तु अश्रुतमीमांसावृत्तान्तस्य तत्रैव शोभते । पूर्व्वमीमांसायां दशमाध्यायस्य अष्टमपादे षोडशिनो ग्रं-हणाग्रहणविकल्पो निर्णीतः । द्वितीयस्य प्रथमपादे कालान्तरभाविफलसि-द्धयर्थमपूर्व्वं निर्णीतम् । तद्वद् उत्तरमीमांसायां प्रथमध्यायस्य चतुर्थे पादे, “कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तः” ( ब्र० सू० १।४।१४ )<sup>२</sup> इत्यस्मिन् सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतिविप्रतिपत्तिर्निराकृता । द्वितीय-स्याध्ययस्य प्रथमे पादे आरम्भाधिकरणे, “असद्व्यपदेशाच्चेति चेत्, न,

( १ ) “यदा पुरुषो म्रियते तदा पर्य्यङ्कशयनादिपरित्यागेन इमां भूमिमुपेत्यवसानं गच्छति, तस्मात्तादृशस्यार्थस्य सूचके उपावसानशब्दे प्रयुक्ते सति मरणशीलो भवति । भूमि-विषयकं स्वधिचरणेतिशब्देन गोप्रचारभूमिं कामितवान् भवति ।”

( २ ) “सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेषु आकाशादिषु क्रमाद्द्वारके विगानेन सृष्टि-किञ्चिद् विगानमस्ति । कुतः ? यथाव्यपदिष्टोक्तः । यथाभूतो ह्येकस्मिन् वेदान्ते सर्व्वज्ञः सर्व्वधरः सर्वात्मकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदान्तान्तरेऽप्यपि व्यपदि-व्यते” इति तत्रत्यं शाङ्करभाष्यम् ।

धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्” ( ब्र० सू० २।१।११ )<sup>१</sup> इति सूत्रे तैत्तिरीयवाक्यगतस्य असच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किन्तु अव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतम् । यथा जैमिनिश्रौतनासूत्रे ( जै० १।१।२ ) विधिवाक्यं धर्मं प्रामाण्यमिति प्रतिज्ञाय औत्पत्तिकसूत्रे ( जै० १।१।५ ) तत्प्रमाणं समर्थयामास । व्यासोऽपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे ( ब्र० सू० १।१।३ ) वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय, “तच्च समन्वयाद्” ( ब्र० सू० १।१।३ ) इत्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्माद् अभीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्थाण्वन्धन्यायो दुष्परिहरः । अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितम् ।

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः सम्पादयामास । तत्सूत्राणि व्याख्यास्यन्ते । तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति—

आज्ञायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते ( जै० १।१।११ )  
 ७ आज्ञायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वाद् अक्रियाप्रतिपादकानाम् अर्थवादानां नास्ति कश्चिद् विवक्षितः स्वार्थः । ते च अर्थवादापवमान्नायन्ते,—“सोऽरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्”, ( तै० सं० १।५।१ ) । “स आत्मनो वपामुदखिदत्”, ( तै० सं० २।१।१ ) “देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्” इति ( तै० ६।१।५ ) । यस्मादीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितोऽर्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यपि अनादित्वात् स्वरूपेण अनित्यत्वं नास्ति, तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्य अभावाद् अनित्यैः काव्यालापैः समानत्वादप्रामाण्यमित्यर्थः ।

ननु, उदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये धर्मं प्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थं प्रामाण्यमस्तु, तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतःप्रामाण्यस्य अपवदितुमशक्यत्वाद् इत्याशङ्क्य अन्येषु केषुचिदर्थवादिषु मानान्तरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति तत्तद्ग्रहणान्तेन सर्वेषामपि अर्थवादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य सूत्रयति—

८ शास्त्रद्वष्टविरोधाच्च ( जै० १।१।२ )

शास्त्रविरोधो द्वष्टविरोधः शास्त्रद्वष्टविरोध इति त्रिविधो विरोधो अर्थवादिषु उपलभ्यते । तथा हि, “स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वाग्” इत्यत्र श्रूयमाणं मानसं चौर्यं वाचिकमनृतवदनं च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धम् ।

( १ ) “नह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः । किं तर्हि ? व्याकृतनामरूपत्वाद्वर्माद्व्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरम् । तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य । कथमेतदवगम्यते ?—वाक्यशेषात्, यदुपक्रमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषादेव निश्चीयते । इह च तावद् असदेवेदमप्र आसाद् इत्यसच्छब्देन उपक्रमे निर्दिष्टं यत् तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति विदिनष्टि तत् सदासोदिति,.....असद् वा इदमप्र आसोदित्यत्रापि तदात्मानं स्वयमकुस्त इति वाक्यशेषे विशेषणान्नत्यन्तासत्त्वम् । तस्माद्धर्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दाहं लोके प्रसिद्धम्, अतः प्राक् नामरूपव्याकरणाद् असद्विवासीदित्युपवर्ष्यते ।” इति तत्रत्यं शाङ्करभाष्यम् ।



“तस्माद् धूम एव अग्नेर्दिवा दृश्ये नात्रिस्तस्माद्विरेधान्नेकं दृश्ये न धूमः” ( तै० ब्रा० २।१।२ ) इत्यत्र दृष्टविरोधः । तथा “न चैतद् विद्वां वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वा” ( मै० सं० १।१।११ ) इत्यापि प्रत्यक्ष-विरोधः । “को हि तद् वेदं यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा” ( तै० सं० ६।१।११ ) इत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः । स्वर्गकामो यजंत इत्यादि शास्त्रे हि आमुष्मिकं फलं दृश्यते । तस्माद् विरोधाद् अर्थवादानामप्रामाण्यम् ।

ननु, “सोऽरोदीद्” इत्यादीनां निध्प्रयोजनत्वात् “स्तेनं मनः” इत्यादीनां च विरोधाद्प्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्याद् अस्तु प्रामाण्यम् इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

३) तथा फलाभावात् ( जै० १।२।३ )

तथा मानान्तरविह्वलम् अर्थवादंरुक्तं तथा फलमपि अविद्यमानं तैरुच्यते । तथा हि, गर्गविराजं प्रकृत्य श्रूयते, “शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदः” ( ता० म० २०।१।६ ) इतिः दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिर्गर्गं प्रकृत्य श्रूयते “आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदः” इति । न च वयं वेदितृणां तत् फलमुपलभामहे ।

ननु, ऐहिकफलवाक्यानां विसंवादाद्प्रामाण्येऽपि आमुष्मिकफलवाक्यानामस्तु प्रामाण्यम् इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

४) अन्यानर्थक्यात् ( जै० १।२।४ )

एवं हि श्रूयते—“पूर्णाहुत्या सर्वान् कामान् आप्नोति” ( तै० ब्रा० ३।२।१०।५ ) “पशुवन्ध्यार्जा सर्वान् लोकानभिजयति” “तरति मृत्युं तरति पान्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदः” ( तै० सं० ५।३।१।२ ) । तत्र अश्वमेधेयगतया पूर्णाहुत्या सर्वकामप्राप्तेरन्यानि अग्निहो-वादीनि उत्तरकालीनानि अनर्थकानि स्युः । तथा निरुदपशुवन्धानुष्ठानेन सर्वलोकभिजयात् ज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यम् । अश्वमेधकालीनेनैव अश्वमेधेयदनेन ब्रह्महत्यादितरणात् तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात् । तस्मादा-मुष्मिकफलवाक्यनामपि अप्रामाण्यम् ।

ननु, सा भूत् फलवाक्यानां प्रामाण्यम्, तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलम्भादस्तु प्रामाण्यम् इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

५) अभागिप्रतिषेधात् ( जै० १।२।५ )

“न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि” इत्यत्र ( तै० सं० ५।२।१।२ ) अन्तरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति, तत्र चयनप्रसङ्गस्यैव अभावात् । सा भूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यम् ; “घरः प्रावाहणिर कामयत” इत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तान्ताभिधाधिनां विरोधानुपलम्भादस्तु प्रामाण्यम् इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

६) अनित्यसंयोगात् ( जै० १।२।६ )

ववरादिरूपेण अनित्येन अर्थेन संयोगे सति अस्य वाक्यस्य ततः पूर्वम्  
अभावात् कालिदासादिवाक्यवत् पौरुषेयत्वं प्रसज्येत ।

किं बहुना ? सर्वथापि नास्त्येव अर्थवादानां प्रामाण्यम् इति  
पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तं सूत्रयति—

(१) विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ( जै० १।२।७ )

'तु' शब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति । "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इत्येव-  
मादीनाम् अर्थवादानां "वायव्यं श्वेतमालमेत" ( तै० सं० २।१।११ ) इत्यादिना  
विधिना सह एकवाक्यत्वाद् अस्ति धर्मं प्रामाण्यम् । न च विधिवाक्यस्य  
अर्थवादनैरपेक्ष्येण पदान्वयसम्पूर्त्तस्तत्र अर्थवादानां नास्ति उपयोग इति  
शङ्कनीयम् । ते हि अर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिम् आकांक्षतां विधीनां स्तुत्य-  
र्थत्वेन उपयुक्ताः स्युः । स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ।

ननु, अर्थवादानां प्रमादपठितत्वेन उपेक्षणीयत्वात् किमनेन एकवाक्य-  
ताप्रयासेन इत्याशङ्क्य आह—

(२) तुल्यं च साम्प्रदायिकम् ( जै० १।२।८ )

अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसम्प्रदायादध्ययनं यत् तत् सा-  
म्प्रदायिकम् । तच्च विधीनामर्थवादानां च समानम् । तस्माद् विधिवदेते-  
षामपि प्रमादपाठो न भवति ।

ननु, शास्त्रद्वष्टविरोधाच्च इत्येवमर्थवादिषु अनुपपत्तिरुक्ता इत्या-  
शङ्क्य आह—

(३) आप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूत-  
स्तस्मादुपपद्यते । ( जै० १।२।९ ) ✓

^ "स्तेन मनः" इत्यादौ शास्त्रविरोधाद्यनुपपत्तिः प्राप्ता, प्रयोगस्य अनु-  
कत्वात् । प्रयोगे हि स्तेयादीनाम् उच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात्; न चात्र  
स्तेयं कर्त्तव्यमिति प्रयोग उच्यते, किन्तु स्तेयशब्दार्थ एव उच्यते । न च  
स्तेयशब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभा-  
वाद् अयमर्थवाद उपपन्न एव ।

ननु, "स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति यदुक्तं तदसत्, वैयधिकरणयात् ।  
'वेतसशाखया चावकाभिश्चाग्निं विकर्पत्यापो वै शान्ता" ( तै० सं० ५।४।४।  
१ ) इत्यत्र वेतसावके विधीयेते आपश्च स्तूयन्त इति वैयधिकरणयात्  
त्याशङ्क्याह—

(४) गुणवादस्तु ( जै० १।२।१० )

'तु' शब्दो वैयधिकरण्यदोषं वारयति । गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः ।  
या लोके कश्मीराभिजनो देवदत्तः कश्मीरदेशेषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं  
न्यते, एवमत्रापि अद्भ्यो जाते वेतसावके अप्सु स्तुतासु स्तुते एव

भवतः । शान्ताभ्योऽद्भ्यो जातत्वात् वेतसावके स्वयमपि शान्तेः सत्यौ यजमानस्य अनिष्टं शमयत इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्र अभिप्रेतः ।

“सोऽरोदीदि” त्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वाद् रजतदाने गृहेऽपि रोदनप्रसङ्गाद् “वर्हिषि रजतं न देयम्” इति ( तै० सं० १।५।१२ ) तन्निषेधेन विधेयं अर्थवादस्य एकवाक्यत्वम् । तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः ; तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते । यद्यपि रजतस्य अश्रुप्रभवत्वमत्यन्तमसत् तथापि यथोक्तरीत्या विधेः स्तुतिः सम्पद्यते ।

“यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात् स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमालमेत” ( तै० सं० २।१।१४,५ ) इत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्खेदेन स्तूयते । तस्मात् प्रजापतिः स्ववपामपि उत्खिद्य अग्नौ प्रहृत्य ततो जातं तूपरम् अजम् आत्मार्थं आलभ्य प्रजाः पशूश्च लब्धवान्, तस्मात् प्रजादिसम्पादकोऽयं तूपर इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः ।

“आदित्यः प्रायणीयश्चरु” रित्येव ( तै० सं० ६।१।५१ ) विधिः “दिशो न प्राजानन्” इत्यनेन दिङ्मोहेन स्तूयते । यथेयम् अदितिर्देवता दिङ्मोहमपि अपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति, तथा बहुविधकर्मसमुदायरूपे सोमयागे अनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्येवमदितिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । स्वकीयवपोत्खेदो देवयजनाभ्यवसानमात्रेण दिङ्मोहश्च इत्युभयमस्तु वा मा वा, सर्वथापि स्तुतिपरत्वम् अभ्युपगतवताम् अस्माकम् न किञ्चिद् हीयते । ‘शिखा ते वर्धते वत्स गुडूर्वा श्रद्धया पिब’ इत्यादौ अविद्यमानेनापि अर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् ।

अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं दर्शयितुं यदुदाहृतं “स्तेन मनोऽनृतवादिनी वाग्” इति तत्र उत्तरं सूत्रयति—

रूपत्वात् प्रायात् ( जै० १।२।११ )

“हिरण्यं हस्ते भवति अथ गृभ्णाति” ( मै० सं० ४।२।२३ ) इत्येतं विधिं स्तोतुम् अयमर्थवाद उच्यते । यथा लोके, ‘किमृषिणा देवदत्त एव पूजयितव्यः’ इत्यत्र देवदत्तपूजां स्तोतुमेव श्रौदासीन्यमृषौ उपन्यस्यते न तु पूज्यत्वमृषेर्वारयितुम्, एवमत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोऽनृतवादित्वं च उपन्यस्यते । तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः । प्रायेण वाग् अनृतं वक्ति इति प्रायिकत्वम् अत्र गुणः । हस्तस्तु न प्रच्छन्नो नापि अनृतवहुलः । अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते ।

यद्यपि दृष्टविरोधाय “धूम एव अग्नेर्दिवा दद्मश” इत्यादिकमुदाहृतं तत्र उत्तरं सूत्रयति—

दूरभूयस्त्वात् ( जै० १।२।१२ )

“अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति, सूर्या ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरि” त्येतौ विधी ( ऐ०ब्रा०५।५।६ ) स्तोतुं सोऽर्थवादः । यस्माद् अर्चिर्दिवा न दृश्यते तस्मात् सूर्यमन्त्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः । यस्माद् रात्रावर्चिरेव दृश्यते तस्मादग्निमन्त्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः सूर्यमन्त्रश्च दिवा । इत्येवं तयोर्मन्त्रयोः स्तुतिः । धूमार्चिषोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । भूयसि हि दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यन्ते, किन्तु तृणसाद्दृश्येन तेषां दर्शनाभास एव । तद्दृद् अत्रापि ।

यद्यप्यन्यद् दृष्टविरोधाय उदाहृतं, “न चैतद् विद्यो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वा” इति तत्र उत्तरं सूत्रयति ।

स्वंपराधात् कर्तुंश्च पुत्रदर्शनात् ( जै० १।२।१३ )

“प्रवरे प्रत्रियमाणे ब्रूयाद् देवाः पितरः” इत्यस्य ( मै० त० १।४।११ ) विधेः स्तावकोऽयमर्थवादः । यदि यजमानो “देवाः पितरः” इत्यादि मन्त्रेण प्रवरम् अनुमन्त्रयेत् तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदिति अनुमन्त्रणस्य स्तुतिः । ‘न चैतद् विद्मः’ इत्येतद्दर्शनवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते । यत्र स्त्रिया अपराधो भवति तत्र कर्तुंरूपादयितुर्जरस्यापि पुत्रो दृश्यते । अंतः पत्युपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात् स्वकीयं जन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञानम् । अनेन अभिप्रायेण प्रयुक्तत्वात् नास्ति तत्र दृष्टविरोधः । न हि तत्र दृश्यमानं स्वब्राह्मण्यमपदितुं ‘न चैतद् विद्मः’ इत्युपन्यस्तम् ।

यद्यपि शास्त्रीयदर्शनविरोधाय उदाहृतं, “को हि तद् वेद यद्यमुष्मि-  
ल्लोकेऽस्ति वा न वा” इति तत्र उत्तरं सूत्रयति—

७ आकालिकेप्सा ( ज० १।२।१४ )

“द्विचवतीकाशान् करोति” इति ( तै० सं० ६।१।११ ) प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः । तस्य शेषोऽयं, “को हि तद् वेद” इति । धूमाद्युपद्रवपरिहार-  
रेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकम् । अकाले भवमाकालिकं विप्रकृष्टकालीनं, न तु इदानीन्तनमित्यर्थः । तस्य ईप्सा प्राप्तुमिच्छा । सा च ‘को हि तद् वेद’ इति अनिश्चयोपन्यासे कारणम् । यथा भाविकालीनः पौत्रप्रपौत्रादिवृत्तान्तो निश्चेतुं न शक्यते, तद्दत्तं स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः । धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वान् निश्चित इत्यभिप्रायः ।

यद्यप्यन्यत् दृष्टविरोधाय उदाहृतं “शोभतेऽस्य मुखं य एव वेद” ( ता० मं० ब्रा० २०।१६।६ ) इति तत्र उत्तरं सूत्रयति—

विद्याप्रशंसा ( जै० १।२।१५ )

सोऽयं गर्गविरात्रविधेः शेषः । तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतुः, किमुत अनुष्ठानमिति स्तूयते । यथा कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवति,

एवं वेदितुस्तसाहेन विकसितं वदनं शोभितमिव शिष्यैरुद्धीच्यते । अतः शोभासादृश्यगुणयोगात् 'शोभते' इत्युच्यते ।

यदप्यन्यद् विरोधाय उदाहृतम् "आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदः" इति सोऽपि वेदानुमन्त्रणविधेः शेषः । अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद् याजनीया । वेदितुः पुत्रः पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान् भवति, ततः प्रतिग्रहेण अन्नं प्राप्नोति । तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य 'वाजी जायते' इत्युक्तम् ।

यदप्यन्यानर्थक्याय उदाहृतं, "पूर्णाहुत्या सर्वान् कामान् अवाप्नोति" इति तत्र उत्तरं सूत्रयति—

सर्वत्वमाधिकारिकम् ( जै० १।२।१६ )

"पूर्णाहुतिं जुहुयाद्" इत्यस्य विधेः शेषोऽयम् । सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात् प्रशस्तेयमाहुतिरिति स्तूयते । यथा सर्वं ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयम् । एवं पूर्णाहुत्या कर्मसाङ्गत्वे यत् फलं तस्मिन् अधिकारे प्रस्तावे सम्भाषितं तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यम् । पूर्णाहुतेरभावे सति आधानरूपं कर्म अङ्गविकलं भवति । तत्र वैकल्यं पूर्णाहुत्या समाधीयते इत्येकः कामः । तस्मिन् समाहिते सति आहवनीयाद्यग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्या भवन्ति इत्ययमन्यः कामः । तैश्च कर्मभिस्तत् तत् फलं प्राप्यते इति कामान्तरम् । ईदृशी सर्वकामावाप्तिराहुत्यन्तरेष्वपि विद्यते इति चेत् ? विद्यतां नाम । किं न शिष्यम् ? न खलु एतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः काचिद् हानिरस्ति ।

ननु, पूर्णाहुतेरङ्गभावत्वात् तदीयफलश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु, "द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः" इति सूत्रेण (जै० ४।३।१) निर्णीतत्वात् । पशुबन्धवाक्यस्य तु कर्मत्रिधायकत्वात् सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वाद् अन्यानर्थक्यं दुर्वारम् इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

फलस्य कर्मनिष्पत्तेश्चेपां लोकवत् परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यात् । ( जै० १।२।१७ )

पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेषु अन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबन्धकर्मणा निष्पाद्यते । तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मान्तरेण परिमाणाधिक्यं सारत्वं वा सम्पद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति नास्ति आनर्थक्यम् । लोकवदित्युक्तार्थं दृष्टान्तः । यथा लोके निष्केण खारीपरिमितान् ग्रीहीन् विक्रीय निष्कान्तरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति; यथा वा निष्केण बलमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलम् । तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मान्तरेण द्रष्टव्यम् । ब्रह्महत्याया अपि मानस्याः स्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणम् । कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेन, इति नास्ति अन्यानर्थक्यम् ।

योऽपि, "नान्तरिक्षे न दिवि" इत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतस्तथा "ववरः प्रावाहणिः" इत्यनित्यसंयोग उदाहृतस्तत्र उभयत्रोत्तरं सूत्रयति—  
अन्त्ययोर्यथोक्तम् । ( जै० १।२।१८ )

अन्त्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यम् । अन्तरिक्षादौ चयननिन्दारूपोऽर्थवादो "हिरण्यं निधाय चेतव्यम्" इत्यस्य ( तै० सं० ५।२।७।१ ) विधेः शेषः । अतोऽत्र 'स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इत्युक्तमेव उत्तरम् । अन्तरिक्षे चयनप्रसक्त्यभावात् तन्नित्यानुवादादोऽस्तु । तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते, नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोः क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् । "ववरः प्रावाहणिरकामयत" इत्यत्रापि ववरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः, किन्तु ववरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वहनशीलो वायुर्ध्व-  
हारदशायां नित्य एव अर्थो विवक्षितः । इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्य अन्तिमाधिकरणे प्रोक्तम् ।

तस्मात् सम्भावितदोषाणां परिहृतत्वाद् अर्थवादानां नास्ति अप्रामाण्यम् ।

तत्र संग्रहश्लोकाः—

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मं किं किं वासौ तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिहृयात् ?

नास्त्येकवाक्यतां धर्मं प्रामाण्यं सम्भवेत् कुतः ।

विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद् वादानां धर्ममानता ॥

( जै० न्या०भा० १।२।१ )

तदेवं वेदे विद्यमानानां मन्त्रविध्यर्थवादभागानाम् अप्रामाण्ये कारणाभावाद् बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाङ्गीकाराच्च कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धम् । ✓

वेदस्य पौरुषेयत्व-  
निरसनपुरःसरमपौरु-  
षेयत्वसिद्धिः

ननु एवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भक-  
वाक्यवद् अप्रामाण्यं स्यात् । पौरुषेयत्वं च प्रथम-  
पादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूत्रयामास—

वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्या ( जै० १।१।२७ )

एके वादिनोऽवेदान् प्रति सन्निकर्षं मन्यन्ते । कालिदासादिभिर्निमित्तानां रघुवंशादिग्रन्थानां समुच्चयार्थश्चकारः । ये ह्यत्र दृष्टान्ततया समुच्चयन्तेः यथा रघुवंशादय इदानीन्तनास्तथा वेदा अपि । न तु वेदा अनादयः अतः एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते । वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कटादीनामाख्यातत्वाद् वेदाः पौरुषेयाः ।

ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाख्यायद्यत् सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन काठकादिसामान्या स्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति—

अतित्यदर्शनाच्च । ( जै० १।१।२८ )

अतित्या जतनमरणवन्तो वयरादयो वेदे श्रयन्ते—“वयरः प्रावाहणिक्रामयत्” ( तै० सं० ७।१।१०२ ) “कुसुमविन्द ओदालकिरकायमत” ( तै० सं० ७।२।२१ ) इति । तथा सति वयरादिव्यः पूर्वमभावाद् अतित्या वेदाः । यिमत् वेदेवाक्यं पौरुषेयं, वाक्यत्वान्, कालिदासादिवाक्यवद् इत्याद्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः ।

सिद्धान्तं सूत्रयति—

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ( जै० १।१।२९ )

‘तु’शब्दो वेदानामतित्यत्वं वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य कटादिपुत्र्यभ्यः पूर्वत्वम् अनादित्यं प्रार्थानैरेव सूत्रैरुक्तम् । “औत्पत्तिकस्तु शब्दस्य अर्थेन सम्बन्धः” ( जै० १।५ ) इत्यस्मिन् सूत्रे ‘औत्पत्तिक’शब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसम्बन्धानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञाय उत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणभ्यामुपपादितत्वान् । का तर्हि काठकाद्याख्याया गतिरित्याशङ्क्य सम्प्रदायप्रवर्तनात् संयमुपपद्यते इत्युत्तरं सूत्रयति—

आख्या प्रवचनान् ( जै० १।१।३० )

अस्तु इयमाख्याया गतिः । ततः परं वयराद्यनित्यदर्शनं बहुलं तस्य किमुत्तरमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

परं तु श्रुतिसामान्यमायम् । ( जै० १।१।३१ )

यत्र परं वयरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव । न तु मनुष्यो वयरनामकोऽयं विवक्षितः । वयरव्यनियुक्तस्य ग्रहणस्वामावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ।

ननु, वेदे क्वचिदेवं श्रूयते, “वनस्पदयः सत्वमासतः” “सर्पाः सत्वमासतः” इति । तत्र वनस्पतीनामत्रेतदत्वात्, सर्पाणां चेतनत्वेऽपि विद्यागहितत्वान् न तदनुष्ठानं सम्भवति अतो ‘जरद्रवां गायति मद्रकाणि’ इत्याद्युं मत्तदालवाक्यसदृशत्वान् केनचिद् कृतो वेद इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

वेदे चाविनियोगः स्यात् कर्मणः समत्वान् । ( जै० १।१।३२ )

( १ ) अविनियोगः—

विषयो विनियोजेति पूर्वपक्षस्तयोत्तरम् ।

विनियोजेति पश्चाद् ईदमस्येजविनियोगं मतम् ॥

( २ ) जरद्रवाः कन्दम्याद्रुकाभ्यां द्वारि न्धितो गायति मद्रकाणि ।

तं शब्दगी वृच्छति पुत्रकाम्या राजन् स्तोत्रां लघुनस्य कोऽर्थः ॥

यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित् पुरुषेण क्रियते तदानो कृते तस्मिन् वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् ; साध्यसाधन-भावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु विनियोगः, 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत्' इति । न चैदुन्मत्तवाक्यसदृशं, लौकिकविधिवाक्यवद् भाव्यकरणेतिकर्तव्यतारूपैस्त्रिभिरंशैरुपेताया भावनाया अवगमात् । लोके हि ब्राह्मणान् भोजयेदिति विधौ, किं, केन, कथमित्याकाङ्क्षायां, तृप्तिमुद्दिश्य, ओदनेन द्रव्येण, शाकसूपादिपरिवेषणप्रकारेण इति यथा उच्यते, तथा ज्योतिष्टोमविधावपि, स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यज्ञोपकार-प्रकारेण इत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेदिति । वनस्पत्यादिसत्त्रवाक्य-मपि न तत्सदृशम्, तस्य सत्त्रकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । 'यत्-परो हि शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायविद् आहुः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यम्, वनस्पत्यादिसत्त्रवाक्यस्य अर्थवादत्वात् प्रशंसायां तात्पर्यम् । सा च अविद्यमानेनापि कर्त्तुं शक्यते । अचेतना अवि-द्वांसोऽपि सत्त्रमनुष्ठितवन्तः किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणाः इति सत्त्र-स्तुतिः । 'च'कारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्त्रनुपलम्भेन परार्हति समुच्चिनोति । तस्मान् नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वम् ।

अत्रेति संग्रहश्लोकौ—

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानाद् वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥

समाख्यानं प्रवचनाद् वाक्यत्वं तु पराहतम् ।

तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता । ( जै०न्या०मा०१।२।८ )

✓ ननु भगवता वादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितम्, "शास्त्र-योनित्वाद्" इति । ( वे० १।१।३ ) ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद् ब्रह्म सर्वज्ञ-मिति सूत्रार्थः । वाढम् । नैतावता पौरुषेयत्वं भवति, मनुष्यनिर्मितत्वाभा-वात् । ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन् नित्यत्वं वादरायणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितम्, "अत एव च नित्यत्वम्" इति ( वे० सू० १।२।२६ ) । श्रुतिस्मृती चात्र भवतः— "वाचा विरूपनित्यया" इति श्रुतिः ( ऋ० मा० ७।५।६ ) "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा" इति स्मृतिः<sup>१</sup> । तस्मात् कर्त्तृदोषशङ्काया अनुदयात् मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धम् ।

मन्त्र-ब्राह्मणयोः ननु मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तम्, तयोः स्वरूपनिर्णयः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । मैवम् । द्वितीया-ध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् ।

( १ ) अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ ग्रहसूत्रशाङ्करभाष्ये घृतम् ( १-३-८२ )



सप्तमाधिकरणमारचयति—

अहे बुध्निय मन्त्रं स इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दौषवर्जितम् ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ॥

( जै० न्या० मा० २।१।७ )

आधान इदमाप्नायते—“अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय” ( तै० ब्रा० १।२।१।८६ ) इति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति, अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्र इत्युक्ते “वसन्ताय कपिञ्जलानालभते” इत्यस्य । ( वा० सं० २४।२० ) मन्त्रस्य विधिरूपत्वाद् अव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवमसिपदान्तो मन्त्र उत्तमपुरुषान्तो मन्त्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्यातिरिति चेत् ? मैवम् ; याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानम् अनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति ; ‘उरु प्रथस्वः ( तै० सं० ६।२।७।३ ) इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः, ‘अग्निमीडे पुरोहितम्’ ( ऋ० १।१।१ ) इत्यादयः स्तुतिरूपाः, ‘इषे त्वा’ ( वा० सं० १।१ ) इत्यादयस्त्वान्ताः । ‘अग्न आयाहि वीतय ( सा० सं० १।१ ) इत्यादयः आमन्त्रणोपेताः । ‘अग्नीदग्नीन् विहर’ ( तै० सं० ६।३।१।२ ) इत्यादयः प्रैपरूपाः । ‘अधः स्विदासीदुपरस्विदासीद्’ ( ऋ० १०।१२।५ ) इत्यादयो विचाररूपाः । ‘अम्बेऽम्बिके अम्बालिके न मा नयति कश्चन’ ( वा० सं० २३।१८ ) इत्यादयः परिदेवनरूपाः । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या’ ( वा० सं० २३।६१ ) इत्यादयः प्रश्नरूपाः । ‘वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्याः’ ( वा० सं० २३।६२ ) इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदपि उदाहार्यम् । ईदृशेषु अत्यन्तविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्य चोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः—

ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः ।

लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः ॥

तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति—

‘नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः ॥

( १ ) “एतद्ब्राह्मण्यत्र पञ्च हवींषी” त्यत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं किमपि नास्ति, अथवा विपते ? ( संशयः ) । इयन्तो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावाद् अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्नियन्त्रणसंश्लेष्यम्, अतो ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्तीति ( पूर्वपक्षः ) । वेदस्य द्वौ भागौ मन्त्रश्च ब्राह्मणश्चेति, मन्त्रभागः पूर्वमुक्तः, अतस्तदतिरिक्तं ब्राह्मणमिति ब्राह्मणस्य लक्षणं भवेदिति ( सिद्धान्तः ) ।

मन्त्रश्च ब्राह्मणश्चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद् ब्राह्मणमित्येतद् भवेद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥

( जै० न्या० मा० २।१।८ )

चातुर्मास्येषु इदमाग्नायते, “एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि” इति ( तै० सं० ३।७।१।१ ) तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः ? वेदभागानाम् इयत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेषु च लक्षणस्य अव्यास्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः । भागान्तराणि च कानिचित् पूर्वोद्दाहर्तुं संगृहीतानि—

हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥

“तेन ह्यन्नं क्रियते” इति ( श० ब्रा० २।५।२।२३ ) हेतुः, “तद्धनो दधित्वम्” ( तै० सं० २।५।३।३ ) इति निर्वचनम् । “अमेध्या वै माषा” ( तै० सं० ५।१।८।१ ) इति निन्दा । “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता” इति ( तै० सं० २।१।१।१ ) प्रशंसा । “तद्व्यचिकिसजू जुहवानी माहौषाम् इति” ( तै० सं० ६।५।६।१ ) संशयः । यजमानेन सम्भितौ दुम्बरी भवति” ( तै० सं० ६।२।१०।३ ) इति विधिः । “माषानेव मह्यं पचन्ति” इति परकृतिः । “पुरा ब्राह्मणा अमैषु” इति ( तै० सं० १।५।७।५ ) पुराकल्पः । “यावतोऽश्वान् प्रतिगृहीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेद्” ( तै० सं० २।३।१२।१ ) इति विशेषावधारणकल्पना । एवम् अन्यदपि उदाहार्यम् ।

न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणमिति लक्षणम्, मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात्—“इन्दवो वामुशन्ति हि” ( ऋ० १।२।४ ) “उदानिपुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते” ( अ० ३।१३।४ ) इति निर्वचनम् । “मोघमन्नं विन्दते अपचेता” इति ( ऋ० १०।१।७।३ ) निन्दा । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुद्” इति ( ऋ० ६।४।१।६ ) प्रशंसा । “अधः स्विदासीदुपरस्विस्विदासीद्” इति ( ऋ० १०।१२।५ ) संशयः । “वसन्ताय कपिञ्जलानालभत” ( वा० सं० २४।२० ) इति विधिः । “सहस्रमयुता ददद्” ( ऋ० ८।२।१।८ ) इति परकृतिः । “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा” ( ऋ० १०।६।१।६ ) इति पुराकल्पः । इतिकरणवहुलम् ब्राह्मणमिति चेत्, न, “इत्याददा इत्ययजथा इत्यपच” इति ब्राह्मणो गायेद्” इत्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रे ( श० ब्रा० १।३।१।५।६ ) ऽतिव्याप्तेः ; “इत्याह” इत्यनेन वाक्येन उपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् ? न, “राजा चिद् यं भगं भक्षीत्याह,” ( ऋ० ७।४।१।२ ) “यो वा रक्षाः शुचिरस्मोत्याह” ( ऋ० ७।१०।४।१।६ ) इत्यनयोर्मन्त्रथोरतिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत्, न, यमयमीसंवादसूक्तादा- ( ऋ० १०।२० ) वतिव्याप्तेः ।

तस्मान् नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः—मन्त्रब्राह्मणरूपौ

द्वावेव वेदभागावित्यङ्गीकारान्मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वाद् अवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति । तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास—

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ( जै० ३।१।३२ )

शेषे ब्राह्मणशब्दः ( जै० २।१।३२ )

तस्मिन् वेदे केषुचिदभिधायकेषु वाक्येषु मन्त्र इति समाख्या सम्प्रदायविद्भिर्व्यवह्रियते—मन्त्रानधीमह इति । मन्त्रव्यतिरिक्तभागेषु तु ब्राह्मणशब्दस्तैर्व्यवहृत इत्यर्थः ।

तु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे, मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आम्नायन्ते—“यद् ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसी” इति ( तै० आ० २।६ ) ; मैवम्, विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवान्तरभेदानामेव इतिहासादीनां पृथगभिधानात् । “देवासुराः संयुक्ता आसन्” इत्यादय इतिहासाः । “इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीद्” ( तै० ब्रा० २।२।६।१ ) इत्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं जगत्-प्रसम्बन्धमुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणम् । कल्पस्तु आरुणकेतुकचयणप्रकरणे समाम्नायते—“इति मन्त्रा कल्पोऽत ऊर्ध्वम्—यदि बलिं हरेत्,” ( तै० आ० १।३।२ ) अग्निचयने “यमगाथाभिः परिगायति” इति ( तै० सं० ५।१।८।२ ) विहिता मन्त्रविशेषा गाथाः । मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादिका ऋचो नाराशंस्थः । तस्मान् मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावान् मन्त्रब्राह्मणस्वरूपस्य लक्षितत्वात् तदुभयात्मकत्वं वेदस्य सुस्थितम् ।

लक्षणपूर्वकं मन्त्रावान्तरविशेषश्च तस्मिन् एव पादे इत्थं विचारितः ।  
मन्त्राणां त्रैविध्य- विचारः नर्कसामयजुषां लक्ष्म साङ्कर्यादिति शङ्किते ।  
पादश्च गीतिः प्रश्निष्ठपाठ इत्यस्त्यसङ्करः ॥

इदमाप्नायते,—“अहे बुधिनय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः ।” ऋचः सामानि यजूंषीति त्रीन् विदन्ति इति त्रिविदः, त्रिविदां सम्बन्धिनो ऽध्येतारस्त्रैविदाः । ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपाय इति योजना । तत्र त्रिविधानाममृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति ; कुतः ? साङ्कर्यस्य दुष्परिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेषु ऋग्वेदादिषु पठितो मन्त्र इति हि लक्षणं वक्तव्यम् । तच्च सङ्कीर्णं, “देवो वः सचितोत्पुनात्वर्चिष्ठ्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः” इत्ययं, मन्त्रो यजुर्वेदे ( तै० सं० १।१।५।१ ) सम्प्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्वमस्ति यद्ब्राह्मणे सावित्र्यर्चा इति ऋकृत्वेन व्यवहृतत्वात् । ‘एतत् साम गायन्नास्ते’ इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजुर्वेदे ( तै० आ० ६।१०।५ ) गीतम् । “अक्षितमस्यच्युतमसि” इति त्रीणि यजूंषि सामवेदे ( छा० उप० ३।१०।६ ) समाम्नातानि । तथा, गीयमानस्य सास्र आश्रयभृता ऋचः सामवेदे समाम्ना-

यन्ते । तस्मान् नास्ति लक्षणमिति चेत्, न, पादादीनामसङ्कीर्णलक्षण-  
त्वात् । पादेन ग्रथेन चोपेता वृत्तवद्धा मन्त्रा ऋचः, गीतिरूपा मन्त्राः  
सामानि, वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टगठितमन्त्रा यजूंषि—इत्युक्ते न कापि  
सङ्करः । तदेतत् त्रैविध्यं जैमिनिना सूत्रत्रयेण लक्षितम्—

तेषामृग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ( जै० २।१।३५ )

गीतिषु सामाख्या ( जै० २।१।३६ )

शेषे यजुःशब्दः ( जै० २।१।३७ )

एतमेव मन्त्रावान्तरविशेषमुपजीव्य वेदानामृगवेदो यजुर्वेदः सामवेद  
इति त्रैविध्यं सम्पन्नम् ।

फलचिन्तनपूर्वकं वेदा-  
ध्ययनस्येतिकर्तव्यतया  
निर्देशः

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञा-  
नुसारेण अध्ययनमुपनोतेन कर्त्तव्यम् । तथा  
च याज्ञवल्क्यः स्मरति—

“वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्” इति ।

एकवेदपूर्वकं पितृपितामहादिपरम्पराप्राप्त एव वेदोऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य  
“स्वाध्यायोऽध्येतव्य” ( तै० आ० २।१५ ) इति ‘स्व’ शब्द आम्नातः ।  
तच्चाध्ययनं न काम्यं किन्तु नित्यम् । अतएव पुरुषार्थानुशासने सूत्रितम्—  
वेदस्याध्ययनं नित्यमनध्ययने पातात् ।

पातित्यञ्चैवमाप्नायते,—‘अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत्,  
तं योऽनूत्सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके ।’ ( तै० आ० २।१५ )  
तदेषाभ्युक्ता—

यस्तित्याज सच्चिविदं सखायम्, न तस्य वाच्यपि भागोऽस्ति ।

यदौ शृणोत्यलीकं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् ॥

( ऋ० १०।७।१६ )

तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रयासाभिज्ञा-  
नेन सखिवत् पालयतीति सच्चिविद् वेदः । बहुद्रव्यप्रयाससाध्यकतुफलस्य  
अध्ययनमात्रेण सम्पादनं तत्पालनम् । तदपि आप्नायते—

“यं यं कतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं  
गच्छति” ( तै० आ० २।१५ ) इति ।

यद्यपि एतद् ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणार्थाध्ययनमन्तरेण  
ब्रह्मयज्ञासम्भवात् तदीयफलमपि सम्पद्यते । ईदृशं सच्चिविदं वेदरूपं स-  
खायं यः पुमान् अध्ययनमकृत्वा त्यजति तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति, फले  
भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यम् । सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य च  
प्रतिपादकं वेदमनुच्चार्य परनिन्दानृतकलहादिहेतुं लौकिकीं वार्त्तां सर्वत्रो-  
च्चारयतः स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः । अत एवाप्नायते—

“नानुध्यायान् बहुशब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ।”

( श० ब्रा० १४।७।२।२३ )

यद्यप्यसौ काव्यनाटकं शृणोति तथापि निरर्थकमेव तच्छ्रवणं तेन सुकृत-  
मार्गज्ञानाभावादित्यर्थः ।

स्मृतिरपि—

योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ ( म० स्मृ० २।१६८ )

एवमन्यान्यपि बहूनि वचनान्यत्र उदाहर्त्तव्यानि । ✓

ननु, अधीते वेदे पश्चात् अध्ययनविध्यर्थं ज्ञानं, ज्ञाने सति पश्चाद्  
अध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेत् ? वाढम्; अत एव गुरुमतानुसारिण  
आचार्य्यकर्तृकाध्यापनेन प्रवृत्तियुक्तिं माणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन  
सम्पादयन्ति । मतान्तरानुसारिणस्तु प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात् प्रागेव  
सन्ध्यावन्दनादिविधिज्ञानवत् पित्रादिभ्योऽध्ययनविज्ञानं वर्णयन्ति । यद्यप्य-  
ध्यापनविधिप्रयुक्तिर्यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः, सर्वस्यापि उपनीतैरध्येतव्यो  
वेदः । तस्य च अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वम् अक्षरग्रहणान्तत्वं च पुरुषार्थानु-  
शासने सूत्रितम् । तानि सूत्राणि तद्वृत्तिं च उदाहरिष्यामः—

अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति—

अदृष्टार्था त्वधीतिर्विहितत्वात् ।

दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनाद् विहितमपि अध्ययनमदृष्टार्थ-  
मवगन्तव्यम् । अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत् ? तत्राह—

घृतकूल्याद्यतिदेशः स्वर्गकल्पनं वा ।

ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययनेऽतिदिश्य तत्रत्यं घृतकूल्यादिकं  
रात्रिसत्तन्यायेन<sup>१</sup> फलत्वेन कल्पनीयम् । ये तु अर्थवादातिदेशं नेच्छन्ति  
तैर्विश्वजिह्वायेन<sup>२</sup> स्वर्गः कल्पनीयः । दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्तयोः सम्भवे  
कथमदृष्टकल्पना इत्यत आह—

अयुक्ते संस्कारप्राप्ती ।

( १ ) “यद्वचोऽधीते पयसः कूल्यास्य पितृन् स्वधा अभिवहन्ति; यद् यजूंषि घृतस्य  
कूल्या, यत् सामानि सोम पुत्र्यः पवते, यदथर्वाङ्गिरसो मयोः कूल्या”-( तै० आ० २-१० )

( २ ) रात्रिसत्तन्यायः—रात्रिसत्तविधेः फलं न श्रुतम्, परं तस्य स्तावकेऽर्थवादे फलं  
श्रूयते—“प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते, य एता रात्रीरुपयन्ति” इति, “ब्रह्मवर्चस्विनोऽज्ञादा  
भवन्ति, य एता उपयन्ति” इति च ( ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् २३-१४-७ ) । एतदार्थ-  
वादिकं फलं प्रत्यासन्नत्वाद् रात्रिसत्तविधेः फलत्वेन कल्पनीयम् । मी० ४ । ३ । १७-१९

( ३ ) विश्वजिह्वायः—“विश्वजिता (यागेन) यजेत्” इत्याम्नायते । परमत्र किमपि फलं  
न श्रूयते; किमपि फलमवश्यं कल्पनीयं, यतो भावना भाव्यमपेक्षते । विश्वजिह्वाम्ना यागेन किं  
कुर्व्यादित्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः, अन्यथा निरधिकारत्वाद् अनुष्ठाने विधिनिर्देशकः स्यात् ।  
स्वर्गस्य दुःखमिश्रितत्वाभावान्निरतिशयसुखत्वाच्च सर्वपुरुषाणामित्वात् स्वर्गं एवं  
विश्वजितः फलम् । मी० ४ । ३ । १९-१६ ।

संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित् क्रतौ विनियोगादर्शनात् प्राप्तेः स्वयमपुरु-  
पार्थत्वाच्च इत्यर्थः ।

\* स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रमितिहेतुतया पुरुषार्थं इत्याशङ्क्य विषनिर्हरणादि-  
कार्यविनियुक्तमन्त्रवद् अध्ययनाङ्गतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादि-  
वाक्यानां न स्वार्थे प्रामाण्यमित्याह—

अन्याङ्गं नार्थप्रमापकम् ।

अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्यैव अङ्गमिति कृत्वा  
स्वार्थप्रमाणमित्याह—

अध्ययनवाक्यमनन्याङ्गम् ।

ननु एवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावाद् 'अध्ये-  
तव्यः' इति कर्मवाची तव्यप्रत्ययो विरुध्येत इत्यत आह—

सक्तुवत् करणपरिणामः ।

"सक्तुञ्जुहोति" इत्यत्र कर्मकारकत्वेन प्रधानभूतान् सक्तून् उद्दिश्य होम-  
संस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तूनामन्यत्र  
विनियोगाभावात् कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभिर्जुहोतीति करणपरिणामः  
कृतः । एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्तयोरसम्भवात् स्वाध्यायेन  
अधीयीत इति वाक्यपरिणामः कर्त्तव्यः ।

{ इदानीं द्रष्टृफले सति अद्रष्टृफलं न कल्पयामिति सिद्धान्तयति—

द्रष्टुं तु नाद्रष्टम् ।

किं तद् द्रष्टृफलमिति तदाह—

द्रष्टौ प्राप्तिसंस्कारौ ।

अक्षरप्राप्तेः परम्परया पुरुषार्थत्वमाह—

प्राप्त्यार्थबोधः ।

जायते इति शेषः ।

{ न च भोजनादिवद् अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद् विधिवैयर्थ्यमिति शङ्क-  
नीयम् । अवघातादिवन्नियमाद्द्रष्टाय विध्युपपत्तेरित्याह—

विधिनिष्पत्त्याः ।

{ यत्तुक्तं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनाच्च संस्कार इति,  
तत्राह—

संस्कारसिद्धिः क्रत्वध्ययनविधिद्वयोपादानात् ।

क्रतुविधयो हि विषयावबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियु-  
ञ्जते । अध्ययनविधिश्च लिखितपाठादिव्यावृत्त्या अध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्या-  
यस्य गमयति । अत उभयोपादानात् तत्सिद्धिः ।

{ ननु, संस्कारो नाम अद्रष्टातिशयः । स च न स्वाध्यायगतः, तव्यप्रत्य-  
येन स्वप्नद्रष्टात्तत्प्रकृत्यर्थभूताध्ययनापरत्वाया भावनाया अपूर्वाभिधानात् ।

ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वम् इति तत्राह—

तव्यः कर्मगाढप्रवाची ।

अत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य तव्य-  
प्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थाद्ध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात् स्वाध्यायगतमेव अपूर्वं  
तव्यप्रत्ययो वक्ति, अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि तदुपरक्तत्वानियमा-  
दिति भावः ।

यच्चोक्तमन्याङ्गं नार्थप्रमापकमिति, तदसत्, यतो मन्त्राणां स्वतन्त्राद्दृष्ट-  
शेषाणां तथात्वं युज्यते । इह तु स्वाध्यायाश्रितमद्दृष्टम् ; तस्य च स्वाध्याय-  
गताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलान्तरकल्पनायोगात् प्रामा-  
ण्यस्य उपबृंहकमेव अद्दृष्टं, न तु प्रतिबन्धकमित्याह—

स्वतन्त्राद्दृष्टशेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबन्धते

सक्तुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतन्त्राद्दृष्टमेव अत्रापि  
स्यादित्यत्राह—

यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्यायः ।

सक्तुपु गत्यभावात् श्रुतं परित्यज्य अश्रुतं कल्प्यतां नाम । नेह तद्  
युक्तं, प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ।

इत्थमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वं प्रसाध्य अर्थावबोधपर्यन्ततां निराकर्तुं पूर्व-  
पक्षयति—

वैधर्म्यनिर्णयं भट्टगुरु विधेः पुमर्थावसानात् ।

सर्वत्र विधेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वनियमाद् अत्रापि पुरुषार्थभूतं फल-  
वदर्थनिश्चयमयमध्ययनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरु मन्येते ।

ननु, सकृदध्ययनाद् आवृत्तिसहिताद् वा अर्थनिश्चयो नोपलभ्यते  
इत्याशङ्क्य, तथा सति तत्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं  
कल्पयिष्यति इत्याह—

स विचारमाक्षिपेत् ।

ननु स्वविधेयतदुपकारिणोरेव विधिः प्रयोजक इति सर्वत्र नियमः,  
तथा सति, अतादृशं कथमत्र अध्ययनविधिराक्षेपस्यतीत्याह—

अविधेयानुपकार्याक्षेपोऽवघातावृत्तिवत् ।

“व्रीहीन् अवहन्ति” इत्यत्र अवघातमात्रं विधेयं, न तु तदावृत्तिः,  
तस्या अधात्वर्थत्वात् । नापि सा विधेयोपकारिणी, अन्तरेण आवृत्तिं  
सक्तुन्मुसलघाताद् अवघातसिद्धेः । तथापि तण्डुलनिष्पत्तिफलसिद्धये स  
विधिरावृत्तिं यद्वा आचिक्षेप तद्दत् प्रकृतेऽपि अवगन्तव्यम् ।

ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि व्याकरणाद्यङ्गसहितवेदा-  
ध्यायिनस्तदुदयसद्भावात् तं प्रति व्यर्थं विचारं विधिर्न कल्पयेदित्या-

शङ्क्य अर्थगतविरोधपरिहाराय अपेक्षित एव विचार इत्याह—

साङ्गाध्ययनात् तद्भावे विचारोऽर्थविरोधापनुत् ।

सिद्धान्तयति—

प्राप्तेस्तु गवादिवत् पुमर्थत्वाद् विधिस्तदन्तः ।

यथा फलभूतस्यक्षीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थ्यन्ते, तथा फल-  
वदर्थवबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वात् अध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यव-  
सानोऽवगन्तव्यः ।

ननु अक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं चेत् तर्हि तद्बोधस्य  
मुख्यपुरुषार्थत्वाद् बोधान्त एव विधिः किं न स्यादित्यत आह—

फलवद् बोधान्तत्वेऽध्ययनाकार्तं स्वयम् ।

बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानम् । तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्यस्मिन् बृह-  
स्पतिसवाद्यौ अधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्राध्ययनं स्यात्, न तु राजसूया-  
दिवाक्याध्ययनम्, तत्र प्रवृत्त्यादिफलभावात् ।

स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह—

कृत्स्नप्राप्तिर्जपार्था ।

न च अवोधकत्वे अर्थावोध एव न सिध्येदिति शङ्कनीयम्, प्रमाणस्य  
प्रमेयबोधकत्वस्वाभाव्यात्, लौकिकाप्तवाक्यानामन्तरेणैव विधिवोधकत्व-  
दर्शनादित्याह—

लोकवन्नैजो बोधः :

ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधानं शक्यत्वात् सुल-  
भोऽधिकारी स्यादित्याशङ्क्य, प्राप्तिकाम उपनीताष्टवर्षब्राह्मणोऽधिकारी  
सुलभ एव इति परिहारं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति—

सोऽकाम्यः प्राग्बोध्यमानाभानयोः ।

बोध्यस्य अग्निहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्य अध्ययनात् प्राक् सन्धोपास-  
दिवत् पित्राद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादेव सोऽर्थबोधो न काम्यः । अभाने  
कामयितुमशक्यः, ज्ञाते एव विषये कामनानियमात् ।

ननु सामान्यतो ज्ञाने विशेषतो बुभुत्सा सम्भवति । यद्वा विशेषतोऽपि  
पित्राद्युपदेशाद् अवगते सति औपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णया पुनर्वोध-  
कामना युक्तैव इत्याशङ्क्य, एवमपि अर्थावबोधमुद्दिश्य अध्ययनविधानं न  
सम्भवति इत्याह—

उद्देशायोगात् ।

अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेण उद्देशः  
सम्भवति, अनन्तत्वात् ; सामान्याकारेण उद्देशे सामान्यमेव विधिफलं  
स्यात्, न तु ज्ञानविशेषः । ततो नोद्देशो युक्तः ।



ननु अर्थान्वयानुद्दिश्य उच्चारणामात्रे वेदस्य स्वार्थे तात्पर्यं न स्वादि-  
त्याशङ्क्य उपकमादिलिङ्गान्यं तात्पर्यं शब्दबलादेव सिध्यति इत्याह—

तात्पर्यं शब्दात् ।

तर्हि अर्थज्ञानानुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्याद् इति चेत्, न,  
पुरुषसम्बन्धकृतदोषाख्यप्रतिबन्धपरिहारार्थत्वाद् इत्याह—

उद्दिश्य उच्चारणं दोषघ्नं लोके ।

ननु, अव्ययनविधेर्विधान्तत्वाभावे विचारकशास्त्रं न प्रवर्त्तते, प्रयोजका-  
भावादित्याशङ्क्याह—

विचार उच्चरन्विधियुक्त उपपद्यते ।

ऋतुधोयविषयः साङ्गवेदाव्ययनाद् आपातप्रतिषेधना विरोधपरिहाण-  
प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमन्तरेण अनुष्टाययितुमशक्यन्तस्त्रिणैवाय ऋतुविचारं  
प्रयोजयन्ति । अथगविधिस्तु<sup>१</sup> साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं च सति,  
अथगविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं ऋतुविधानां च विधेयोपकारिप्रयोजक-  
त्वम् इत्युपपद्यतेतस्मात् । अव्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु, तद्विधेः ऋतुद्वारा  
स्वर्गसिद्धिपर्यन्तत्वात् ऋतुनुष्ठानस्यापि तत्प्रयुक्तौ ऋतुविधिवैयर्थ्य-  
मापद्यते ।

ननु अव्ययनविधेर्ब्रह्मविधिप्रयोजकत्वं प्रति नित्यत्वात् तत् प्रयुक्तौ विचार-  
स्यापि तद्विधेयं, नान्यथेति चेत् ? ऋतुविचारस्य त्रैवर्णिकमात्रेऽपि नित्य-  
त्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मविचारस्य ? तत्राद्योऽस्मन्मतेऽपि सम इत्याह—

अतो नित्यः ऋतुविचारत्रैवर्णिकमात्रस्य ।

यतोऽकरणं प्रत्ययायप्रवणत्वात् ऋतवस्त्रैवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः ।

द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह—

ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैव ।

नित्य इत्यनुषङ्गः ।

ननु उक्तान्त्या अव्ययनस्य अक्षरप्रहरणान्तत्वेऽर्थज्ञानमविहितं  
स्यात् ? मैवम्, वाक्यान्तरेण तद्विधानात्—“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः  
षडङ्गो वेदोऽख्ययो द्वेषश्चेति ( महाभाष्य पस्पशाहिके ) तद्विधिः । तत्र  
निष्कारणशब्दे अव्ययनज्ञानयोः कास्यत्वं निवार्यते । ✓

मन्त्रप्रतिपाद्या अवेदार्थज्ञान- अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शास्त्रा-  
स्य नित्या वेदार्थस्य न्तरगतं निवृत्तकारणे वास्तु ( नि० १।१८ )  
प्रसङ्गा च— एवमुदाजहार ।

“अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च

स्यागुर्यं भारहृारः किलाभूदधीन्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

( १ ) “आत्मा वा अरे दृश्यः श्रोत्रव्यो मन्त्रव्यो निद्रिव्यासिद्धव्यः” बृह० उप० २।१५

योऽर्यं इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधृतपाप्मा ॥  
 यद् गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते ।  
 अनग्नात्रिव शुक्रैश्चो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥”

(संहि० ब्रा० ३)

अस्मिन् मन्त्रद्वये 'योऽर्यं इदित्यनेनैव अर्थेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते, इतरेण अर्थत्रयेण ज्ञानराहित्यं निन्द्यते । यो वेदार्थं जानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति । तथा, तेन ज्ञानेन पापज्ञेयं सति नृतः स्वर्गं प्राप्नोति । तदेतद् ऐहिकानुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मन्त्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधायिब्राह्मणेन च स्पर्शचक्रः—“तदेपाभ्युक्ता-ये अर्घाङ्गुन वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदन्त्यादित्यमेव ते परिवदन्ति, सर्वेऽग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति” ।

“यावतीर्वं देवतास्ताः सर्वां वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति । तस्माद् ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्वान्नान्द्योऽलं कीर्तयेद्देता एव देवताः प्रीणाति” इति । (तै० आ० २।३५)

वेदं विद्वान् अर्थाभिन्नः पुरुषः स च द्विविधः । अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः, पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च । तमेतमुभयविधं विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोषेताः परिडतम्मन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिषु दूषयन्ति ते सर्वेऽपि आदित्यमेव प्रथमं दूषयन्ति, आदित्यापेक्षया द्वितीयमग्निं दूषयन्ति, तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयन्ति । हन्ति सदा गच्छतीति हंसो वायुः ।

अग्न्यादिरूपत्वञ्च वेदविद आम्नातम्—“अग्नेर्वाथोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छति” इति (तै० आ० २।३५) । न केवलमेतद् देवतात्रयं किन्तु सर्वा अपि देवता वेदविदि वसन्ति । तस्माद् ब्राह्मणान् वेदविदो दृष्ट्वा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्वान् । न तु तस्मिन् विद्यमानमपि दोगं कीर्तयेत् । एवं सति तत्तन्मन्त्रार्थमृताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमाणतया तदीय-हृदये अवस्थिता अर्थं नमस्कृता तोषयति । न चैतद् अल्ययनस्यैव फलमिति शङ्कनीयम्—विद्वांसमित्यान्नातत्वात् । अन्यथा वेदमधीयानमिष्यान्नायेत । तस्मात् सर्वदेवतायुद्ध्या प्राणिभिः पृथ्व्यस्य वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयःप्राप्तिरूपपद्यते । ✓

यस्तु वेदमधीत्यापि अर्थं न विजानाति सोऽयं पुमान् भारमेव हरति धारयति । स्याणुरिति दृष्टान्तः । द्वित्रशाखं शुक्रां वृत्तमूलं स्याणुशब्देन उच्यते । स च यथा इत्यनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थम्, तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मणत्वं न भवतीत्येतावदेव, न तु अनुष्ठानं स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति । किल इत्यनेन लोकप्रसिद्धिर्द्योत्यते । लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा ततोऽप्यधिका चिदुपि दृश्यते ।

किञ्च, यद्देववाक्यम् आचार्याद् गृहीतम् अर्थज्ञानरहितं पाठरूपेण एव पुनः पुनरुच्चार्यते, तत् कदाचिदपि न ज्वलति स्वार्थं न प्रकाशयति । यथा अग्निरहितप्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात् ।

अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्ति अनेन इति वेदशब्दनिर्वचनम् ।

तथा चाक्तम्—

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तुपायो न बुध्यते ।

पतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥

अतो मुख्यवेदत्वसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः ।

किं चात्र यास्क्रेण ( नि० १।१६ ) काचिदन्यापि ऋगुदाहता—

उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसन्ने जायेव पत्ये उशती सुवासाः ॥

( ऋ० १०।७।१४ )

तत्र पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति,—‘अप्येकः पश्यन् न पश्यति, वाचमपि च शृण्वन् न शृणोति, एनामिति अचिद्भांसमाह अर्धम्’ इति । अस्यायमर्थः—यः पुमान् अर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्धेन मन्त्रो ब्रूते । एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति, एकवचनवहुवचनादिविभेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्यत्वात् । “वायु-मेव स्येन भागधेयेन उप धावति स एव एनं भूतिं गमयति” “आदित्या-नेव स्येन भागधेयेन उप धावन्ति त एव एनं भूतिं गमयन्ति,” (तै० सं० ३।१।१।१) इत्यादी अव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् ? अन्यः कश्चिद् अर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यज्ञानि शृण्वन्नपि मीमांसांस्वीराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । “तावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणां-श्चतुष्कपालाच्चिर्वपेद्” इत्यत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिगृह्णीतुरितिः प्रतीयते । मीमांसार्या तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतम् । तस्माद्भयविधमपि अचिद्भांसं प्रति एवमाह इति ।

तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति,—‘अप्येकस्मै तन्वं विसन्ने’ इति । स्वमात्मानं विवृणुते, ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचा’ इति । अस्यायमर्थः—अपि-शब्दपर्याय उतोशब्दः । स च पूर्वोक्तानभिन्नवैलक्षण्याय अत्र प्रयुक्तः, निपा-तानामनेकार्थत्वान् । यः पुमान् व्याकरणाद्यङ्गैः स्वशब्दार्थं मीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विसन्ने । स्वमि-त्यादिकं पदव्याख्यानम् । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानम् । वेदार्थप्रका-शनत्वं सम्यग्ज्ञानम् अनया तृतीयपादरूपया वाचा मन्त्र आह इति ।

चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति उपसोत्तमया वाचा,—‘जायेव पत्ये काम-मयमाना सुवासाः । ऋतुकालेषु सुवासाः कल्पाणवासाः । कामयमाना

ऋतुकालेषु । यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा' इति । अस्या-  
यमर्थः,—उत्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्य उपमा उच्यते ।  
उशतीरित्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति । यद्यपि अहि गृहकृत्यवेलायां  
मलिनवासास्तथापि' सम्भोगकालेषु कल्याणवासा भवति । तत्र हेतुः काम-  
यमाना ऋतुकालेषु इति । यथा स पतिरेनां जायां साकल्येन आदरयुक्तः  
पश्यति किञ्च तयोक्तमर्थं हितबुद्ध्या शृणोति तथायं चतुर्दशविद्यास्थानपरि-  
शीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति । वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं  
हितबुद्ध्या स्वीकरोति । सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसा इति ।

पुनरपि ऋगन्तरं यास्क ( नि० १।२० ) उदाजहार—“तस्योत्तरा भूयसे  
निर्वचनाय—

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥”

( ऋ० १०।७१।५ )

अयमर्थः । पूर्वोदाहृताया उत त्वः पश्यन् इत्यादिकाया ऋचोऽनन्त-  
रमेवा आम्नाता काचिद् ऋक् तस्य पूर्वोक्तमन्त्रस्य भूयसे निर्वचनाय सम्प-  
द्यते, तमर्थम् अतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति । कथमिति चेत् ? तदु-  
च्यते । अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये  
स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः, अभिज्ञाः कथयन्ति । 'सचि-  
विदं सखायम्' इति मन्त्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतम् । यद् वा स्वर्गलोके  
वेदानां सख्ये स्थित्वा अतिशयेन पीतामृतमाहुः । वाचामिना ईश्वराः  
सभासु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्येऽपि एनं वेदार्थकुशलं चोदयितुं न  
हिन्वन्ति, न केऽपि प्राप्नुवन्ति, तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्तु  
अन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शुश्रुवान् भवति । पूर्वकारणोक्तस्य  
धर्मस्य ज्ञानं पुष्पम् । उत्तरकारणोक्तस्य ब्राह्मणो ज्ञानं फलम् । यथा लोके  
पुष्पं फलस्य उत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानम् अनुष्ठानद्वारा फला-  
त्मकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति । “तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विदिपन्ति यज्ञेन  
दानेन तपसा नाशकेन” इति श्रुतेः ( बृह० उप० ४।४।२२ ) । यथा च फलं  
तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः, “यत् पूर्णानन्दैकबोधस्तद्  
ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति” इति श्रुतेः । ( परमहंसोपनिषद् ४ )  
तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एव पुमान् अधेन्वा मायया सह  
चरति । नवप्रसूतिका क्षीरस्य दोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुत्वाद् धिनोती-  
तिव्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाग् धर्म-  
ब्रह्मज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्ध्रीत्यधेनुः । अत एवासौ माया कपटरूपा, ऐन्द्रजा-  
लिकनिर्मितगोसदृशगोरूपत्वात् । तथा मायया सह चरन्नयं परमपुरुषार्थं न  
लभते इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिन्दोदाहरणस्य प्रपञ्चितत्वात् ।

यच्च स्तूयते तद् विधीयते इति न्यायेन अध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधि-  
रभ्युपगन्तव्यः ।

किञ्च, नक्षत्रेष्टिकाण्डे प्रतीष्टिफलवाक्यं यागतद्वेदनयोः समानमेव  
आम्नायते—“यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नादः, एवं ह वा एष मनुष्याणां  
भवति य एतेन हविषा यजते य उ चैतदेवं वेद” इति (तै० ब्रा० ३।१।४।१) ।  
अतो यागवत्फलाय स्ववेदनमपि विधीयते । अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि  
ब्राह्मणेपु वेदनविधयो द्रष्टव्याः ।

ननु, विद्याप्रशंसेति सूत्रे ( जै० १।२।१५ ) वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं  
जैमिनिना सूत्रितमिति चेत् ? अस्तु नाम । विद्यमानेनापि फलेन प्रशं-  
सितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य च अतिपाते सति प्राय-  
श्चित्तरूपां वैश्वानरोष्टिं विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते—  
“सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते” इति ( तै० सं० २।२।५।४ ) ।  
एतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतम्—

- । इच्छाम्येवार्थवादत्वं वचसोऽन्यपरत्वतः ।
- । यथावस्त्वभिधायित्वान्न त्वभूतार्थवादता ॥
- । इज्येते स्वर्गलोकाय दर्शादर्शौ यथा तथा ।
- । न त्वभूतार्थवादत्वं पापश्लोका श्रुतिर्यथा ॥

न च वेदनमात्रेण फलसिद्धौ अनुष्ठानवैयर्थ्यामिति शङ्कनीयम्, फल-  
भूयस्त्वेन परिहृतत्वात् ।

उदाहृतञ्चात्र जैमिनिसूत्रम्—

फलस्य कर्मनिष्पत्तैस्तेषां लोकवत् परिमाणतः सारतो वा फल-  
विशेषः स्यात् । ( जै० १।२।१७ )

एतच्चास्माभिः “तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद”  
इत्युदाहरणेन व्याख्यातम् ।

छन्दोगाश्च केवलादनुष्ठानाद् विद्यासहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमाम-  
नन्ति—“तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या ।  
चाविद्या च । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवति  
( छा० उप० १।१।१० ) इति । यद्यप्यङ्गावबोधोपास्तिरत्र विद्याशब्देन  
विवक्षिता, तथापि न्यायः सर्वास्वपि विद्यासु समानः ।

कुतस्तत्र एतावती वेदने भक्तिरिति चेत् ? कुतो वा एतावांस्तत्र एपो-  
ऽत्र प्रद्वेषः । प्रशंसा त्वस्माभिर्भूयसो दर्शिता, निन्दां तु न क्वापि उपलभा-  
महे । किन्तु कर्मजन्ममपूर्वं यथा मरणादूर्ध्वं जीवेन सह गच्छति तथा  
विद्याजन्यमपि अपूर्वं गच्छति । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति,—“तं  
विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा च” इति ( शं० ब्रा० १।४।७।२।३ वृह०

उप० ४।४।२ ) । तस्माद् अध्ययनवद् अर्थज्ञानस्यापि विहितत्वाद् अर्थ-  
ज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः ।

वेदस्य विषयप्रयोजनाद्यनु- विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिज्ञानमन्तरेण  
बन्धचतुष्टयस्य निरूपणम् श्रोतृप्रवृत्त्यभावाद् विषयाद्यो निरूप्यन्ते—  
व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः । तदर्थज्ञानं प्रयोजनम् । व्याख्यान-  
व्याख्येयभावः सम्बन्धः । ज्ञानार्था चाधिकारी । यद्यपि एतावत् प्रसिद्धं  
तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात् ।  
अतो वेदस्य चतुष्टयमुच्यते ।

वेदे पूर्वोत्तरकाण्डयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः; तयोरनन्यलभ्य  
त्वात् । तथा च पुरुषार्थानुशासने सूत्रितम्—“धर्मब्रह्मणी वेदैकवेद्ये  
इति । जैमिनीये च द्वितीयसूत्रे, चोदनैव धर्मे प्रमाणं, चोदना प्रमाण-  
मेव इति नियमद्वयं सम्प्रदायविद्भिर्भिहितम् । चोदनैव इत्यमुमर्थम्  
उपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतम्—‘प्रत्यक्षमनि-  
मित्तं; विद्यमानोपलम्बनत्वाद्’ ( जै० १।१।४ ) इति ।

अनुष्ठानादूर्ध्वम् उत्पस्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वान् न प्रत्यक्ष-  
योग्यता अस्ति । उत्तरकालेऽपि रूपादिराहित्यान् न इन्द्रियैरवगम्यते ।  
अत एव अदृष्टमिति सर्वैरभिधीयते । लिङ्गराहित्यान् न अनुमानविषयत्व-  
मप्यस्ति । सुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिङ्गमिति चेत् ? वाढम् । अयमपि लिङ्ग-  
लिङ्गिभावो वेदेनैव गम्यते । ततश्चोदनैव धर्मे प्रमाणम् ।

वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि  
शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम् । शास्त्रादेव प्रमाणाद् जगतो जन्मा-  
दिकारणं ब्रह्म अधिगम्यते इत्यभिप्रायः इति । श्रुतिश्च भवति,—“नावेदवि-  
न्मनुते तं बृहन्तम्” इति ( तै० ब्रा० ३।१२।१७ ) । तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यै-  
रेवमुदीरिता—‘रूपलिङ्गादिराहित्यान् नास्य मानान्तरयोग्यता’ इति ।  
तस्माद् अनन्यलभ्यत्वाद् अस्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वम् ।

तदुभयज्ञानं वेदस्य साक्षात् प्रयोजनम् । न च तस्य ज्ञानस्य, सप्तद्वीपा  
वसुमती, राजासौःगच्छति, इत्यादिज्ञानवद् अपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शङ्क-  
नीयं, धर्मप्रवृत्तस्य पुरुषार्थस्य स्तूयमानत्वात् । “धर्मो विश्वस्य जगतः  
प्रतिष्ठा, लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति, धर्मेण पापमपनुदन्ति, धर्मे सर्वं  
प्रतिष्ठितम्, तस्माद् धर्मं परमं वदन्ति” ( तै० आ० १०।६।३।७ ) इति । दुर्ब-  
लस्यापि राजसाहाय्यवज्जयहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः । तथा च वाजसने-  
यिनः सृष्टिप्रकरणे समामनन्ति,—“तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं, तदेतत्  
क्षत्रस्य क्षत्रं यद् धर्मस्तस्माद् धर्मात् परं नास्ति । अथोऽवलीयान् वलीयां-  
शुमायांसते धर्मेण, यथा राजैवम्” इति ( बृह० उप० १।४।१४ ), “ब्रह्मवि-  
द्गमोति परम्,” ( तै० आ०, २।१ ), “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति,” ( मुण्ड० ३।

१।६) “तरति शोकमात्मवित्” ( छा० उप० ७।१।३ ) इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्म-  
ज्ञानप्रयुक्तः पुरुषार्थः प्रसिद्धः । तदुभयज्ञानार्थी वेदेऽधिकारी । स च त्रैव-  
र्णिकः पुरुषः । स्त्रीशब्दयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायाम् उपनयनाभावेन  
अध्ययनराहित्याद् वेदे अधिकारः प्रतिषिद्धः । धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादि-  
मुखेन उत्पद्यते । तस्मात् त्रैवर्णिकपुरुषाणां वेदमुखेन अर्थज्ञाने अधिकारः ।

सम्बन्धस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः, तदीय-  
ज्ञानेन सह जन्यजनकभावः, त्रैवर्णिकपुरुषैः सह उपकार्योपकारकभावः ।  
तदेवं विषयाद्यनुबन्धचतुष्टयमवगत्य समाहितश्रियः श्रोतारो वेदव्या-  
ख्याने प्रवर्तन्ताम् ।

अपरविद्यारूपाणां अतिगम्भीरस्य वेदस्यै अर्थमवबोधयितुं शिक्षा-  
वेदस्य षडङ्गानां समुद्देशः दीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि । अतएव तेषाम्  
अपरविद्यारूपत्वं मुण्डकोपनिषदि आथर्वणिका आत्मनन्ति,—“द्वे विद्ये वेदि-  
तव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति, परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो  
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योति-  
षमिति । अथ परा, यया तदक्षरमधिगम्यते” ( मुण्ड० १।१।४ ) इति ।  
साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गसहितानां कर्मकाण्डानाम् अपर-  
विद्यात्वम् । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वाद् उपनिषदां परविद्यात्वम् ।

वेदाङ्गभूतयाः शिक्षाया वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्र उपदिश्यते  
लक्षणप्रयोजनपुरःसरं सा शिक्षा । तथा च तैत्तिरीया उपनिषदा-  
सम्बन्धनिरूपणम् । रम्भे समात्मनन्ति,—“शिक्षां व्याख्यास्यामः ।  
वर्णाः, स्वरः, मात्रा, वलं, साम, सन्तान इत्युक्तः शीक्षाध्यायः” ( तै० आ०  
७।२ ) इति । वर्णोऽकारादिः । स च अङ्गभूतशिक्षाग्रन्थे स्पष्टमुदीरितः—

“त्रिषष्टिश्चतुः षष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः ।

प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ता स्वयम्भुवा ॥”

( पा० शि० ३ ) इत्यादिना ।

स्वर उदात्तादिः । सोऽपि तत्रोक्तः—

“उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।” ( पा० शि० ११ ) ।

मात्रा ह्रस्वादिः । सापि तत्र उक्ता—

“ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ।” ( पा० शि० ११ ) ।

वलं स्थानप्रयत्नौ । तत्र “अष्टौ स्थानानि वर्णानाम्” ( पा० शि० ११ ) ।

इत्यादिना स्थानमुक्तम् । “अचोऽस्पृष्टा, यणस्त्वोपद्” ( पा० शि० ३८ ) ।

इत्यादिना प्रयत्न उक्तः ।

साम्यशब्देन साम्यमुक्तम्, अतिदृढतातिविलम्बितगीत्यादिदोषराहित्येन  
माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेन उच्चारणं साम्यम् । “गीती शीघ्री शिरःकम्पी”

(पा०शि० ३२) इत्यादिना, “उपांशु दग्रं त्वरितम्” (पा०शि० ३५) इत्यादिनां दोषा उक्ताः । “माधुर्यमक्षरव्यक्तिः” (पा०शि० ३३) इत्यादिना गुणा उक्ताः ।

सन्तानः संहिता—‘वायवायाहि’ इत्यत्रावादेशः, ‘इन्द्राग्नी आगतम्’ इत्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वात् शिक्षायाम् उपेक्षितम् । शिक्ष्यमाणवर्णातिवैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः—

“मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥”

( पा० शि० ५२ )

“इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व” इत्यस्मिन् मन्त्रे ( तै० सं० २।४।१२।१ ) विवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासे “समासस्य” इति (पा० अ० ६।१।२२३) सूत्रेण तत्पुरुषत्वाद् अन्तोदात्तेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः, तथा सति पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वेन बहुव्रीहित्वाद् इन्द्रो घातको यस्य इत्यर्थः सम्पन्नः । तस्मात् स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाय शिक्षाग्रन्थोऽपेक्षितः ।

कल्पस्योपयोगव्युत्पत्ति-  
प्रदर्शनपूर्वकं निरूपणम्

कल्पस्तु आश्वलायनापस्तम्बबौधायनादि-  
सूत्रम्, कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽत्र-  
इति व्युत्पत्तेः ।

ननु आश्वलायनः किं मन्त्रकाण्डमनुसृत्य प्रवृत्तः, किं वा ब्राह्मणमनु-  
सृत्य । नाद्यः, “दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः” इत्येवं ( आश्व० सू०  
१।१।३ ) तेनोत्क्रान्तत्वात् ; ‘न हि अग्निमीळे’ इत्यादयो मन्त्रा दर्शपूर्णमा-  
सयोः क्वचिद् विनियुक्ताः । न द्वितीयः, “आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व-  
पन्ति दीक्षणीयाम्” इत्येवं दीक्षणीयेष्टेब्राह्मणे ( ऐत० ब्रा० १।१ ) प्रक्रा-  
न्तत्वात्

अत्रोच्यते । मन्त्रकारण्डो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठा-  
नक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः—“यः स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः  
साम वा तद् ब्रह्मयज्ञ” इति ( तै० आ० २।१०।६ ) । सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपो-  
ऽग्निमीळ इत्याम्नायक्रमेणैव अनुष्ठेयः । तथा, सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि  
सर्वाणि समानि ‘वाचःस्तोमे पारिप्लवं शंसति’ इति विधीयन्ते । तथा  
आश्विने सम्पत्स्यमाने “सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयाद्” इति  
( आप० श्रौत सूत्र १।४।१२ ) विधीयते ; तथा “रिच्यत इव वा एष प्रेव  
रिच्यते, यो याजयति प्रति वा गृह्णाति, याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्चन्  
त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत” इति ( तै० ब्रा० २।१६ ) प्रायश्चित्तरूपं  
वेदपारायणं विहितम् । इत्यादिषु कृत्स्नमन्त्रकारण्डविनियोगेषु सम्प्रदाय-  
पारम्पर्यागत एव क्रम आदरणीयः ।

विशेषविनियोगं तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणानि उप-



जीव्य आश्वलायनो दर्शयति । अतो मन्त्रकाण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्-  
विरोधः ।

‘इये त्वाः इत्यादिमन्त्रास्तु क्रत्युष्टानक्रमेणैव आस्तात् इत्यापस्तम्बा-  
दयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । आस्तात्त्वादेव जपादियु अपि स-  
म्य क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्विद्व्यक्रान्ता तथापि तस्या इष्टदर्श-  
पूर्वमाप्तविकृतिन्वेन तदपेक्षयाद् आश्वलायनस्य आदौ तद्व्याख्यानं  
युक्तम् । अतः क्रत्युष्टं मन्त्रयिनियोगेन क्रत्युष्टानमुपदिश्य उपक्रमेति ।

तर्हि ‘प्र वा वाजाः इत्यादीनां सामिथेनीनाम् श्रुचामेव यिनियोगमा-  
वलायनो श्यातुः ; ‘नमः प्रवक्तुः इत्यादयस्त्वनाम्नाताः कुतो यिनियुज्यन्ते  
(आश्व० सूत्र १२) इति चेत् ? नायं दोषः, शास्त्रान्तरसमानतातां-  
ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य यिनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेन अत्र वक्तव्यत्वात् ;  
सर्वशास्त्रा-प्रत्ययमेकं कर्म इति न्यायविदः । तस्मात् शिञ्च कल्पोऽपि  
अपेक्षितः ।

व्याकरणस्य लक्षणार्थेऽनुसृतेऽप्यंजन-  
विशेषाणां वररुचिनावर्तिवद्विद्या पदशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयाय  
सम्यग्निर्वाच्य विस्तरः प्रतिपादनम् । उपयुज्यते । तथा च ऐन्द्रवायव-  
ग्रहब्राह्मणे समान्नायते—“वाग्वै पराच्यव्याकृतायदत्ते देवा इन्द्रमनुशुव-  
शिर्मा नो वाचं व्याकृविति । सोऽप्रवाद्, वरं वृणु, मद्यं चैवैष वायवे च  
सह गृह्याता इति । तस्माद् ऐन्द्रवायवः सह गृह्यते । तामिन्द्रा मथ्यतोऽत्र-  
क्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते” (है०सं० ता०३३) इति ।  
अशिर्मांश्च पुरोहितमिथ्यादियाक् पूर्वस्मिन् काले पराचां समुद्रादिध्वनि-  
देकात्मिका सत्यव्याकृता, प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारि-  
प्रत्यरहिता आस्ताम् । तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र एकस्मिन् एव पात्रे  
वायोः स्वस्य च सोमरसग्रहणरूपेण वनेषु तुष्टस्तामखण्डां वाचं मथ्ये  
विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्र अकरोत् । तस्मादियं वाग् इदानीं-  
मपि पाणिन्यादिमहर्षिभिरव्याकृता सर्वैः पठ्यते इत्यर्थः ।

तस्य पदस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्तिके दर्शितः—  
“रक्षाद्वागमलयसन्देहाः प्रयोजनम्” इति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि  
प्रयोजनान्तराणि च महाभाष्ये पदजलिना स्पष्टीकृतानि (महाभाष्यस्य  
पस्यगाहिके) । रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारश्चो-  
हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति वेदार्यं चाध्यवस्यति । ऊहः खल्वपि ;  
न सर्वलिङ्गैर्न च सर्वभिर्विभक्तिभिर्येदे मन्त्रा निगदिताः ; ते च अर्चय्यं  
यदाङ्ग्येन यथायथं विपरिणामयितव्याः । ताद् नावैयकारणः शक्योति विप-  
रिणामयितुम् ; तस्मादध्येयं व्याकरणम् । आगमः खल्वपि ; “ब्राह्मणेन  
निष्कारणो धर्मः पदज्ञो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” इति । प्रयानञ्च पदसु अङ्गेषु

व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति । लेश्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच, नान्तं जगाम ; बृहस्पतिश्च वक्ता, इन्द्रश्च अध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रम् अध्ययनकालः, अन्तं च न जगाम । अद्यत्वे पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तव कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः ; कुतस्तरां प्रयोगेण ? असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् ; याज्ञिकाः पठन्ति—स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत इति । तत्र, न ज्ञायते किं स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषती, किं वा स्थूला चासौ पृषतीति । तान् नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समासान्तोदात्तत्वं तदायि कर्मधारयः, अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिरिति ।

इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि—ते ऽसुराः, दुष्टः शब्दः, यदधीतम्, यस्तु प्रयुक्ते, अविद्वांसः, विभक्तिं कुर्वन्ति, यो वा इमाम्, चत्वारि, उत त्वः, सक्तुमिव, सारस्वतीम्, दशभ्यां पुत्रस्य, सुदेवोऽसि वरुण इति ।

ते ऽसुराः—

ते ऽसुराः हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः परावभूवुः । तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छित्तवै नापेभाषितवै । म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । म्लेच्छा मा भूम इत्यध्येयं व्याकरणम् ।

दुष्टः शब्दः—

‘दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिंनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥’

( पा० शि० ५२ )

दुष्टान् शब्दान् मा प्रयुद्धमहीति अध्येयं व्याकरणम् ।

यदधीतम्—

‘यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।

अनग्नाविव शुष्कैद्यो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

अविज्ञातार्थकं माधिगीष्महि इति अध्येयं व्याकरणम् ।

यस्तु प्रयुक्ते—

यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले ।

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः<sup>१</sup> ।

कः ? वाग्योगविदेव । यो हि शब्दान् जानाति अपशब्दान् अप्यसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽपि अधर्मः प्राप्नोति ।

( १ ) यदधीतमित्यस्य स्थाने निरुक्ते ( १।६।१ ) ‘यद्गृहीतमिति’ पाठो दृश्यते ।

( २ ) कात्यायनोक्तभ्राजाख्यदलोकमध्ये पठितः

भृयांसो हि अपशब्दा अर्थायांसः शब्दाः ; एकैकस्य हि शब्दस्य बहुवोऽप-  
 भ्रंशाः ; यथा—गौरित्येतस्य शब्दस्य गार्वा गोणी गोता गोपोतलिकेत्येव-  
 मादयः । अथ योऽवान्योगविद् अज्ञानं तस्य शरणम् । विषम उपन्यासः ।  
 न अन्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो हि अजानन् वै ब्राह्मणं हन्यात्  
 सुरां वा पिवेत् सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः ? अवान्योगवि-  
 देव । अथ यो वान्योगविद् ज्ञानं तस्य शरणम् ।

अधिष्ठांसः—

अधिष्ठांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न ऋतिं विदुः ।

कामं तेषु तु विप्रोष्य त्वाधिवायमहं वदेत् ॥

त्रौचन् मा भूम इत्यव्येथं न्याकरणम् ।

विभक्तिं कुर्वन्ति—

ब्राह्मिकाः पठन्ति, “प्रयाजाः<sup>१</sup> सविभक्तिकाः कार्याः” इति । न च  
 अन्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् । तस्मादव्येथं  
 व्याकरणम् ।

यो वा इमाम्—

यो वा इमां पदयः स्वरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति स आर्त्वि-  
 जीनो भवति ।

आर्त्विजीनाः स्याम इत्यव्येथं व्याकरणम् ।

चत्वारि—

“चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

विधा वद्धो वृषभो रोरवाति महो देवो मन्या आविवेश ॥

( ऋ० १।५।३ )

चत्वारि शृङ्गा, चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः । त्रयो  
 अस्य पादास्त्रयः कालाः । द्वे शीर्षे सुपस्तिडश्च । सप्तहस्तासः सप्त

( १ ) “प्रयाजमन्त्रा उद्यमानाग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तियुक्ता इत्यर्थः । यथा—समिधः  
 समिधोजन आन्यस्य व्यन्तु अग्नेजन” इति कैयटः ।

( २ ) गूढार्थाभिप्रेत्यज्ञोऽर्थं मन्त्रः स्वशास्त्रादुद्धृतं विविधविधं व्याख्यातो विभिन्नैः  
 शास्त्रज्ञैः । तत्र महादेवात्मकस्य शब्दस्य स्वरूपवर्णनमिति भगवान् पतञ्जलिः । काव्य-  
 पुराणस्य स्वरूपवर्णनं कविशेखरो राजशेखरः (काव्यमीमांसाया द्विर्वाचाध्याये) । यज्ञपुराणस्य  
 नियतस्वरूपप्रतिपादनमिति निरुक्तिभास्करो आश्रकः (निरुक्त परिशिष्टे १३।७) । पात-  
 ङ्गलं मनसुरिष्टान् वर्णितमेव । राजशेखरमतं तु काव्यमीमांसायामवलोकनीयम् । निरुक्तकार-  
 स्यामिप्रायस्तु निरुक्तपरिशिष्टो (१३।७) ज्ञेयः । मन्त्रस्यास्य व्याख्यानावसरे सायणा-  
 चार्यो पुरमाहुः—यद्यपि सूक्तस्यास्याग्निमुखादि पञ्चदेवताकृत्वात् पञ्चत्रायं मन्त्रो व्याख्येयः,  
 तथापि निरुक्ताद्युक्तनीत्या यज्ञात्मकारणैः सूर्यस्य च प्रकाशत्वेन तत्परतया व्याख्यायते ।  
 शाब्दिकास्तु शब्दब्रह्मपरतया व्याचक्षते । अपरे तु अपरथा । इति

विभक्तयः । त्रिधा बद्धः, त्रिषु स्थानेषु बद्धः, उरसि कण्ठे शिरसि । वृषभो वर्षणात् कामानाम् । रोरवीति, रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्यां आविवेश । महता देवेन नस्तादात्म्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ।

अथवा, चत्वारि—

१ चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

( ऋ० १।१६४।४५ )

ये मनीषिणः, मनस ईषिणो मनीषिणः । गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद् वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते ।

उत त्वः—

२ उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्ये उशती सुवासाः ॥

( ऋ० १०।७।१४ )

अपि खलु एकः पश्यन् अपि न पश्यति शृण्वन् अपि न शृणोति एनाम् । अविद्वांसमाह अर्द्धम् । त्वस्मै अन्यस्मै तन्वं विसस्त्रे, तन्वं विवृणुते । जायेव पत्ये उशती सुवासाः । यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते एवं वाग् वाग्विदे स्वम् आत्मानं विवृणुते । वाक् स्वं नो विवृणुयादित्यध्येयं व्याकरणम् ।

सक्तुमिव—

३ सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥

( ऋ० १०।७।१२ )

सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति । कसतेर्वा स्याद् विपरीतस्य, विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति ; ततवन् वा तुन्नवद् वा । धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमकत वाचमकृतपत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते सायुज्यानि जानते । क ? एष दुर्गमो मार्ग एकगम्यो वाग्-

( १ ) निरुक्तपरिशिष्टे मन्त्रस्यास्य व्याख्यायां (नि० १३।९) चत्वारि पदानि विविधविधान्बद्ध प्रतिपादितानि विभिन्नैर्विद्वद्भिः स्वस्वशास्त्राभिप्रायमनुरणद्भिः । तानि च यथा—

“ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षम् । नामाख्याते वोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः । मन्त्रः कल्पो व्याकरणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः । ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणां वाग्, वयसां, क्षुद्रस्य सरोष्टपस्य, चतुर्थी व्यावहारिकीत्येकं ( अधिभूतविदः ) । पशुषु तूणेषु मृगे त्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः” ।

( २ ) निपुणं व्याख्यातोऽयं मन्त्रो निरुक्तकारेण यास्केन । ( नि० १।१९ )

( ३ ) भगवता यास्केन निरुक्तस्य चतुर्थाध्यायस्य नवमे खण्डे मन्त्रोऽयं व्याख्यायि ।

विषयः । के पुनस्ते ? घैयाकरणाः । कुत एतत् ? भद्रैर्णा लक्ष्मीर्निहिताधि-  
वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति ।

सारस्वतीम्—

धात्रिकाः पठन्ति, “आहिताग्निपशब्दं प्रयुञ्जानः प्राचश्चित्तीयां सार-  
स्वतीमिष्टिं निर्वपेद्” इति ।

प्रायश्चित्तीया मा भूम इत्यध्येयं व्याकरणम् ।

दशम्यां पुत्रस्य—

दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विद्भ्याद् घोषद् आद्यन्तरन्तःस्थम-  
भिनिष्ठान्तं द्व्यक्षरं वा । कृतं नाम कुर्यान्न तद्धितान्तमिति ।

न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम् । तस्माद्ध्येयं  
व्याकरणम् ।

सुदेवो अस्मि—

सुदेवो अस्मि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनुज्ञरन्ति काकुद्दं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥ ( ऋ० ८।६६।१२ )

सप्त सिन्धव सप्त विभक्तयः । काकुद् जिह्वा सास्मिन् विद्यते इति  
काकुद् तालु । सूर्मिः स्थूला लोहप्रतिमेति ।

एवं ‘सिद्धे,शब्दार्थसम्बन्धः’ इत्यादिवार्तिकोक्तानि अत्रापि प्रयोजनानि  
अनुसन्धेयानि ।

निरुक्तस्य लक्षणप्रयोजने प्रदर्श्यं तत्रस्थ- अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते ।  
विषयानां कात्स्न्यन विवेचनम् । अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं  
यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् । गौः, ग्मा, ज्मा, द्मा, ज्ञा, क्षमेत्यारभ्य, वसवः,  
व्राजिनः, देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यन्तो यः पदानां समाम्नायः समाम्नात-  
स्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवी-  
नामान्येतावन्ति हिरण्यनामानित्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदेत-  
न्निरुक्तं त्रिकाण्डम् । तच्च अनुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम्—

“आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा ।

तृतीयं देवतश्चेति समाम्नायस्त्रिधा स्थितः ॥

गौराद्यापारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।

जहाद्युत्वमृषीसान्तं नैगमं सम्प्रचक्षते ॥

अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकारणमुच्यते ।

अग्न्यादिदेवीऊर्जाद्युत्पन्तः क्षितिगतो गणः ॥

वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।

सूर्यादिदेवपत्न्यन्ताद्युस्थाना देवता इति ।

गौरादिदेवपत्न्यन्तं समाम्नायमधीयते ॥”

एकार्थधाचिनां पर्यायशब्दानां सङ्गो यत्र प्रायेण उपदिश्यते तत्र

निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेषु अमरसिंहवैजयन्तीहलायुधादिषु दश निघण्टव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसङ्घोपदेशाद् आद्य-कारणस्य नैघण्टुकत्वम् । तस्मिन् काण्डे त्रयोऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादि-लोकदिककालादिद्रव्यविषयाणि नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादि-द्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगतबहुत्वहस्त्रत्वादिधर्मविषयाणि ।

निगमशब्दो वेदवाची, यास्केन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवा-क्यानाम् अवतारितत्वात् । तस्मिन् निगम एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन् काण्ड उपदिष्टत्वात् तस्य काण्डस्य नैगमत्वम् ।

पञ्चमाध्यायरूपस्य तृतीयकाण्डस्य दैवतत्वं विस्पष्टम् ।

पञ्चाध्यायरूपकाण्डत्रयात्मके एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षतया पदार्थ-स्य उक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम् । तद्व्याख्यानञ्च समाप्नायः समाप्नात् इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादश-भिरध्यायर्थास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते, एकैकस्य पदस्य संभाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेण उच्यन्ते इति व्युत्पत्तेः । तत्र हि, चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञाय, उच्चावचेषु अर्थेषु निपतन्तीति निपातस्वरूपं निरुच्य एवमुदाहृतम्—नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं 'नेन्द्रं देवममंसत' इति प्रतिषेधार्थीय इति, 'दुर्म-द्रासो न सुराया'मित्युपमार्थीय इति च ( नि० १।४ ) । तच्च लोके केवल-प्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमालक्षणोभयार्थोदाहरणमस्मिन् ग्रन्थेऽवगम्यते । एवं ग्रन्थकारेण उक्तास्तत्तपदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मन्त्र-व्याख्यानावसरे एव अस्माभिरुदाहरिष्यन्ते । न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयम्, एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषाञ्चिदुक्तत्वात्— "तदाहुतीनाम् आहुतित्वम्" इति, ( ऐत० ब्रा० १।१।२ ) "तमिन्द्रं सन्त-मिन्द्र इत्याचक्षत" इति, ( ऐत० आ० २।४।३ ) "यदप्रथयत् तत् पृथिव्याः पृथिवीत्वम्" इति च ( तै० ब्रा० १।१।३।७ ) । ग्रन्थकारोऽपि तत्र तत्र स्वो-क्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणानि उदाहरिष्यति । केषाञ्चिन् निर्वचनानां व्याक-रणवलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अतएव ग्रन्थकार आह— "तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकञ्च" इति ( नि० १।१५ ) । तस्माद् वेदार्थावबोधाय उपयुक्तं निरुक्तम् ।

छन्दसः प्रयोजनोपन्यासः । तथा छन्दोग्रन्थोऽपि उपयुज्यते, छन्दो-विशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । "तस्मात् सप्त चतुरुत्तराणि छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते" ( तै० ब्रा० १।५।१२।१ ) इति हि आम्नातम् । गाय-त्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीत्येतानि सप्त छन्दांसि । चतुर्विंशत्य-क्षरा गायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिका अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक् ।

पर्वमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुबादयोऽवगन्तव्याः । तथा अन्यत्रापि श्रूयते—  
 “गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात्, त्रिष्टुभो राजन्यस्य, जगतीभिर्वैश्यस्य”  
 इति ( तै० ब्रा० १।१।६।६ ) । तत्र मगणयगणादिसाध्या गायत्र्यादिविवेक-  
 गृह्यन्दोऽग्रन्थमन्तरेण न सुविद्येयः । किञ्च, यो ह वा अविदितापेयच्छन्दोदै-  
 वतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा “स्थाणुं वच्छति गते वा  
 पात्यते प्रमीयते वा पापीयान् भवति ।” ( का० १।१ ) तस्मादेतानि मन्त्रे  
 मन्त्रे विद्यामिति श्रूयते । तस्मात् तद्देवनाय छन्दोऽग्रन्थ उपयुज्यते ।

ज्योतिषस्य प्रयोजनादिनिर्देशः । ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रन्थे  
 विहितम्—“यक्षकालार्थसिद्धये” इति । कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते—“सस्व-  
 त्सरमेतद् व्रतं चरेत्” ( तै० ब्रा० १।५।३४ ) “सस्वत्सरमुख्यं भृत्वा” इत्ये-  
 वमादयः संवत्सरविधयः ; “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्य  
 आदधीत, शरदि वैश्य आदधीत” ( तै० ब्रा० १।१ ) इत्याद्या ऋतुविधयः ;  
 “मासि मासि सत्रपृष्ठानि उपयन्ति, मासि मासि अतिब्राह्मण गृह्यन्ते”  
 ( तै० सं० ७।५।१५ ) इत्याद्या मासविधयः ; “यं कामयेत वसीयान् स्या-  
 दिति तं पूर्वपक्षे याजयेद्” ( तै० सं० २।२।३।१ ) इत्याद्याः पक्षविधयः ;  
 “एकाष्टकायां दीक्षेरन्,” “फल्गुनीपूर्णां मासे दीक्षेरन्” ( ता० प्र० ५।६।१७ )  
 इत्याद्यास्तितिविधयः ; “प्रातर्जुहोति : सायं जुहोति” ( तै० ब्रा० २।१।२ )  
 प्रातःकालादिविधयः ; “कृत्तिकास्वग्निमादधीत” ( तै० ब्रा० १।१।२।१ )  
 इत्याद्या नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषान् अवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते।

एतेषां च वेदार्थापकारिणां पण्णां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षायामेव-  
 मुदीरितम्—

“छन्दः पादो तु वेदस्य हस्ता कल्पोऽथ पठयते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षाघ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात् साङ्गमर्थैव ब्रह्मलोकं महीयते ॥” ( पा० शि० ४१-४२ )

पुराणान्यायाद्विचतुर्दशविद्यास्थानानां पडङ्गवत् पुराणादीनामपि वेदा-  
 सत्तदधिकारिविशेषनिर्देशमुखेन वेदार्थ- र्थज्ञानोपयोगो यावच्चलक्येन स्मर्यते-  
 ज्ञानोपयोगित्वम् ।

“पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥”

( या० स्मृ० १।३ )

“इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

त्रिभ्येत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं ग्रहरेदिति” ॥ ( म० भा० १।१।२६७ )

इत्यन्यत्रापि स्मर्यते ।

पैतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानि हरिश्चन्द्रनाचिकेताद्युपाख्या-

नानि धर्मब्रह्मावबोधोपैयुक्तानि तेषु तेषु इतिहासग्रन्थेषु स्पष्टीकृतानि ।  
उपनिषदुक्ताश्च सृष्टिस्थितिलयादयो ब्राह्मपादवैष्णवादिपुराणेषु स्पष्टीकृताः-

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥ ( वि० पु० ३।६।२५ )

इति सृष्ट्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमतात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेय-  
संशयप्रयोजनद्रष्टान्तादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणात् तदनुसारेण इदं  
वाक्यमस्मिन् अर्थे प्रमाणं भवति नेतरद् इति निर्णयः कर्तुं शक्यते । पूर्वा-  
त्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगो ऽतिस्पष्ट एव । मन्वत्रिविष्णुहारीतादि-  
प्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसन्ध्यावन्दनादिविधयः प्रपञ्चिताः। “तदु ह वा एते  
ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिसुखाः सन्ध्यायां गायत्र्याभिमन्त्रिता आपः ऊर्ध्वं  
विक्षिपन्ति” इत्यादिकः ( तै० आ० २।२।२ ) सन्ध्यावन्दनविधिः । “पञ्च वा  
एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते” ( तै० आ० २।१० ) इत्यादिको महायज्ञ-  
विधिः । एवं विध्यन्तराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थ-  
ज्ञानोपयोगाद् विद्यास्थानत्वं युक्तम् । एतैः पुराणादिभिश्चतुर्दशभिर्विद्य-  
स्थानैरुपबृंहिताया विद्याया प्रहरे ऽधिकारिविशेषः शाखान्तरमतैश्चतुर्भिर्म-  
न्त्रैरुपदर्शितः । तांश्च मन्त्रान् मास्क उदाजहार ( नि० २।४ ) ।

तत्रायं प्रथमो मन्त्रः—

१ विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेषधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवे ऽयताय न मा ब्रूषा वीर्यवती तथा स्याम् ॥

विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्य्यमागत्य एवं प्रार्थया-  
मास । हे ब्राह्मण, मामनधिकारिणे ऽनुपदिश्य पास्य । तवाहं निधिवत्  
पुरुषार्थहेतुरस्मि । तादृश्यां मधि मदुपदेष्टरि त्वयि च योऽसूयां करोति,  
यश्च भार्जवेन विद्यां नाभ्यस्यति, योऽपि स्नानाच्चमनाद्याचारनियतो न  
भवति तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मां न ब्रूयाः ; तथा सति त्वद्दृष्टये  
स्थित्वा फलप्रदा भवेयम् ।

अथ द्वितीयो मन्त्रः—

य आतृण्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

२ तं मन्येत पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रह्येत् कतमञ्चनाह ॥

पूर्वस्मिन् मन्त्रे आचार्यस्य नियममभिधाय अस्मिन् मन्त्रे शिष्वस्य  
नियमोऽभिधीयते । वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यम् ; तद्विपरीतं

( १ ) मनुः अपि असूयैव मन्त्रस्यार्थमित्थं प्रकटीचकार स्वीयस्मृतौ—

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेषधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाम मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ ( म० स्मृ० २।११४ )

( २ ) तथा मनुः—उत्पादकब्रह्मदात्रोगोरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रत्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ( म० स्मृ० २।११५ )



सत्यं वेदवाक्यमवितथम् । तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णा-  
वातृणत्ति सर्वतस्तर्दनं पूरणं करोति । उपसर्गवशादौचित्याच्च तृणत्ति  
धातोरर्थान्तरे वृत्तिः। सर्वदा वेदं यः श्रावयति इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? अदुःखं  
कुर्वन् । मन्दप्रज्ञस्य माणवकस्य आदावर्धर्चमृचं वा ग्रहीतुमशक्तस्य यथा  
दुःखं न भवति तथा पदं पादैकदेशं वा ग्राहयन् । किञ्च, अमृतं सम्प्रय-  
च्छन् । अमृतत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापकत्वाद् अमृतं वेदार्थः;  
तस्य प्रदानं कुर्वन् । तं तादृशम् आचार्यं सञ् शिष्यो मुख्यमातापितृरूपं  
मन्येत । पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावध्रमस्य मनुष्यशरीरस्य प्रदानाद्मुख्यौ ।  
तस्मै मुख्यमातापितृरूपाय आचार्य्याय एकमपि द्रोहं न कुर्यात् ।

अथ तृतीयो मन्त्रः—

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयस्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

ये त्वधमा विप्रा गुरुणा अध्यापिताः सन्तो विनयोक्त्या तदीयहित-  
चिन्तनेन शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियन्त आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरो-  
र्न भोजनीया अनुभवयोग्या न भवन्ति, न हि तेषु गुरुः कृपां करोति । यथैव  
गुरुणा ते न पालनीयास्तथैव तानधमान् शिष्यान् तच्छ्रुतं गुरुरपदिष्टं वेद-  
वाक्यं न पालयति, फलप्रदं न भवति इत्यर्थः ।

अथ चतुर्थो मन्त्रः—

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न द्रुह्येत् कतमचनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

हे आचार्य, यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः, किञ्च यौ  
मुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न द्रुह्येत, तस्मै तु मुख्यशिष्याय त्वदीय-  
निधिपालकाय हे ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः । इत्थं विद्यादेवतया  
प्रार्थितत्वाद् आचार्येण मुख्यशिष्याय वेदविद्या उपदेष्टव्या ।

तदर्थमृग्वेदोऽस्माभिः पडङ्गानुसारेण व्याख्यायते ।

( १ ) मन्त्रार्थोऽयं मनुनापि प्रतिपादितः—

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ( म० स्मृ० २ । ११९ )

# सामवेदसंहितायाः

सायणाचार्यकृता

भाष्यभूमिका

# सामवेदसंहितायाः

## भाष्यावतरणिका ।



वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।  
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥  
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।  
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥  
तत्कदाक्षेण तत् पं दथद् बुक्कमहीपतिः ।  
आदिशत् सायणाचार्य्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥  
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसङ्ग्रहात् ।  
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥  
सामवेदार्थमेपोऽत्र प्रकाशयति सादरम् ।  
उद्गातुस्तत्त्वजिज्ञासोरपि तेन कृतार्थता ॥ ५ ॥  
यन्नो ब्रह्म च वेदेषु द्वावर्थौ काण्डयोर्द्वयोः ।  
अध्वर्युमुख्यैर्ऋत्विग्भिश्चतुर्भिर्यज्ञसम्पदः ॥ ६ ॥  
निर्ममीते क्रियासङ्घैरध्वर्युर्यज्ञियं वपुः ।  
तदलङ्घ्यते हांता ब्रह्मोद्गातेत्यसौ त्रयः ॥ ७ ॥  
शब्दवाज्यानुवाक्याभिर्होताऽलङ्घ्यतेऽध्वरम् ।  
आज्यपृष्ठादिभिः स्तोत्रैरुद्गाताऽलङ्घ्यतेऽध्वरम् ॥ ८ ॥  
त्रयाणामपराधं तु ब्रह्मा परिहरेत् सदा ।  
ऋचां त्व इति मन्वेऽसावर्थः सर्वोऽभिधीयते ॥ ९ ॥  
यज्ञं यजुर्मिरध्वर्युर्निर्ममीते ततो यजुः ।  
व्याख्यातं प्रथमं पश्चाद्ऋचां व्याख्यानमीरितम् ॥ १० ॥  
सान्नामृनाश्रितत्वेन सामव्याख्याऽथ वर्ण्यते ।  
अनुतिष्ठानुजिज्ञासावशाद् व्याख्याक्रमो ह्ययम् ॥ ११ ॥  
जाते देहे भवत्यस्य कटकदिविमूपणम् ।  
आश्रितं मणिमुक्तादिः कटकदौ यथा तथा ॥ १२ ॥  
यजुर्जाति यज्ञदेहे स्याद्गृग्भिस्तद्विमूपणम् ।  
सामाख्या मणिमुक्ताद्या ऋक्षु तामु समाश्रिताः ॥ १३ ॥

अध्वर्युर्होत्रुद्रातृब्रह्म-  
कर्तव्यप्रतिपादकमन्त्रस्या-  
र्थयोजनम्

नन्वध्वर्युर्होत्रुद्रातृब्रह्मकर्तव्यप्रतिपादको यो  
मन्त्रस्तस्यार्थो योजनीय इति चेत् ?  
योज्यते-

“ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शकरीषु ।  
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विममीत उ त्वः”

( ऋ० १०।१७।११ )

इत्येष मन्त्रः । तस्यायमर्थः त्वशब्दः सर्वनामसु पठितः एकशब्द-  
पर्यायः, एको होतृनामकः ऋत्विक् तत्र तत्र विप्रकीर्णत्वेनाधीतानामृचां  
यज्ञानुष्ठानकाले सङ्घीभावमापाद्य पुष्टिं कुर्वन्नास्ते । एक उद्रातृनामकः  
शक्र्युपलक्षितच्छन्दोविशेषयुक्तास्वृक्षु गायत्रादिनामकं साम गायति । एको  
ब्रह्मनामको होत्रादीनां वेदत्रयविषये यस्मिन् कस्मिंश्चिदपराधे जाते  
तत्प्रतीकाररूपां विद्यां वदति । अत एव च्छन्दोगा आमनन्ति “यज्ञस्य  
हैष भिषग् यद् ब्रह्मा यज्ञायैव तद् भेषजं कृत्वा हरति” इति; “यदि यज्ञ  
ऋक्त आर्त्तिर्भवति भूरिति ब्रह्मा गार्हपत्ये जुहुयात्” इत्यादि च । एकस्त्व-  
ध्वर्युर्यज्ञस्य मात्रामियत्तां विमिमीते विशेषेण परिच्छिनत्ति इति

ननु वेदार्थप्रकाशकेऽस्मिन् ग्रन्थे वेदानां व्याख्येयत्वे सति तत्परित्यज्य  
यजुरादिकं व्याख्येयत्वेनोपन्यसितुमयुक्तम् इति चेत् ? नायं दोषः, मन्त्र-  
विशेषवाचकैर्यजुरादिशब्दैस्तत्तन्मन्त्रोपेतानां वेदानामुपलक्षितत्वात् ।

मन्त्रलक्षणम्

ननु मन्त्रवेदयोः को विशेषः इति चेत् ? उच्यते

मन्त्रब्राह्मणसमष्टिवेदः । तथा चापस्तम्बः स्मरति “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद-  
नामधेयम्” इति । वेदैकदेशयोर्मन्त्रब्राह्मणयोः पृथक्स्वरूपं जैमिनि-  
न्यायेन निर्णीतवान् । तत्र मन्त्रस्वरूपनिर्णयं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे  
सप्तमाधिकरणे न्यायविस्तरकार इत्थमुदाजहार—

“अहे बुध्निय मन्त्रं मे इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येतद्व्याप्त्यादेरवारणात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुज्जते ॥ ( जै०न्या०मा०२।१।७ )

साधाने इदमाज्ञायते ‘अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय’ ( तै० ब्रा० १।२।  
१।८६ ) इति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति, अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुम-  
शक्यत्वात् । ‘विहितार्थाभिधायको मन्त्रः’ इत्युक्ते ‘वसन्ताय कपिञ्जलाना-  
लभते’ इत्यस्य मन्त्रस्य ( वा० सं० २४।२० ) विधिस्वरूपादव्याप्तिः ।  
‘मननहेतुर्मन्त्रः’ इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवम् ‘असिपदान्तो मन्त्रः’  
‘उत्तमपुरुषान्तो मन्त्रः’ इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिः इति चेत् ?  
मैवम्, याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वाद् । तच्च समाख्यानमनुष्ठान-

स्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । उल्प्रथस्वेत्यादयो ( तै० सं० ६।२।७।३ )  
 ऽनुष्ठानस्मारकाः [३] अग्निमीळे पुरोहित ( ऋ० सं० १।१।२ ) मित्वादयः  
 स्तुतिरूपाः [२] ईषे त्व ( वा० सं० १।२ ) इत्यादयस्त्वन्ताः [३] अग्न आयाहि  
 वीतये ( सा० सं० १।२ ) इत्यादय आमन्त्रणोपेताः [४] 'अग्निदग्नीन्  
 विहर ( तै० सं० ६।३।१।२ ) इत्यादयः प्रैपरूपाः [५] अघः स्विदासीदुपरि-  
 स्विदासीत् ( ऋ० १०।१२.१।५ ) इत्यादयो विचाररूपाः [६] 'अम्बेऽम्बिकेऽ  
 म्बालिके न मानयति कश्चन' ( वा० सं० २३।१२ ) इत्यादयः परिदेवनरूपाः  
 [७] 'पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या' ( वा० सं० २३।६१ ) इत्यादयः प्रश्न-  
 रूपाः [८] 'वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या' ( वा० सं० २३।६२ ) इत्यादय उत्तर-  
 रूपाः [९] एवमन्यदप्युदाहार्यम् : ईदृशोऽन्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यान-  
 मन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति, यस्य लक्षणमुच्येत । लक्षणस्यो-  
 पयोगश्च पूर्वाचार्यैर्दर्शितः-

ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्ततः ।

लक्षणं तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः ॥ इति ।

तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणम् ॥

ब्राह्मणस्वरूपमपि तत्रैवाष्टमाधिकरणे इत्थं निर्णीतम्-

"नास्त्येतद् ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विदूयतेऽथवा ।

नास्तीयन्तो वेदभाग इति क्लृप्तेरभावतः ॥

ब्रह्मणलक्षणम्

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद् ब्राह्मणमित्येतत् भवेद् ब्राह्मणलक्षणम् ।"

( जै०न्या०भा० २।१।२ )

चातुर्मास्येऽपि ब्राह्मणान्येव पञ्च हर्षाणि ( तै० सं०  
 ३।७।१।२ ) इति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति, कुतः ? वेदभागानामय-  
 चानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्यतिव्याप्योः  
 शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः, भागान्तराणि च कानि-  
 चित् पूर्वेरुदाहर्तुं संग्रहीतानि ।

हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।

परकृतिः पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥ इति

'तेन ह्यन्नं क्रियते' ( श० ब्र० २।५।२।२३ ) इति हेतुः [१] 'एतदन्नो दधि-  
 त्वमिति' निर्वचनम् ( तै० सं० २।५।३।३ ) [२] 'अमेध्या वै मापा ( तै० सं०  
 ५।१।२।१ ) इति निन्दा [३] वायुर्वै क्षेपिष्ठेति ( तै० सं० २।१।१।१ ) प्रशं-  
 सा [४] 'तद् व्यचिकित्सन् जुहवानी मा हौषामिति ( त० सं० ६।५।१।१ )  
 संशयः [५] 'यजमानेन सम्मितौडुम्वरी भवतीति ( तै० सं० ६।२।१०।३ )  
 विधिः [७] 'मापानेव महं पचते' इति परकृतिः [७] पुरा ब्राह्मणा अमैषुरि-

तिः (तै० सं० १।५।७।५) पुराकल्पः [८] 'थावतोऽश्वान् प्रतिगृहीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति (तै० सं० २।३।१२।१) विशेषावधारणकल्पना [९] एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

न च 'हेत्वादीनामन्यतमद् ब्राह्मणम्' इति लक्षणम्, मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात् । तथाहि-इन्द्रवो वामुशन्ति हीति ( ऋ० १।२।४ ) हेतुः । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति (अ० ३।१३।४) निर्वचनम् । 'मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता' (ऋ० १०।११०।६) इति निन्दा । अग्निमूर्द्धा दिवः ककुदिति ( ऋ० ८।४।१६ ) प्रशंसा । अधः स्विदासीदुपरिस्विदासीदिति ( ऋ० १०।१२६।५ ) संशयः । कपिञ्जलानालभत इति ( वा० सं० २४।२० ) विधिः । सहस्रमयुता दददिति ( ऋ० ८।२१।१८ ) परकृतिः । यज्ञेन यज्ञमः यजन्त देवा ( ऋ० १०।६०।१६ ) इति पुराकल्पः । इतिकरणवहुलं ब्राह्मणं इति चेत् न, इत्यददा इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रे ( श० ब्रा० १३।१।५।६ ) ऽतिव्याप्तेः । 'इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् न 'राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह' ( ऋ० ७।४।१२ ) 'यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ( ऋ० ७।१०।४।१६ ) इत्यनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः । 'आख्याधिकारूपं ब्राह्मणम्' इति चेत् ? न, यमयमीसंवाद ( ऋ० १०।१० ) सूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यङ्गीकारात् मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वात् 'अत्रशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणम्' इत्येतल्लक्षणं भवतीति''

मन्त्रविशेषाणां मन्त्रविशेषाणामृग्यजुःसामरूपाणां लक्षणानि तस्मिन्मृग्यजुःसामरूपाणां त्रैवधिकारे त्रिष्वधिकरणेषु जैमिनिः सूत्रयामास-लक्षणानि 'तेषामृगं यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था' ( मी० २।१।३५ ) "गीतिषु समाख्या" ( मी० २।१।३६ ) "शेषे यजुः शब्दः" ( मी० २।१।३७ ) इति । तदेतन्न्यायविस्तरे स्पष्टीकृतम्—

नर्कसामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शङ्किते ।

पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्यसङ्करः ॥

इदमाम्नायते 'अहेवुधिनय मन्त्रं मे गोपाय यमृपयत्त्रैविदा चिदुः । ऋचः सामानि यजूंषि' ( तै० ब्रा० १।२।२६ ) इति । त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः, त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्येतारत्त्रैविदास्ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुः तं गोपायेति योजना । तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति, कुतः ? साङ्कर्यस्य दुष्परिहरत्वात् । 'अध्यापकप्रसिद्धेष्वृग्वेदादिषु पठितो मन्त्रः' इति हि लक्षणं वक्तव्यम् । तच्च सङ्कीर्णम् "देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः" इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे ( तै० सं० १।८।५।१ ) सम्प्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजु-

पुमस्ति, तद् ब्राह्मणे सावित्र्यर्चं त्वृक्त्वेन व्यवहृतत्वात् । “पतत् साम गाय-  
त्रास्ते” (तै० सं० १।६।५।१) इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजुर्वेदेऽङ्गीकृतम् ।  
“अक्षितमसि,” “अच्युतमसि” प्राणसंशितमसि” इति त्रीणे (तै० सं०  
१।६।५।१) यजूपि सामवेदे समाम्नातानि ( छा० उप० ३।१७।६ ) । तथा  
गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते । तस्मान्नास्ति  
लक्षणमिति चेत् ? न, पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । । ‘पादूवन्धेनार्थेन  
चोपेताः वृत्तयद्वाः मन्त्राः ऋचः’ ‘गीतिरूपाः मन्त्राः सामानि’ ‘वृत्तगीति-  
वर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा यजूपि’ इत्युक्ते न कापि सङ्करः इति ॥

रथन्तरशब्दनिरूपणम् ‘यदुक्तं गीतिषु सामाख्येति’ तदेव विशदीकर्तुं  
सप्तमाध्यायस्य द्वितीयपादे रथन्तरशब्दो निरूपितः—

“अतिदेश्यं विनिश्चेतुं क्वतीषु रथन्तरम् ।

गायतीत्यृग् गानयुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा ॥

इति चिन्ता गानयुक्ताः त्वभि त्वेत्यूक् प्रसिद्धितः ।

लाघवाद्दिदेशस्य योग्यत्वाच्चान्तिमो भवेत् ॥

इदमाम्नायते ‘क्वतीषु रथन्तरं गायति’ इति, ‘कया नञ्चित्र आभुव-  
दित्याद्यास्तिस्र ऋचः क्वत्यः’ ( ता० ब्र० १५।१० ) तासु वामदेव्यं  
सामाध्ययनतः प्राप्तम् । तद्वाधितुं रथन्तरं साम तास्वतिदिश्यते । तत्राति-  
देशस्य स्वरूपं निश्चेतुं रथन्तरशब्दार्थश्चिन्त्यते । गानविशेषयुक्ता ‘अभि त्वा  
श्वर नोनुमो’ इतीयमृग् (पूर्वार्चिक ३।५।१) रथन्तरमित्युच्यते, कुतः ? अध्ये-  
तुप्रसिद्धितः । रथन्तरं गीयतामिति केनचिदुक्ताः अध्येतारः स्वरस्तोभवि-  
शेषयुक्तामभि त्वेत्यूचं पठन्ति, न तु स्वरस्तोभमात्रम् । तस्माद् गानवि-  
शिष्टाया ऋचो रथन्तरशब्दार्थत्वमिति प्राप्ते, ब्रूमः, स्वरादिविशेषानु-  
पूर्वामात्रस्वरूपमृगक्षरव्यतिरिक्तं यद् गानं तदेव रथन्तरशब्दार्थः, कुतः ?  
लाघवात्, किञ्च क्वतीष्वृक्षु गानमतिदेष्टुं योग्यं न त्वृचस्तद्योग्यतास्ति,  
कया नोऽभि त्वेत्यनयोऽर्च्योर्गुणपदाधाराधेयभावेन पठितुमशक्यत्वाद् ।  
तस्माद् गानविशेष एव रथन्तरशब्दार्थः इति ॥

सामशब्दस्य गान- पुनरपि नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमधि-  
मात्रवाचित्वप्रतिपादनम् करणस्य प्रथमवर्णके सामशब्दस्य गानमात्र-  
वाचित्वं स्मारितम्—

“सामोक्तिवृहदाद्युक्ती गीतायामृचि केवले ।

गाने वा गान एवेति स्मार्यते सप्तमोदितम् ॥

सामान्यवाची सामशब्दो विशेषवाचिनो वृहदथन्तरादिशब्दाश्च गान-  
मात्रे वर्तन्ते, न तु गानविशिष्टायामृचि इत्ययं नियमः सप्तमस्य द्वितीय-  
पादे सिद्धः, सोऽत्र वक्ष्यमाणविचारोपयागितया स्मार्यते” इति ॥

सामशब्दवाच्यस्य गानस्य स्वरूपमृगक्षरेषु ऋषादिभिः सप्तभिः स्वरैः अक्षरविकारादिभिश्च निष्पाद्यते । ऋषः प्रथमो द्वितीयस्तृतीय-ञ्चतुर्थः पञ्चमः षष्ठश्चेत्येते सप्त स्वराः । ते चावान्तरभेदैर्वहुधा भिन्नाः । स्वरस्य सामनिष्पादकत्वं छान्दोग्योपनिषद्ः प्रथमे प्रपाठके ( ८ । ३ । ४ ) प्रश्नोत्तराभ्यामनन्ति “स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाढभमुवाच हन्त ! त्वा पृच्छानीति । पृच्छेति होवाचका साम्नो गतिरिति ? स्वर इति होवाच” इति । काण्वा उद्गीथविद्यायां स्वरस्य सामसम्बन्धिसर्वस्व स्थानीयत्वं शोभनवर्णस्थानीयत्वं चामनन्ति “तस्य हैतस्य साम्नो स्वं वेद, भवति हास्य स्वं, तस्य स्वर एव स्वम्” इति, “तस्य हेतु साम्नो यः सुवर्णं वेद, भवति हास्य सुवर्णं, तस्य वै स्वर एव ( सामवि० ब्रा० १ प्रपा० १ खं० ) इति च ।

अक्षरविकारादीनां अक्षरविकारादीनान्तु सामनिष्पादकत्वं सामनिष्पादकत्ववर्णनम् । नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे एव “अथकत्वाद् विकल्पः स्यात्” ( मी०९।२।२६ ) इत्येतस्य सप्तमाधिकरणगतस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे शबरस्वामिना स्पष्टमुक्तम् “सामवेदे सहस्रं गीत्युपायाः । आहूक इमे गीत्युपाया नाम ? उच्यते गीतिर्नाम क्रिया ह्याभ्यन्तरप्रयत्न जनितस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका, सामशब्दाभिलष्या । सा नियत प्रमाणा, ऋचि गीयते । तत्सम्पादनार्थाऽयमृगक्षरविकारो विश्लेषो विकर्षणमभ्यासो विरामः स्तोभ इत्वेवमादयः सर्वे सामवेदे समान्नायन्ते”— इति । तद्विषये विचारो न्यायविस्तरेऽभिहितः—

“समुच्चया विकल्प्या वा विभिन्ना गीतिहेतवः ।

आद्यः प्रयोगग्रहणादर्थैकत्वाद् विकल्पनम् ॥

छान्दोग्ये तवल्कारादिशाखाभेदेषु विलक्षणा गीतिहेतवोऽक्षरविकारादय आम्नायन्ते, ते सर्वे कर्मानुष्ठाने समुच्चेतव्याः । कुतः ? प्रयोगवचने सर्वेषां परिगृहीतत्वात् । मैवम्, एकैकशाखोक्तैरेवाक्षरविकारादिभिरध्ययनकाल एव गीतिस्वरूपनिष्पत्तेस्तन्निष्पत्तिलक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वात्, प्रयोगवचनपरिगृहीता अपि व्रीहियववद् बृहद्रथन्तरवच्च विकल्पन्ते” इति ॥

स्तोभस्य लक्षणनिर्देशः गीतिहेतुषु स्तोभस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वात् तल्लक्षणं तस्मिन्नेव पादे एकादशाधिकरणे चिन्तितम्—

“स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किं वास्ति न विचर्णता ।

आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत् ॥

न तावद् विचर्णत्वं लक्षणम्, वर्णविकारस्य विपरीतवर्णत्वेन स्तोभ-



त्वप्रसङ्गात् । अग्न आयाहो ( सा० १ । १ ) त्यस्यामृचि अकारस्य स्थाने ओकारं कृत्वा गायन्ति “ओग्नायि” इति (गेयगा० प्रपा० १. साम१) । अधिको वर्णः स्तोभ इत्युक्ते सति अभ्यासेऽतिव्याप्तिः । ‘पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतस्यामृचि ( पू० आ० ५।१।८ ) ददुत्वेत्यक्षर-त्रयं गानकाले ( गे० गा० १०।२।३ ) त्रिरभ्यस्तम् । अतो विकाराभ्यासयोरतिव्याप्तेर्नास्ति लक्षणम् इति चेत् ? मैवम्, “अधिकत्वे सत्युग्विलक्षणवर्णः स्तोभः” इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात् ; लोकेऽपि सभार्यां विप्रलम्भकेनोच्यमानं प्रकृतार्थानन्वितं कालक्षेपमात्रहेतुं शब्दराशिं स्तोभ इत्याचक्षते । तस्मादस्त लक्षणम्” इति ॥

गाने वर्णलोपादीनां अक्षरविकारस्तोभादिवत् वर्णलोपोऽपि विषयाणां विचारः कश्चिद् गीतिहेतुर्भवति, तल्लोपविषयश्च विचारो नवमाध्याये प्रथमपादस्याष्टादशाधिकरणेऽभिहितः—

“इरा गिरा विकल्पः स्यादुत्तरैषा विशेषतः ।

आद्यो मैवं वाधपूर्वमिराया विहितत्वतः ॥”

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत” ( ताण्ड्य ब्रा० ८ । ६ ) इति । ‘यज्ञायज्ञ’ इत्यनेन शब्देन युक्तायामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम् ( गेयगान १ । ३२ ) तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते ‘यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे’ इति ( पू० आ० १।४।१ ) । तत्र सामगा योनिगानमधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति ‘गायिरा गिरा’ इति । ब्राह्मणे ( ताण्ड्य ८।६ ) तु गकारलोपपूर्वकमाकारयकारादिकं गानं विधीयते ‘पेरं कृत्वोद्गोयम्’ इति । गिराशब्दे गकारलोपादिराशब्दो भवति । इरायाः सम्बन्धि गानम् पेरम् । तादृशं कृत्वा प्रयोगकाले तद्गानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र योनिगानब्राह्मणयोः समानवत्त्वेन विशेषाभावात् विकल्पेन प्रयोक्तव्यमिति प्राप्ते, ब्रूमः—

‘न गिरा गिरेति ब्रूयाद्, यद् गिरा गिरेति ब्रूयाद् आत्मानमेव तदुद्गाता गिरेत्’ ( ता० ब्रा० ८ । ६ ) इति गकारसहितगाने वाधकमुक्त्वा गकाररहितमिरापदं गेयत्वेन विधीयते, तत्पदादेरिकारस्य गानार्थमाकारो-यकार इकारश्चेति त्रीन् वर्णान् प्रयुञ्जते, तत ‘आयिरा’ इत्येव गातव्यम्, ( उद्गान २ प्रपा० १५ साम ) इति ।

इराशब्दस्य गान- तत्रैवोपरितनाधिकारे कश्चिद् विशेषश्चि-  
विधानम् न्तितः—

“इरापदं न गेयं स्याद् गेयं वा गीत्यनुक्तिः ।

न गेयं गीयमानस्य स्थाने पातात् प्रगीयते ॥

ब्राह्मणेन विहित इराशब्दो न गातव्यः, कुतः ? पेरमिति शब्देन गीते-

रनुक्तत्वात् । पाणिनीयेन 'विमुक्तादिभ्योऽण्' [अष्टा० ५।२।६।१] इति सूत्रे-  
 णोराशब्दादण् प्रत्ययो मत्वर्थीयो विहितः, तथा सतीरापदोपेतं कृत्वेत्ये-  
 तावानेवार्थो भवति । यदि प्रगीतेरापदसम्बन्धः तद्धितेन विवक्ष्येत,  
 तदानीमाकारो यकार ईकारो रेफ आकारश्चैतैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्नमायीरा-  
 रूपं गीयमानेराशब्दप्रातिपादिकं भवति । तादृशात् प्रातिपादिकात् पाणि-  
 नीयेन 'वृद्धाच्छुः' [अष्टा० ४।२।१०४] इति सूत्रेण प्रत्ययान्तरे सति, आधि-  
 रीयं कृत्वेति ब्राह्मणपाठो भवेत् । तस्मान्न गेयम् इति प्राप्ते, ब्रूमः-गीयमानस्य  
 गिरापदस्य स्थाने इरा पदं विधीयते इति पदमात्रस्य बाधः, । एत-  
 न बाध्यते; किञ्च विमुक्तादि [अष्टा० ५।२।६।१] सूत्रेणाण्  
 ऽपि, पूर्वस्मात् 'मतौ छुः सूक्तसाम्नोः' [अष्टा० ५।२।५५] इ-  
 सूत्रात् सामानुवृत्तेरैरं सामेत्यर्थो भवति, सामत्वं च गीतिसाध्यम्, यदा  
 तु 'तस्य विकारः' [अष्टा० ४।३।१३४] इत्यस्मिन्नर्थे अण् प्रत्ययः,  
 तदानीमिराया विकार इति विग्रहे यथोक्तं गानं लभ्यते । तस्माद् गान-  
 व्यम्" इति ॥

( साम्नां देवतास्तुति- बहुभिः प्रकारैर्गानात्मकं यत् सामस्वरूपं  
 हेतुत्ववर्णनम् निरूपितम्, तस्यैव देवतास्तुतिहेतुत्वं नव-  
 माध्यायस्य द्वितीयपादे ऽष्टमाधिकरणस्य प्रथमवर्णके निर्णीतम्—

“ऋकूसामाभ्यां विकल्पेन स्तुतिः साम्नैव वाग्निमः ।

पुरेव मैवमृङ्निन्दासामप्राशस्त्यदर्शनात् ॥

कच्चित् कर्मविशेषे श्रूयते 'ऋचा स्तुवते, साम्ना स्तुवते' इति ।  
 तत्र, पूर्वन्यायेन विकल्पः इति चेत् ? मैवम्, ऋङ्निन्दासामप्राशस्त्यो  
 वाक्यशेषे ऽवगमात्, 'यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्, यत् साम्ना  
 स्तुवते तदसुरा नान्ववायन्, य एवं विद्वान्, साम्ना स्तुवीत' इत्यृचं नि-  
 न्दित्वा साम प्राशस्त्ये लिङ्प्रत्ययेन साम विहितं, तस्मात् (साम्नैव स्तोत-  
 व्यम्" इति ॥

साम्नामृचः प्रति तस्य च साम्नः ऋचं प्रति संस्कारकत्वं तस्मिन्नेव  
 संस्कारत्वव्यवस्था पादे द्वितीयाधिकरणे निर्णीतम्

सामर्चं प्रति मुख्यं स्याद् गुणो वा वाह्यपाठतः ।

मुख्यमभ्यसितुं पाठो गुणो गीताक्षरैः स्तुतेः ॥

रथन्तरं गायतीत्यादौ यद्गानं विहितम् तदेव सामशब्दार्थं इति  
 प्रतिपादितं स्मारितञ्च । तदेतद् गानमृचं प्रति प्रधानकर्म स्यात्, कुतः ?

( १ ) साम्नां योनिभूता ऋचः छन्दसि आर्चिके पठ्यन्ते । तासां सामापरपर्यायाणि  
 गानानि यत्र विद्यन्ते तद् योनिगानमित्याचक्षते । वेदसाम, वेद्यगानं, गेयगानमित्यपि  
 तस्यापरं नाम ।

यागप्रयोगाद् वहिरध्ययनकालेऽपि पठ्यमानत्वात्, गुणकर्मत्वे तु व्रीहि-  
प्रोक्षणादिवद् यागमध्ये एव गानमनुष्ठीयेत, ततो वहिर्गानस्य विश्व-  
जिदादिवत् फलं कल्पनीयम् । मध्यकालीनगानं तु प्रयाजादिवदारादुप-  
कारकम् । तस्मान्मुख्यमेतन्न तु गुणकर्म इति प्राप्ते, ब्रूमः—न तावद् वहिः-  
पाठः प्रधानकर्मत्वं कल्पयितुं शक्नोति भूमिरथिकशुष्केष्टिन्यायेन प्रयोग-  
पाठवाय गानाध्ययनोपपत्तेः ( भूमिरथिको भूमौ रथमालिख्याभ्यासं  
करोति, यथा वा छात्रः शुष्केष्ट्या प्रयोगपाठवं सम्पादयति, तद्वत् ) ।  
नापि गुणकर्मत्वे प्रयोजनाभावात् प्रधानकर्मत्वमिति वाच्यम्, गानेन संस्कृतै-  
र्भृगाक्षरैः स्तुतिसम्भवात् ; 'आज्यैः स्तुवते' 'पृष्टैः स्तुवते' इति स्तुति-  
विधानात् । तस्माद्गक्षराणां स्वरविशिष्टत्वाकाराभिव्यक्तिर्दृष्टं प्रयोजन-  
मित्यद्द्रष्टव्याकल्पनीयत्वाद् गानं संस्कारकर्म" इति ॥

ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयत्वा- यथोक्तमृगक्षराणां संस्कारकं गीत्यात्मकं यत्  
पौरुषेयत्वविचारः साम तदेतदेकैकं छन्दोगा एकैकस्यामृचि 'वेद-  
साम' नामके ग्रन्थेऽधीयन्ते । ऊहनामके तु ग्रन्थे एकैकं साम तृचेऽधी-  
यते सो ऽयमूहग्रन्थः तस्मिन्नेव पादे प्रथमाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके  
विचारितः—

ऊहग्रन्थो ऽपौरुषेयः पौरुषेयोऽथवाऽग्निमः ।

वेदसामसमानत्वाद् विधिसार्थत्वतो ऽन्तिमः ॥

यस्मिन् ग्रन्थे सामगास्तृचे तृचे सामकैकं गायन्ति सोऽयमूहग्रन्थो  
नित्यो न तु पुरुषेण निर्मितः, कुतः ? अनध्यायवर्जनेन कर्तुरस्मरणेनाध्याप-  
कानां वेदत्वप्रसिद्ध्या च वेदसामनामकयोनिग्रन्थसदृशत्वात् ; इति चेत् ?  
मयम्, अपौरुषेयत्वे विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् 'यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति'  
इति विधीयते ।

अयमर्थः—अपौरुषेयत्वेन सम्प्रतिपत्ते वेदसामनामके ग्रन्थे 'कया  
नश्चित्र आ भुवत्' इत्येतस्यां ( उत्तरार्चिकस्य १पा०१२सू०१सू० )  
योन्यामेककस्यामृचि यद् वामदेव्यनामकं सामोपदिष्टं तदेवोत्तरयो-  
र्भृचोः 'कस्त्वा सत्योमदानाम्' (उ० आ० १।१।२) 'अभी पु णः सखी-  
नाम्' (उ० आ० १।१।३) इत्यनयोः द्वितीयतृतीययोर्गातव्यम् इत्ययं  
विधिरूहग्रन्थस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात्, 'वेदसाम' वदध्ययनादेव तत्सिद्धेः ।  
उपरितनमृग्द्वये सामोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि सामस्वरूपस्य तदाधार-  
भूतानाम् तिष्ठणामृचां च वेदत्वादनध्यायाः वर्जनीयाः, कर्तुरस्मरणं  
जीर्णपारामादिष्विदं चिरकालव्यवधानादुपपन्नम् । अस्मरणमूलैवाध्या-  
पकानां वेदत्वप्रसिद्धिः यथा बहुचामध्यायका महाभक्तप्रयोगप्रतिपादकमा-  
श्वलायननिर्मितं कल्पसूत्रमारण्येऽधीयमानाः पञ्चमारण्यकमिति वेदत्वेन

व्यवहरन्ति, तद्वत्; न च तस्यापि वेदत्वमस्त्विति वाच्यम्, प्रथमारण्यकेन पुनरुक्तत्वात्, अर्थवादराहित्येन ब्राह्मणसादृश्याभावाच्च । तस्मात् पञ्चमारण्यकवद्ब्रह्मः पौरुषेयः; पौरुषेयस्य च न्यायमूलत्वात् यत्र वक्ष्यमाणन्याय-विरोधस्तदप्रमाणम्” इति ॥

एकं साम तृचे क्रियते स्तो- तत्रैव केचिद् विशेषास्तृतीयचतुर्थपञ्चमपष्टा-  
त्रियमिति विधानमूलको विचारः धिकरणैर्बहुवर्णकोपेतैर्विचारिताः । तत्र तृती-  
तृचे करणप्रकारश्च याधिकरणम्—

“अंशैः सामर्क्षु कृत्स्नं वा प्रत्यृचं तिसृभिः श्रुतेः ।

अंशैर्मैवं स्तुतेरंशैरसिद्धेः प्रत्यृचं भवेत् ॥

‘एकं साम तृचे क्रियते स्तात्रियम्’ इति, श्रूयते; तत्र त्रेधा विभक्तेषु सामांशेषु एकैकोऽंशः एकैकस्यामृचि गातव्यः, कुतः ? एकस्य साम्नः तिसृ-भिर्ऋग्भिर्निष्पादनस्य श्रवणात्; इति प्राप्ते ब्रूमः—स्तोत्रियमिति स्तुतिनिष्पादकत्वं कृत्स्नस्य साम्नो विधीयते, न तु सामांशानाम् । स्तुतिर्नाम गुणकथनपरमेकं वाक्यम्, तच्च वाक्यमेकस्यामृचि सम्पूर्णम् । ततः कृत्स्नेन साम्ना तद् वाक्यं संस्कार्यमिति प्रत्यृचं सामाभ्यसनीयम् । तथा सति द्वितीयतृतीययोर्ऋचोस्तस्यैव साम्न आवर्त्तमानतया सामान्तरत्वाभावाद् ऋक्त्रयनिष्पाद्यत्वमविरुद्धम्; तस्मात् प्रत्यृचं कृत्स्नं साम समापनीयम्”—इति ॥

शरलेशविषयको चतुर्थाधिकरणम्—

विचारः “तिसृष्वृक्षुदितं साम विषमासु समासु वा ।  
यथेच्छानियमादन्त्यः शरलेशापनुत्तये ॥

विषमच्छन्दस्कासु समच्छन्दस्कासु वा तिसृष्वृक्षु स्वेच्छया साम गातव्यम्, इत्थमेवेतिनियामकस्य कस्यचिदभावात् इति चेत् ? मैवम्, शरलेशप्रसङ्गस्य;नियामकत्वात् । शरो हिंसा, लेशोऽल्पत्वम्, ‘शृ’ हिंसायाम्, ‘लिशु’; अल्पीभावे, इत्येतद्भातुद्वयदर्शनात् । यद्यधिकच्छन्दस्कायां योनौ उत्पन्नं साम, न्यूनच्छन्दस्कयोगीयेत, तदा सामभागैर्नैव तत्पूर्त्तैरवशिष्टसामभागाश्रयाभावाद्धिस्येत; यदि योनेरप्यधिकच्छन्दस्कयोगीयेत, तदा साम्नोऽल्पत्वादवशिष्ट ऋग्भागः सामरहितः स्यात्; तस्मात् सामानच्छन्दस्कास्वेव गातव्यम्”—इति ।

छन्दःस्थयोरुत्तरा- पञ्चमाधिकरणोऽप्रथमवर्णकम्—

स्थयोर्वा ऋचोरुहन- “छन्दः स्थयोरुत्तरास्थयोर्वा गीतेरिहोहनम् ।

मिति विचारः अविशेषाद् विकल्पः स्यादन्त्यः संज्ञावहित्वतः ॥

सामगानामृक्पाठाय द्वौ ग्रन्थौ विद्येते, ‘छन्दः’ ‘उत्तरा’ चेति तत्र छन्दोनामके ग्रन्थे नानाविधानां साम्नां योनिभूता एवर्चः पठिताः

उत्तराग्रन्थे तृचात्मकानि सूक्तानि पठितानि एकस्मिन्स्तृचे छन्दोगता योन्युक् प्रथमा, इतरे द्वे उत्तरे ।

एवं स्थिते सति रथन्तरमुत्तरयोर्गायति, यद्योग्यां तदुत्तरयोर्गायतीत्यत्र द्विविधे उत्तरे सम्भाविते, रथन्तरस्य छन्दोग्रन्थे ऽभि त्वा शूरेतीयमृग योनिन्त्वेन पठिता, तस्या उपरि त्वामिद्धिहवामह इत्यादयः बृहदादिसास्त्रां योनयः पठिताः [ ३ प्र० १ ख० १ ऋ० ], उत्तराग्रन्थे 'अभि त्वा शूरेति' सूक्ते (१।११) तस्या ऋच ऊर्द्धं 'न त्वा वा अन्यो दिव्यो इत्येपा [१।११।२] साम्नः कस्याप्ययोनिभूता पठिता । तत्र छन्दोग्रन्थापेक्षया सामान्तरयोर्योनी द्वे रथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरे भवतः, उत्तराग्रन्थापेक्षया तृचगते द्वितीय-तृतीय स्वयोन्युत्तरे भवतः । तत्र विशंपनियामक्रामावात् ययोः कयो-श्चिदुत्तरयोर्गानमिति चेत् ? मैत्रम्, उत्तरेति संज्ञा सहसा वृद्धिस्था भवति प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात् । पूर्वपठितां योनिमृचमपेक्ष्य यदुत्तरात्वं तद्विलम्बेन प्रतीयमानत्वाद् दुर्बलम् । ईदृशमेवोत्तरात्वं छन्दसि पठितयोः स्वयोन्युत्तरभाविन्योः सामान्तरयोन्योर्द्वयाऋचोः, तृचगतयोस्तु द्वितीयतृतीययोरुत्तरात्वं संज्ञया वर्चते, अतस्तयोरेव गानम् । एवं सति पूर्वाधिकरणे निर्णीतं समास्वेव गानमनुगृहीतं भवति । किञ्च तृचात्मकेषु सूक्तेषु या प्रथमा योनिभूता तत्राज्ञा छन्दोग्रन्थस्य 'योनि-ग्रन्थः'—इति अध्यापकानां समाख्या । इतरस्य तु तृचसङ्करूपस्य ग्रन्थस्यो-परितनयोर्ऋचोर्नामधेयेन 'उत्तरा' इति समाख्या । स एव ग्रन्थः कर्माङ्ग-समर्पकं प्रकरणं, पञ्चदशसप्तदशादिस्तोमानां तृचेष्वेवोत्पत्तेः । तस्मा-दुत्तराग्रन्थस्थयोस्तृचगतयोर्द्वितीयतृतीययोरयमृहः" इति ॥

त्रैशोकसामोहनं द्वितीयवर्णकम्—

विचारः "त्रैशोके ऽतिजगत्यां द्वे आनेये गीतये ऽथवा ।

बृहत्या वादिमः साम्यान्नोत्तरात्वं श्रुतेर्वलात् ॥

द्वादशाहे चतुर्थेऽहनि त्रैशोकनामकं साम [ ऊह २ प्र २ अ १३ ] विहितम्, तत्र विश्वाः पृतना [ ५।१४।१। ] इत्येतस्यामति-जगत्यामुत्पन्नम् । तस्मिन् तृचे तस्या योनेरुत्तरे द्वे बृहत्यां 'नेमि न यन्तीत्यादिके [ ५।१४।२-३, ] आघ्राते । तत्र बृहत्यावुपेक्ष्य तयोः स्थाने द्वे उत्पत्तिसिद्धे अतिजगत्यो आनीय तामु तिसृषु गेयम् ; तथा सति समासु गानं पूर्वत्र निर्णीतमनुगृह्येत, 'अति जगतीषु स्तुवन्ति'—इति [ तारड्य ब्रा० १२।१० ] श्रूयमाणम् अतिजगतीबहुत्वम् अन्यथा नोपप-द्येतेति चेत् ? मैत्रम्, उत्तरयोर्गायतीत्युक्तस्य संज्ञारूपस्योत्तराशब्दस्या-धीयमानयोर्बृहत्यांर्बहुत्वत्वात्, श्रुतिश्च बहुललिङ्गात् 'समासु गानम्'—इति न्यायाच्च वलीयसी । यदेतदतिजगतीबहुत्वं तद् बृहत्याः स्त्रीकारे ऽप्युप-पद्यते, एकविंशस्तोमस्यात्र विहितत्वेन तत्सिद्धये प्रथमायाः अतिजगत्याः

सतकृत्य आवर्त्तनीयत्वात् । तस्माद् वैशोकं साम बृहत्याकृहनीयम्—इति ।

विपमच्छन्दस्क्योत्तरयो- पष्टाधिकरणे प्रथमवर्णकम्—

गानप्रकारः “रथन्तरे ककुब् गच्छा ग्रथ्या वाद्यो ऽथैवत्वतः ।

पुनःपदाप्रसिद्ध्यादेरन्योऽर्थो ऽन्यत्र वीज्यताम् ॥

इदमाम्नायते [ताण्ड्य ७।७] 'न वै बृहद्रथन्तरमेकच्छन्दः यत्तयोः पूर्वा बृहती ककुभाबुत्तरे—इति । अयमर्थः—बृहद्रथन्तरं तदेतद् सामद्वयमितर- सामवदेकच्छन्दस्कं न भवति, यस्मात् कारणात् तयोर्वृहद्रथन्तर- साम्नोराश्रयभूतास्त्वक्षु पूर्वा बृहतीच्छन्दस्का [३।३।३] उत्तरे तु द्वे ऋचौ [३।३।३] ककुब्च्छन्दस्के । इतरेयां वामदेव्यादिसाम्ना- माश्रये वृत्रे अवस्थिताः तिल्ल ऋचः एकच्छन्दस्काः उत्तराग्रन्थे आम्नाताः [३।३.२] संशरत्रिलेशपरिहाराय 'समाप्तु गायेत—इति न्यायेन निर्णीता एव । इह तु वाचनिकं विपमच्छन्दस्कासु गानमिति तत्र रथन्तरस्याश्रय- तया वृत्रो नोत्तराग्रन्थे समाम्नातः, किन्तर्हि ? प्रगाथस्तदाश्रयत्वेनाम्नातः । स च द्वाभ्यामृग्भ्यां निष्पन्नत्वात् द्व्यचो भवति, तयोश्च द्वयोर्ऋचोः 'अभि त्वा शूरेत्येषा [३।३।३] प्रथमा, सा च बृहती । 'न त्वा वा ४ अन्यो दिव्यो' इत्येषा [३।३।३] द्वितीया, सा च पंक्तिच्छन्दस्का । तथा च सति तां पंक्तिच्छन्दस्कामपनीय तस्याः स्थाने दाशतयीगते द्वे उत्पत्तिकुक्षुभौ ऋचौ गृहीतव्ये, कुतः ? अर्थवत्त्वात् । उदाहृतेन 'ककुभाबु- त्तरे, इति वाक्येन रथन्तरसाम्नः आश्रयत्वेन ककुभोर्विनियुज्यमानयोः ककुबुत्पत्तिरर्थवती भवति, अन्यथा वैयर्थ्यं स्यात् । किञ्च आम्नाताया एकस्याः पंक्तेः स्वीकारे सति ऋचोर्द्वयोरेव लाभात् 'एकं साम वृत्रे क्रियते स्तोत्रियम्—इति वचनं विरुधेत् । तस्माद्रथन्तरसाम्नि द्वे ककुभाबुत्तरे गृहीतव्ये । अयमेव न्यायो बृहत्सामन्यपि योजनीयः इति प्राप्ते, ब्रूमः— आम्नातयोर्वृहतीपंक्तयोरेव ककुब् ग्रथनीया । तथाहि 'अभि त्वा शूरेत्येषा बृहती प्रथमा स्तोत्रिया, तस्यामधिकृतायामेव रथन्तरं गातव्यम् । ततस्त- स्यामृचि चतुर्थे पादं पुनरुपादायोत्तरस्याः पंक्तेः पूर्वाद्धेन सह योजनी- यम्, तेयमष्टाविंशत्यक्षरा त्रिपदा द्वितीया स्तोत्रिया, सा चैका ककुप् सम्पद्यते । तस्यां ककुभि चरसं पादं पंक्तेरुत्तराद्धेन सह प्रग्रथ्य तृतीया स्तोत्रिया कर्त्तव्या, सा च द्वितीया ककुप् सम्पद्यते । प्रग्रथनप्रकारेण द्वयो- ऋचोराम्नातयोः वृत्रनिष्पत्तेर्नास्त्युक्तो वचनविरोधः । अस्मिन्च ग्रथने 'पुनः पदा' इति श्रौतोक्तिरिहम्, तथा च श्रूयते 'पपा वै प्रतिष्ठिता बृहती या पुनःपदा तद् यद् पदं पुनरारभते तस्माद् वत्सां मातरमभिर्हिकरोति' इति । अयमर्थः—या बृहती पुनःपदा भवति, सैया प्रतिष्ठिता स्थिरा भवति:

पदं चतुर्थः पादः, सो ऽप्यगन्तरसम्पादनाय पुनः पठ्यते, ततः सा बृहती पुनःपदा, सेयमृद्ध् माता, तस्याः पादो वत्सः तथा सति यस्मादत्र चतुर्थः पादमुद्गाता पुनरारभते तस्माद् वत्सो मातरमभिवीक्ष्य हिमिति शब्दं करोतीति ।

न केवलं लिङ्गमात्रेण प्रग्रथनं, किन्तु छन्दोगानां प्रसिद्ध्यापि; ते ह्येवं स्मरन्ति 'काकुभः प्रगाथः' इति । किञ्च प्रगाथशब्दार्थपर्यालोचनेनापि ग्रथनं गम्यते । प्रकर्षेण ग्रथनं यत्र स प्रगाथः । प्रकर्षो नाम आम्नातादृक्-पाठादाधिक्यम् । तच्च पूर्वोक्तरीत्या पादाभ्यासपुरःसरमृगन्तरसम्पादनेनोपजायते । तस्मान्नोत्पत्तिककुभौ प्रहीतव्ये, किन्तर्हि ? प्रग्रथनेन द्वे उत्तरे ककुभौ सस्पाद्य तान्मु तिसृषु रथन्तरं गातव्यम् । तथा बृहदपि । एवं सति पंक्ते पाठः सार्थो भवति; नचैवं ककुबुत्पत्तिवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम्, वाचस्तोत्रे तदुपयोगात्; तस्मान्न कापि प्रग्रथने अनुपपत्तिः" इति ॥

बृहतीविष्टारपङ्क्त्योः

द्वितीयं वर्णकम्—

प्रग्रथनविशेषेण द्वयोर्बृहत्स्योः 'यौधोजये रौरवे च बृहत्योरामोऽथवा ।

सम्पादनम् ।

ग्रथनं पूर्वघत् पक्षो पष्टिलिङ्गमिहोच्यते" ॥

इदमास्नायते 'रौरवयौध्राजये वार्हते तृचे भवतः' इति [ ताण्ड्य ब्रा० ७ । ३ ] अयमर्थः रौरवनामकं किञ्चित् साम [ ऊहगान १ । २ ] तथा, यौध्राजयनामकमपरम् [ ऊहगान १ । ३ ] तयोः साम्नोर्बृहतीच्छन्दस्कस्त्वच आश्रय इति । उत्तराग्रन्थे तु तस्य सामद्वयस्याश्रय एकः प्रगाथः आम्नातः, तस्मिंश्च प्रगाथे 'पुनानः सामेत्यसावृक् प्रथमा, सा च बृहती; 'दुहान उधर्दिव्यमिति द्वितीया, सा तु विष्टारपङ्क्तिः । तामेतां विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने उत्पत्तिबृहत्स्यो द्वे ऋचौ आनेतव्ये इति पूर्वपक्षः । बृहतीविष्टारपङ्क्त्योः प्रग्रथनविशेषेण द्वे बृहत्यावुत्तरे सम्पादनीये इति राद्धान्तः । तत्रोभयत्र युक्तिः पूर्वग्रन्थायेन द्रष्टव्या । लिङ्गं त्वेवमास्नायते 'पष्टिलिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनम्' इति, अयमर्थः रौरवयौध्राजयनामके सामनी माध्यन्दिने सवने गीयेते । तस्मिंश्च सवने त्रिष्टुप्छन्दस्का ऋचः पष्टिर्भवन्तीति, सेयं पष्टिसंख्या प्रग्रथनपक्षे उपपद्यते । तथाहि, माध्यन्दिने सवने पवमान एकः पृष्टस्तोत्राणि चत्वारि । पवमाने त्रीणि सूक्तानि । 'उच्चाते-जातमित्येकं सूक्तम्, तत्र गायत्र्यस्तिस्र ऋचः; पुनानः सोमेति द्वितीयं सूक्तम् । तच्च प्रगाथ रूपम्, तत्र पूर्वा बृहती उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः; 'प्रतुद्रव परि कोशमिति' तृतीयं सूक्तम्, तत्र त्रिष्टुभस्तिस्रः । पृष्ट-स्तोत्रेषु 'अभि त्वा शरेति' प्रगाथरूपं प्रथमं सूक्तम् । तत्र पूर्वा बृहती उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः; 'कया लश्चित्र' इति द्वितीयं, तत्र तिस्रः गायत्र्यः; 'तं वोदस्ममृतीपहमिति तृतीयं प्रगाथरूपं, तत्र बृहतीपङ्क्त्यौ । 'तरोभिर्वो विद्वसुमिति' प्रगाथरूपं चतुर्थं, तत्रापि बृहतीपङ्क्त्यौ । पवमन्यस्मिन्

सवने सप्त सूक्तानि । तेषु नव सामानि गेयानि । प्रथमे सूक्ते गायत्रमाम-  
हीयवं चेति द्वे सामनी, द्वितीये रौरवं योधाजयं च, तृतीये औशनम्, चतुर्थे  
रथन्तरम्, पञ्चमे वामदेव्यम्, षष्ठे नौधसम्, सप्तमे कालेयम् । तत्र,  
प्रथमसूक्तस्य सामद्वयनिष्पत्तये द्विरावृत्तावाश्रयभूता ऋचः षड् गायत्र्यो  
भवन्ति, पञ्चमसूक्तगता वामदेव्यसामाश्रयभूताः तिस्रः ऋचः सप्तदश-  
स्तोमसिद्धयर्थमावर्त्यमानाः सप्तदश गायत्र्यः इत्येवं मिलित्वा त्रयो-  
विंशतिर्गायत्र्यः । षष्ठे सूक्ते बृहतीपङ्क्त्यौ प्रग्रथनेन बार्हतस्तृचो भवति,  
यथा सप्तमेऽपि, तत्रोभयत्र सप्तदशस्तोमे सति चतुस्त्रिंशद् बृहत्यो भवन्ति ;  
द्वितीयसूक्तेऽपि प्रग्रथनेन बार्हतं तृचं सम्पाद्य सामद्वयार्थमावृत्तौ षड्  
बृहत्यो भवन्ति । चतुर्थसूक्ते रथन्तरसामार्थं पूर्ववर्णकोक्तरीत्या प्रग्र-  
थने सति ककुभावुत्तरे भवतः; प्रथमा तु स्वतःसिद्धबृहती तत्र सप्त-  
दशस्तोमे सति पञ्च बृहत्यो द्वादश ककुभश्च सम्पद्यन्ते । तस्य च  
स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणमेवमाप्नायते-‘पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः  
स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया,  
सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः इति (ताण्ड्य २ । ७)

अयमर्थः-एका स्वतःसिद्धा बृहती, प्रग्रथिते द्वे ककुभावित्येवविधस्तृच-  
स्त्रिभिः पर्यायैरावर्तनीयः, प्रथमे पर्याये त्रिर्बृहती गातव्या, सकृत् सकृत्  
ककुभौ, द्वितीये पर्याये सकृद् बृहती त्रिवारमन्तरा ककुप् सकृदन्त्या । तृतीये  
पर्याये सकृद् बृहती, त्रिस्त्रिः ककुभाविति । हिङ्करोति हिङ्कारोपलक्षितं गानं  
कुर्यादित्यर्थः । तदेवं तृतीयसूक्तव्यतिरिक्तेषु षट्सु सूक्तेषु त्रयोविंशति-  
र्गायत्र्यः पञ्चचत्वारिंशद् बृहत्यो द्वादश ककुभः सम्पन्नाः, तत्र ककुप्  
अष्टाविंशत्यक्षरा, तस्यां षोडशाक्षरे गायत्रीपादद्वये योजिते चतुश्चत्वारिं-  
शत्यक्षरा त्रिण्डुप् सम्पद्यते । अनया दिशा द्वादशानां ककुभां त्रिण्डुपत्वस-  
म्पादनाय चतुर्विंशतिर्गायत्रीपादा योजनीयाः तथा सत्यष्टौ गायत्र्यो गताः,  
पञ्चदश गायत्र्योऽवशिष्यन्ते । तासां पञ्चचत्वारिंशत् पादाः, तांश्च तावतीषु  
बृहतीषु संयोज्य त्रिण्डुभः सम्पादनीयाः । तत एताः पञ्चचत्वारिंशत् ककुप्सु  
निष्पन्नाः द्वादश । तृतीये सूक्ते स्वतःसिद्धातिस्रः इत्येवं प्रग्रथनपक्षे षष्टि-  
स्त्रिष्टभ उत्तराग्रन्थे समाप्नाता एव लभ्यन्ते । उत्पत्तिबृहत्यानयने तु प्रकर-  
णाप्नातानां तावतीनामलाभात् प्रकृतहानाप्रकृतकल्पने प्रसज्येयाताम् ।  
तस्मात् त्रिण्डुभः षष्टिरित्येतद् बृहतीप्रग्रथनस्य लिङ्गम् । प्रग्रथनप्रकारस्त्व-  
भिधीयते-‘पुनानः सोमेत्यस्या बृहत्याश्चतुर्थपादं पुनरुपादाय द्विरभ्यस्य  
'दुहान उधर्दिव्यमित्यस्या विष्टारपङ्क्तेः पूर्वार्द्धेन संयोजयेत्, सा बृहती  
भवति; एतदीयं चतुर्थं पादं द्विरभ्यस्योत्तरार्द्धेन योजयेत्, सापि बृहती  
भवति; तस्माद् योधाजयरौरवयोर्बृहत्यौ उत्तरे प्रग्रथनीये । एवं नौधस-  
कालेयोरपि द्रष्टव्यम्” इति ॥



जगत्यो भवन्ति, गायत्रीपादश्चातिरिच्यते । आर्भवपवमानवचृतीयसवने यज्ञायज्ञीयस्तोत्रमेकमस्ति । तस्य चाश्रयः 'यज्ञा यज्ञा वो अग्रये' इत्यसौ प्रगाथः [ उ०आ०१।१० ], तत्र पूर्वा बृहती उत्तरा विष्टारपंक्तिः । तयोः प्रग्रथनेन ककुभावुत्तरे कर्त्तव्ये । तत्रैकविंशस्तोमः तस्य विधायिका विष्टिरेवमाप्नायते—'सप्तम्यो हिं करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः, सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः' इति । अग्रमर्थः—प्रथमायाः बृहत्यास्त्रिषु पर्यायेषु त्रिवारमेकवारं पुनस्त्रिवारमिति सप्त बृहत्याः, मध्यमायाः ककुभः प्रथमद्वितीययोः पर्यायोस्त्रिस्त्रिः पाठः, अन्त्ये सकृत्, उत्तमायाः ककुभः । आदौ सकृत् द्वितीयतृतीययोस्त्रिस्त्रिः, चतुर्दश ककुभः । तासु ककुप्सु द्वादशाक्षराः मध्यमपादाश्चतुर्दश, तेषु सप्त पादाः सप्तसु बृहतीषु योजनीयाः, ततः सप्त जगत्यो भवन्ति, अवशिष्टा अप्राक्षराः ककुभामाद्यपादा अन्त्यपादाश्च, मिलित्वाष्टाविंशतिः । तेषु षड्भिः पादौः एका जगतीत्यनेन क्रमेण चतुर्विंशतिपादैश्चतस्रो जगत्यो भवन्ति; ये तु द्वादशाक्षराः सप्तपादाः पूर्वमवशिष्टाः तेषु पवमानशेषोऽष्टाक्षरः पादो योजनीयः, ककुभांशेष्वेष्वष्टाक्षरेषु चतुर्षु पादेषु चत्वार्यक्षराणि योजनीयानि, ते द्वे जगत्यौ भवतः; तदेवं यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे त्रयोदश जगत्यः पूर्वोक्ताः पवमानगता एकादशेति चतुर्विंशतिर्जगत्यः, चतुरक्षरवर्जिताश्चत्वारोऽष्टाक्षरपादाः मिलित्वा ककुभेका भवति अनेन लिङ्गेन श्यावाश्वमान्धीगवं च प्रग्रथिततृचे गातव्यम्, न तु तत्रोत्पत्यनुष्टुवानयनमिति स्थितम् इति" ॥

पादप्रग्रथने चतुर्थवर्णकम्—

विचारः

“चतुःशते प्रग्रथनमृचः पादस्य वाग्रिमः ।

तृचे मुख्यत्वतो नैवमृगन्यत्वस्य वर्णनात्” ॥

गवामयने ब्रह्म साम विहितम् 'अभिवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति' इति । तत्प्रकृत्य श्रूयते 'चतुःशतमैन्द्रा वार्हताः प्रगाथाः' इति (लाट्या०सू०१०।३) । चतुरुत्तरशतसङ्ख्याकाः इन्द्रदेवताकाः बृहतीच्छन्दस्काः, ऋग्गूद्यात्मकाः, तेष्वेकप्रगाथगते द्वे ऋचौ द्वितीयप्रगाथगतामेकामृचं च प्रग्रथ्य तृचे 'अभिवर्त्त' नामकं साम गातव्यम् । तथा सत्याम्नातानामविकृतानामेव तिसृणामृचां लाभात् तृचस्य मुख्यत्वं भवति, पूर्वोक्तीत्या पादप्रग्रथने तु विकृतत्वादमुख्यत्वमृचः स्यात् इति प्राप्ते, ब्रूमः—अन्याः अन्याः ऋचो भवन्ति तदेव सामेत्युचामन्यत्वमत्र वर्यते । तच्च पादप्रग्रथने सम्भवति, ऋक्प्रग्रथने तु येयमृक् पूर्वस्य तृचस्यान्त्या सैवोत्तरस्य तृचस्याद्येत्यन्यत्वमृचः न स्यात् । तस्मात् पादस्य प्रग्रथनम् इति" ॥

यद् योन्यां तदुत्तरयोगायति-  
ति विधानमूलकोविचार-  
स्तथाकरणप्रकारश्च

तत्रैव नवमदशमयोरधिकरणयोः अपरविशेषौ  
चिन्तितौ । नवमाधिकरणम्—  
आइभावो योनिवशादुत्तरावशतोऽथवा ।  
गीत्यर्थत्वादादिमोऽन्त्यो वर्णाभिव्यञ्जकत्वतः ॥

‘यद्योन्यां तदुत्तरयोगायति’ इति श्रूयते, तत्र ‘कया नश्चित्र आभुवत्’  
(उ० आ० १।१२।१) इत्यसावृग्योनिः । तस्यामृचि ‘कया’ इत्यक्षरद्वयमाद्यो  
भागः, नश्चित्र आभुवदित्यक्षरपटुकं द्वितीयो भागः । तस्मिन् भागे  
द्वितीयाक्षरे चकारस्योपरितनमिकारं विलोप्य तस्य स्थाने आइभाव-  
माज्ञाय गीतिनिष्पादिता । ‘कस्त्या सत्योमदानामित्यनन्तर्भाविन्युत्तरा,  
(उ० आ० १।१२।२) तस्यां योनिन्यायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्योपरितनं  
यकरामोकारं च लोपयित्वा तयोः स्थान आइभावः कार्यः । ‘अभी पु णः’  
असावपरोत्तरा (उ० आ० १।१२।३) । तस्यामपि चतुर्थाक्षरे णकार-  
स्योपरितनं सकारं लोपयित्वा तस्य स्थाने आइभावः कर्त्तव्यः, अन्यथा  
गीतिनाशप्रसङ्गात् इति प्राप्ते, ब्रूमः—नात्र योनौ वर्णान्तरस्यागमः, किन्तर्हि ?  
विद्यमान एव चकारस्योपरितनः इकारः सामप्रसिद्ध्या प्रक्रियया वृद्धः  
सन्नैकारो भवति, तस्य सन्ध्यक्षरत्वात्, ‘आकारः पूर्वो भागः, ईकारः उत्तर  
भागः’, तावुभौ विश्लेषेण गीयमानौ आइभावं प्रतिपद्येते, तथा च सामगा  
आहुः ‘वृद्धं तालव्यमाइ भवति’ इति । तथा सत्युत्तरयोश्चतुर्थाक्षरे नास्ति  
तालव्य इकारः इत्याइभावः न कर्त्तव्यः । ‘अभी पु णः सखीनामचिता  
जरितृणाम्’ इत्येतस्यामुत्तरायां द्वादशाक्षरगतस्य रेफस्योपरितनः इकारः  
पूर्ववदाइ भवति । तथा सोऽयमाइभावः उक्तरीत्या वर्णाभिव्यञ्जकत्वाद्दुत्तरा-  
गतवर्णवशेन कर्त्तव्यः, गीत्यर्थत्वाभावेन योनिक्रमे तेन विनापि गीतिर्वि-  
नश्यति इति” ।

उत्तरयोः स्तोभाति-  
देशकथनम्

दशमाधिकरणम्—

स्तोभानात् प्रदिश्यन्ते नागीतित्वेन वर्णवत् ।  
स्वरादिवत् प्रदिश्यन्ते गीतिकालोपयोगतः ॥

वामदेव्यसाम्नः योनौ द्वयोरर्द्धयोर्मध्ये औकारद्वयेन होशब्देन हायि-  
शब्देन च निष्पन्नः स्तोमः एवमाज्ञातः ‘औऽ३ हा हायि’ इति । सोऽयं स्तोमः  
नोत्तरयोः अतिदिश्यते, कुतः ? अगीतित्वात् ‘यद्योन्यां तदुत्तरयोगायति’-  
इति गीतिमात्रमतिदिश्यते । तत्र प्रथमाया ऋचः वर्णाः यथा नातिदिश्यन्ते  
तथा स्तोभा अपि इति प्राप्ते, ब्रूमः—स्वरो वर्णविश्लेषो विराम इत्येते गीत्यु-  
पयोगित्वाद् यथातिदिश्यन्ते तथा स्तोभा अपि गीतिकालपरिच्छेदकत्वा-  
दतिदिश्यन्ते” इति ॥

सामवेदिनां साङ्गैवा-  
नुष्ठानकर्तव्यता-  
निरूपणम्

अष्टमाधिकरणद्वितीयवर्णके क्वचिदुत्पन्ना गानाभा-  
शङ्का निवारिता—  
“गानस्य नियमो नोत विद्यते बहुयुपस्थितौ ।  
नाम्नानद्वयतोऽस्त्येव प्रकृतत्वाच्छ्रुतेरपि ॥

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते—‘अयं सहस्रमानव इत्येतया हवन-  
यमुपतिष्ठते’—इति असावृग् संहिता ग्रन्थे ( पू० आ० ५।८।८ ) सामान्ना-  
प्रगीतां गानग्रन्थे ( गेय गान १२।१।२५ ) । ततो बहोरुपस्थाने तस्यास्य  
गानं न नियतं किन्तु विकल्पितम्—इति प्राप्ते, ब्रूमः—अस्त्येव निय-  
गाने, कुतः ? सामवेदे गानस्यैव प्रकृतत्वात्, ऋचां संहिता जे-  
गानायैव, नद्याधारमन्तरेण गातुं शक्यते । अथोच्येत ‘अयं सहस्रै-  
कप्रतीकपूर्वकेण वाक्येनोपस्थानविधानाद् वाक्यस्य प्रकरणात् प्रव-  
त्वाद्ब्रुवोपस्थानम् इति, तत्र । प्रकृतप्रगीतमन्त्रवाचिन्या एतयेति स-  
नामश्रुतेः प्रबलतरत्वात् । तस्मात् प्रगीतयोरुपस्थानम्”—इति

बृहत्पृष्ठादिषु धर्मसा- पञ्चदशाधिकरणादिषु त्रिषु धर्मसाङ्कर्यचिन्तितम्  
ङ्कर्यचिन्तनम् । पञ्चदशाधिकरणम्—

बृहद्रथन्तरैर्धर्मैः सङ्कीर्णं वा व्यवस्थिते ।

पृष्ठैक्यात् सङ्करो धर्मं निर्देशादेर्व्यवस्थितिः ॥

ज्योतिष्टोमे विकल्पनं पृष्ठस्तोत्रे विहितम् ‘बृहत् पृष्ठं भवति, रथन्त-  
पृष्ठं भवति’ इति । तत्रोभयत्र धर्माः श्रुताः—‘बृहति प्रस्तूयमाने मनसा स-  
मुद्रं ध्यायेत्, रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलयेत्’ इत्यादयः ( ताण्ड्य ७।७ )  
उभयत्र सङ्कीर्णम्, पृष्ठसिद्धिलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वात्—इति चेत् ?  
निर्देशभेदात्, साङ्कर्यं त्ववैलक्षण्येन बृहदिति रथन्तरमिति च द्वौ निर्देश-  
नोपपद्येयाताम्; किञ्चाभयधर्मसाहित्यं विरुद्धम् । उच्चैर्गेयं बलवद् गेयमि-  
बृहद्धर्मः । नोच्चैर्गेयं न बलवद् गेयमिति रथन्तरधर्मः । तस्मादुभयोर्ध-  
व्यवतिष्ठन्ते” इति ॥

बृहद्रथन्तरयोर्धर्मसमु- षोडशाधिकरणम्—  
च्चयकथनम् ।

“तयोर्धर्माः समुच्चैया न वा कण्वरथन्तरे ।

द्विस्थानत्वाद् भाष्य आद्यो विरोधाद् वार्तिकेऽन्तिमः ॥

वैश्यस्तोमे ‘कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति’ इति श्रूयते । तत्र कण्वरथन्तर-  
व्यसान्नः पृष्ठस्तोत्रसाधनयोः प्राकृतयोः बृहद्रथन्तरयोरुभयोः स्था-  
पित्वाद्दुभयसंश्रद्धिधर्माः समुच्चैतव्याः । ये तु विरुद्धाः धर्माः उच्चैर्गे-  
नोच्चर्गेयमित्यादयः ते विकल्पन्ताम्, समुद्रध्याननिमीलनादीनां विरो-  
धाभावात्, प्रकृताविव निर्देशभेदस्यात्राभावाच्च समुच्चयः इति भाष्यकारस्य

## सामवेदभाष्योपक्रमणिका ।

मतम् । विकल्पितयोरेव द्वयोः स्थाने पतितत्वाद् विरुद्धधर्मस्वार-  
स्याच्च विकल्प एव युक्तो, न तु समुच्चयः इति वार्त्तिककारस्य मतम् । तत्रो-  
भयत्र तत्तन्मतविपरीतः पूर्वपक्षः उच्येयः” ॥

पृष्ठशब्दस्य वैदिकनाम- सप्तदशाधिकरणम्—

धेयत्वकथनम्

द्विसामके द्वयोर्धर्मं साङ्ख्यं वा व्यवस्थितिः ।

पृष्ठैक्यात् सङ्करो मैवं धर्माणां सामगत्वतः ॥

‘गोसव उभे कुर्यात्’ इत्यादिना गोसवादौ बृहद्रथन्तरसामद्वय-  
साध्यं पृष्ठस्तोत्रं विहितम् । तत्र पृष्ठस्तोत्रस्थैकत्वेन धर्मव्यवस्थायाः अस-  
म्भवात् बृहत्सुभयधर्माः कर्त्तव्याः, रथन्तरे ऽप्युभयधर्माः, इत्येवं साङ्ख्यमि-  
ति चेत् ? मैवम् । नह्येते पृष्ठस्तोत्रप्रयुक्ताः धर्माः किन्तु सामप्रयुक्ताः । ततः  
‘साम्नो भेदात् धर्माः व्यवतिष्ठन्ते’ इति व्यवस्थितधर्मोपेताभ्यां बृहद्रथन्तर-  
नामकाभ्यां सामभ्यां निष्पन्नस्तोत्रस्य पृष्ठमिति वैदिकं नामधेयम्, यथा  
त्रिवृच्छब्दस्यार्थो वेदप्रसिद्धो गृहीतः तद्वत्” ॥

‘त्रिवृत्’ इति शब्द-  
विषयको विचारः ।

स च त्रिवृच्छब्दः प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्च-  
माधिकरणस्यान्तिमे वर्णके विचारितः—

“लौकिको वाक्यगो वार्थस्त्रिवृदादेः समत्वतः ।

उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्वहान्तिमः ॥

“त्रिवृद् वहिष्पवमानम्” ( ताण्ड्य ब्रा० २।१४ ) इति श्रुतौ त्रिवृच्छ-  
ब्दस्य त्रैगुण्यं लोकसिद्धोऽर्थः वाक्यशेषाद्वाक्यत्वात्मकेषु सूक्तेष्ववस्थितानां  
वहिष्पवमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणाम् ‘उपास्मै गायता नरः’  
( उ० आ० १।१२।३ ) इत्यादीनामृचां नवकमर्थः । तत्र धर्मनिरणये वेदस्य  
प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समानवल्लवत्वात् उभावर्थौ  
विकल्पेन गृहीतव्यौ, इति चेत् ? मैवम्, लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधि-  
वाक्ये त्रैगुण्यमर्थः, अर्थवादवाक्ये स्तोत्रियाणामृचां नवकम्, इत्येवं  
विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात् । अतः एकवाक्यत्वाय  
स्तोत्रियाणां नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः” ॥

चित्राशब्दस्य नाम-  
धेयत्वनिर्णयः ।

पृष्ठशब्दस्य नामधेयत्वं प्रथमाध्याये चतुर्थपादस्य  
तृतीयाधिकरणे चित्राशब्दवन्निर्णीतम्—

“यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।

चित्रस्त्रीत्वगुणौ रूढेरशीषोमीयके पशौ ॥

द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ।

स्यान्नाम पृष्ठाज्यवहिष्पवमानेषु तत् तथा ।

‘चित्रया यजेत पशुकामः’ इत्याम्नायते । तत्र चित्राशब्दो नोद्भिद्-शब्दवद्  
यौगिकः, किन्तु रूढ्या चित्रत्वं स्त्रीत्वं चाभिधत्ते । ततो न पूर्वन्यायेन नामत्वं,

तथा सति अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितपशुयागमत्रं यजेतेति नानूद्य तस्मिन् पशौ चित्रत्वस्त्रीत्वगुणौ विधीयेते इति प्राप्ते ब्रूमः—चि स्त्रीत्वं चेति द्वावेतौ गुणौ, तयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत। तथा चोक्तम्—

‘प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।’

अप्राप्ते तु विधीयेरन् बहवोऽप्येकयत्नतः ॥ इति

अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टं पशुद्रव्यरूपं कारकं वि धेत, तदा गौरवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववत् यजिसामानाधि एयेन यागनामधेयं भवति, चित्रत्वं च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । ‘दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यम्’—इति ६ दीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि षडाम्नातानि’ ( ताण्ड्य २६ ) तदेते त्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयोः दध्यादिद्रव्य प्रजापतिदेवतयोः अत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य ‘चित्रं यजेत पशुकामः’—इत्येतत् फलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्यते । अग्नीषोमीयपश्वनुवादेन गुणविधाने प्रकृतिहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येताम्, लिङ्प्रत्ययस्य चानुवादकत्वाङ्गीकारान्मुख्यो विध्यर्थो वा । तस्माच्चित्रापदं नामधेयम् ॥

बहिष्पवमान शब्दादीदां यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वं तथा बहिष्पवमानशब्दे नामधेयत्वनिर्णयः । आज्यशब्दे पृष्ठशब्दे च तत्कर्मनामधेयत्वं

योजनीयम् । एवं हि श्रूयते (ताण्ड्य २०)—‘त्रिवृद् बहिष्पवमानम्, पञ्चदशान्याज्यानि, सप्तदशानि पृष्ठानिः इति । अस्य वाक्यत्रयस्यार्थो विविच्य सामगानामुत्तरा ग्रन्थे तृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि । तत्र ‘उपा गायता नरः’—इत्याद्यं सूक्तम् । ‘द्विद्युत्त्या रुचा’—इति द्वितीयम् । ‘पवमाने कवे’—इति तृतीयम् । ज्योतिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु सूक्तेषु गायत्रं साम गातव्यम् । तदिदं सूक्तत्रयगानसाध्यं स्तोत्रं बहिष्पवमानमित्युच्यते । तत्रावस्थितानामृचां पवमानार्थत्वाद्बहिःसम्बन्धाच्च ।

त्रिवृदादिस्तोमानां न खल्विदं स्तोत्रम् इतरस्तोत्रवत् सदोनामस्वरूपनिरूपणम् । तस्य मण्डपस्य मध्ये औदुम्बर्याः स्तम्बशाखाः सन्निधौ प्रयुज्यते, किन्तु सदसो बहिः प्रसर्पद्भिः प्रयुज्यते । तस्य बहिष्पवमानस्य त्रिवृत्नामकः स्तोमो भावति, तस्य च स्तोमस्य विधाय ब्राह्मणवाक्यमेवमाप्नायते ( ताण्ड्य २ । १-३ )—‘तिसृभ्यो हिं करोति प्रथमया, तिसृभ्यो हिं करोति स मध्यमया, तिसृभ्यो हिं करोति उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्णुतिरिति’ ।

अयमर्थः—सूक्तत्रयपठितानां नवानामृचां गानं त्रिभिः पर्यायैः कर्त्तव्यम् ।

तत्र प्रथमपथ्यायि त्रिषु सूक्तेषु आद्यास्तिन्न ऋचः, द्वितीये पथ्यायि मध्यमाः, तृतीये पर्यायि चोत्तमाः । तिसृभ्य इति तृतीयायै पञ्चमी, हिं करोति गायत्री-  
त्यर्थः । सद्यं यथोक्तप्रकारोपेता गीतिखिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिः स्तुतिप्रकार-  
विशेषः । अस्याः विष्टुतेरुद्यती नामेति । एवं परिवर्त्तिनी कुलायिनीति द्वे  
विष्टुती । तयोः परिवर्त्तिन्यवमान्नायते (ताण्ड्य २।२) — 'तिसृभ्यो हिं करोति  
स पराचीभिः, तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः, तिसृभ्यो हिं करोति  
स पराचीभिः, परिवर्त्तिनी त्रिवृतो विष्टुतिः'—इति । पराचीभिः अनुक्रमे-  
णान्नातामिरित्यर्थः । कुलायिन्यवमान्नायते—'तिसृभ्यो हिं करोति स परा-  
चीभिः, तिसृभ्यो हिं करोति या मध्यमा सा प्रथमा, या उत्तमा सा मध्यमा,  
या प्रथमा चोत्तमाः तिसृभ्यो हिं करोति चोत्तमा सा प्रथमा, या प्रथमा  
सा मध्यमा, या मध्यमा चोत्तमा, कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुतिः'—इति ।  
अत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रम एव, द्वितीये मध्यमोत्तमप्रथमाः, तृतीये तृत्तमप्रथम-  
मध्यमाः इत्येवं व्यत्ययेन मन्वाः गातव्याः । तदिदं विष्टुतित्रयं विकल्पितम् ।  
त्रिवृच्छब्दस्येदृशं स्तोमस्वरूपमर्थः, न तु त्रैगुण्यमिति पूर्वपादे निर्णोतम् ॥

उत्तराग्रन्थे ब्रह्मिण्यवमानसूक्तेभ्यः तिसृभ्य ऊर्द्धं चत्वारि सूक्ता-  
न्यान्नातानि—'अन्न आयाहि वीतये ( ३० आ० १ । ४ ) इत्याद्यं  
सूक्तम् । 'आ नो मित्रावरुणा' ( ३० आ० १।५ ) इति द्वितीयम् । 'आयाहि  
सुषुमाहित' ( ३० आ० १ । ६ ) इति तृतीयम् । 'इन्द्राग्नी आगतं सुतम्'  
( ३० आ० १ । ७ ) इति चतुर्थम् । तान्येतानि प्रातःसवने गायत्रसान्ना  
गीयमानानि चत्वार्याज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । तन्निर्वचनं श्रूयते—'यदाजि-  
संगुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्'—इति (ताण्ड्य ७ । २) । तेष्वज्यस्तोत्रेषु पञ्च-  
दशनामकः स्तोमो भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमान्नायते—'पञ्चभ्यो  
हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स  
तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स एकया स तिसृभिः'—  
इति (ताण्ड्य ४।१) । एकं सूक्तं त्रिरावर्त्तनीयं, तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया  
ऋचखिरभ्यासः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृतीयावृत्तावृत्तमायाः ।  
सोऽयं पञ्चदशस्तोमः । उक्तेभ्यश्चतुर्भ्यः सूक्तेभ्यः ऊर्द्धमुत्तराग्रन्थे त्रीणि  
माव्यन्दिनपवमानसूक्तान्यान्नाय तत् ऊर्द्धं चत्वारि सूक्तान्यान्नातानि, तेषु  
'यमिन्वा शूर नोनुमः ( ३० आ० १।११ ) इत्याद्यम्—'कया नश्चित्र आ  
भुवत् ( ३० आ० १।१२ ) इति । द्वितीयम् । 'तं वो दस्मसृतीयहम् ( ३०  
आ० १ । १३ ) इति तृतीयम् । 'तरोमिर्वा विद्मसुम् ( ३० आ०  
१ । १४ ) इति चतुर्थम् । एतानि क्रमेण 'रथन्तर'—( ऊ० १ प्र०  
१ सा ) 'वामदेव्य' ( ऊ० १ प्र ५ सा ) 'नौधस' ( ऊ० १ प्र  
६ सा ) 'कालेय' ( ऊ० १ प्र ७ सा ) सामभिर्माव्यन्दिनसवने  
गीयमानानि पृष्टस्तोत्राणीत्युच्यते । स्पर्शनात् स्पृष्टानांत्वेषं तिरक्ति-

द्रष्टव्या । तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमो भवति, तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाप्नायते—‘पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः—इति । अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमायाः ऋचः विरभ्यासः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः । सोऽयं सप्तदश स्तोमः । अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशशब्दाः गुणविधायकत्वेन सम्मताः, यदि वहिष्पवमानाज्यपृष्टशब्दा अपि गुणविधायकाः स्युः, तदा प्रत्युदाहरणम् । गुणद्वयविधानाद् वाक्यभेदः स्यात् । तस्माद् वहिष्पवमानादिशब्दाः स्तोत्रनामधेयानि, तैर्नामभिः कर्माण्यनूद्य त्रिवृदादिगुणाः विधीयन्ते—इति ॥

पृष्ठादिस्तोत्राणां प्रधान- उक्तस्य पृष्ठादिस्तोत्रस्य प्रधानकर्मत्वं द्वितीया-  
कर्मत्वनिर्गमः ध्यायस्य प्रथमपादे पञ्चमाधिकरणे निर्णीतम्—

“प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ।

दृष्टादेव स्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तोतिशंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थवाचनम् ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—‘प्रउगं शंसति’, ‘निष्क्रेवल्यं शंसति’, ‘आज्यैः स्तुवते’, ‘पृष्टैः स्तुवते’—इति । प्रउगनिष्क्रेवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी, आज्यपृष्टशब्दौ तु व्याख्यातौ । अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं, प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम् । तयोः स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तं कुतः ? तुपविमोक्तवद् दृष्टार्थलाभात् । पठ्यमानेषु मन्त्रेषु अनुस्मरणेन देवता संस्क्रियते इति प्राप्ते, द्रूमः—तेषु अनुस्मरणेन स्तातव्यायाः देवतायाः स्तावकैर्गुणैः संयन्धकीर्तनं स्तोतिशंसतिधात्वोर्वाच्योऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसम्बन्धाभिधानपराणि, तदा धात्वोः मुख्यार्थलाभात् श्रुतिरनुगृहीता भविष्यति । यदा तु गुणद्वारेणानुस्मरणीयदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि स्युः, तदा धात्वोः मुख्यार्थो न स्यात् । लोके हि ‘देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञः’ इत्युक्ते स्तुतिः प्रतीयते, तस्य वाक्यस्य गुणद्वारेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसम्बन्धपरत्वात् ; यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता ‘यश्चतुर्वेदी तमानय’ इत्यादौ, तत्र न स्तुतिप्रतीतिः, तस्य चतुर्वेदसम्बन्धद्वारेण देवदत्तस्वरूपपरत्वेन गुणसम्बन्धपरत्वाभावात् । ततश्चाज्यैर्देवं प्रकाशयेत्, पृष्टैर्देवं प्रकाशयेत् इत्येवं विध्यर्थपर्यवसानाद् धात्वोर्मुख्यार्थो वाध्येत । ततो धातुश्रुतिमवाधितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम् । तत्र दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति चेत् ? ततोऽपूर्वमस्तु इति ॥

रेवतीषु ऋक्षु वारवन्तीय-  
सामगानप्रकारधोवन्तम्

तथैव द्वितीयपादे द्वादशाधिकरणे सामविशेष-  
प्रयुक्तं कर्मान्तरत्वमभिहितम्—

“उक्तवाग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीयसाम हि ।  
रेवतीष्वृक्षु कृत्विति श्रुतं पशुकलानये ॥  
रेवत्यादिगुणः कर्म पृथग्वा पूर्ववद् गुणः ।  
रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धाख्यः पशुप्रदः ॥  
साम्नोऽत्र फलकर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्यमिद्यता ।  
तेनोक्तगुणसंयुक्तमन्यत् कर्माच्यते फले ॥

‘त्रिवृद्गनिष्टोमस्तस्य वायव्यास्तु ऋक्षु एकविंशतिगनिष्टोमसाम कृत्वा  
ब्रह्मवर्चसकामो यजेतः (ताण्ड्य १७ । ७) इत्यस्य सन्निधौ श्रूयते ( ताण्ड्य  
१७ । ८ )—‘एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो  
होतेन यजेत’—इति । अस्यायमर्थः—अग्निष्टोमस्य विहृतिरूपः कश्चिदेकाहो-  
ऽग्निष्टुत्सामकः, स च पृष्टस्तोत्रे त्रिवृत्स्तोमयुक्ततया त्रिवृदित्युच्यते । अग्नि-  
ष्टोमाक्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां मध्य अग्निष्टोमसंस्थानरूपत्वाद् अग्निष्टोम  
इत्युच्यते । प्रकृतौ तृतीयसवने आर्मवपवमानस्योपरि ‘यज्ञायज्ञायं’ साम  
गायते, तेन च साम्ना अग्निष्टोमयागस्य समाप्यमानत्वाद् अग्निष्टोमसामेत्यु-  
च्यते । तच्च प्रकृतौ ‘यज्ञायज्ञायो अग्नये’ इत्याद्याग्नेयीष्वृक्षु ( ३० आ० १ ।  
२० । १-३ ) गायतेः अस्मिन्स्वशिष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन वायव्यास्वृक्षु  
तच्च साम गातव्यम्, तच्च प्रकृताविषैकविंशस्तोमयुक्तम् : पशुका-  
मस्य तु ‘रेवतीर्तः सधमाद्’—इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु ( ३० आ० ४।१४ )  
‘वारवन्तीयः साम गायदिति । तत्र रेवतीनामृचां वारवन्तीयनामकेन  
साम्ना यः सम्बन्धः सोऽयं परगुफालायाग्निष्टुति विधीयते । एतस्यैवेति  
प्रकृतपरामर्शकैर्नैतच्छब्देनान्यव्यावर्तकैर्नकारेण चाग्निष्टुतः सम्पूर्णमाण-  
त्वान् : यथा पूर्वाधिकरणे इन्द्रियफलाय प्रकृतेऽग्निहोत्रे द्विगुणो  
विहितः तद्वन्, इति प्राप्ते, दूमः-विषमो दृष्टान्तः, दक्षो होमजन-  
कत्वं न शास्त्रेण बोधनीयं, तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फलसम्बन्ध  
एक एव शास्त्रबोध्यः इति न तत्र वाक्यभेदः, इह तु रेवत्युगाधारक-  
वारवन्तीयसाम्नोऽग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं फलसाधनत्वं चेत्युभयस्य  
शास्त्रैकबोध्यत्वाद् दुर्बारे वाक्यभेदः । तेन पशुफलकं यथोक्तगुणवि-  
शिष्टकर्मान्तरमत्र विधीयते । एतच्छब्दः एवकारश्च विधीयमानकर्मान्तर-  
विषयतया योजनीयौः इति ।

निबन्धविधेयानां कान्य-  
त्वक्यम्

उत्तरस्मिन्स्वधिकरणे  
विचारिताः—

निबन्धविशेषाः कान्याः



“वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानां सौरभं स्तोत्रमीरितम् ।  
 निधनाद्यपि हीषुर्ग इति वृष्ट्यादिकामिनाम् ॥  
 फलान्तरं हि वृष्ट्यादि हीषादीनामुतोदिते ।  
 सौभरे फलसंभिन्ने निधनं विनियम्यते ॥  
 फलान्तरं चतुर्थ्योक्तं वृष्टिकामाय हीषिति ।  
 सौभरस्य फलं वृष्टिर्हीषित्युक्त्या विवर्द्धते ॥  
 नोक्तं वृष्ट्यन्नकामानामन्यत्वं प्रत्यभिज्ञया ।  
 नियमेऽपि चतुर्थ्येषा तादर्थ्यादुपपद्यते ॥

‘यो वृष्टिकामो यो ऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत, सर्वे कामाः सौभरम्’ इति [ तारुड्य २८ ] समाम्नाय पुनः समाम्नातं-‘हीषिति वृष्टिकामा निधनं कुर्यात्, उर्गित्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय’ इति। ‘सौभरं’ नाम सामविशेषम् (ऊह१।१६) । निधनं नाम पञ्चभिः सप्तभिर्वा भागै-  
 रुपेतस्य साम्नोऽन्तिमो भागः । तस्मिन्निधने हीषादयो विशेषाः सौभरसाम साध्यास्तोत्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादिफलानि जनयितुं विधीयन्ते, कुतः? हीषादिविधिवाक्ये वृष्टिकामायेत्यादिना चतुर्थीश्रवणात्; सा च तादर्थ्यं त्रयाणां हीषादीनां वृष्ट्यादिकामपुरुषशेषत्वं गमयति, तच्छेष-  
 त्वं च पुरुषामिलपितफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते । ततः सौभरस्य हीषीति-  
 विधनविशेषस्य च फलभूते द्वे वृष्टी भवतः, तदुभयमेलनान्महती वृष्टिः, इति प्राप्ते ब्रूमः-सौभरविधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीषादिविधौ प्रत्यभि-  
 ज्ञायते । ततः सौभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयः त एव हीषादि-  
 शास्त्रेष्वनूद्यन्ते इति न फलान्तरम् । अथोच्येत नूतनफलान्तराभावात् हीषादीनां च नानाशास्त्राध्ययनादेव सौभरे प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिः इति तन्न, फलत्रयकामानां त्रयाणामनियमेनैव हीषादिषु मध्ये यस्य कस्यचि-  
 न्निधनस्य प्राप्तौ विधेर्नियमार्थत्वात्, तादर्थ्यन्तु फलान्तराभावेऽपि सौभर-  
 वाक्योक्तवृष्ट्यादिफलसाधने सौभरे हीषादीनां नियम्यमानत्वादुपपद्यते । तस्मादयं निधनविशेषनियमः न विधिः इति ।

सामगाने उच्चैस्त्वनीचै-

तृतीयाध्यास्य तृतीयपादे प्रथमद्वितीयाधिकरणयोः

स्त्वधर्मविचारः

सामगाने उच्चत्वनीचत्वधर्मौ चिचारितौ ।

तत्र प्रथमाधिकरणम्—

“कर्तव्यमुच्चैः सामर्गभ्यामुपांशु यजुपेत्यमी ।

मन्त्राणां वाथ वेदानां धर्मा मन्त्रगता यतः ॥

विध्युद्देशे मन्त्रवाचि शब्दाः प्रोक्ताः ऋगादयः ।

ऋग्वेदोऽग्नेः समुत्पन्न इत्युपक्रमवेदगीः ॥

असंजातविरोधोऽतस्तद्वशादुपसंहृतेः ।

नयने सति वाक्येन धर्माणां वेदगामिता ॥

ज्यतिष्टोमे श्रूयते—“उच्चैर्ऋचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैः साम्ना” इति । तत्र विधिवाक्ये मन्त्रवाचिनामृगादिशब्दानां प्रयोगान्मन्त्रधर्माः उच्चैस्त्वादयः । तथा सति यजुर्वेदोत्पन्नाः अध्वर्युणा प्रयुज्यमानाः अप्युचः उच्चैरेव पठितव्याः, इति चेत् ? मैवम्, असंजातविरोधित्वेन प्रबलमुपक्रम-मनुसृत्य तद्वशेनोपसंहारस्य नेतव्यत्वात् । उपक्रमे हि वेदशब्दः श्रुतः—“त्रयो वेदा असृज्यन्त, अग्नेर्ऋग्वेदः, वायोर्यजुर्वेदः, आदित्यात् सामवेदः” (छा० उ० ४।१६) इति । अतः उपक्रमगतवेदानुसारेण विध्युद्देशगतानामप्युगादि-शब्दानां वेदपरत्वे सत्युचोऽपि यजुर्वेदोत्पन्नाः उपांशु पठनीयाः । ननूप-क्रमोऽर्थवादत्वाद् दुर्बलः, उपसंहारो विध्युद्देशत्वात् प्रबलः, इति चेत् ? वाढम् । लब्धात्मनो हि विध्युद्देशस्य प्राबल्यम्, इह तु प्रथमतो बुद्ध्यु-त्पादकः उपक्रमः । तदानीमलब्धात्मकत्वान्न तस्य बाधकत्वं, पश्चात् तु वाक्यैकत्वाय तदविरोधे नैवात्मानं लप्स्यते । तदेवमुपक्रमोपसंहारैक-वाक्यताबलेन निर्णयात् वाक्यविनियोगोऽयम्” इति ॥

आधाने वामदेव्यादीनामुपांशु  
गेयत्वनिर्णयः ।

द्वितीयाधिकरणम्—

“यजुर्वेदस्थमाधानं तदङ्गं साम तत्र किम् ।  
उच्चैरुपांशु वा गानमुच्चैः शीघ्रप्रतीतितः ।  
उत्पत्तेर्विनियोगोऽत्र, प्रबलोऽनुसृतिर्यतः ।  
मुख्यस्याङ्गेन कर्तव्या, तस्माद् गान उपांशुता ॥  
आधानस्यात्र मुख्यत्वं, गानस्य गुणताऽथवा ।  
विनियोगस्य मुख्यत्वमुत्पत्तेर्गुणताऽस्त्वह ॥

आधाने वामदेव्यादिसामान्यङ्गत्वेन विहितानि । तत्र यद्यप्येतानि यजुर्वेद-गतस्याधानस्याङ्गानि तथापि सामवेदे तेषामुत्पन्नत्वादुत्पत्तेश्च शीघ्रबुद्धि-हेतुत्वात् सामवेदधर्मेण गेयानीति चेत् ? न, विनियोगस्य प्रबलत्वात् । स च यजुर्वेदे श्रुतः—“य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायति” इति । गुणेन हि मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम् । को गुणः, किं मुख्यम् इति चेत् ? अत्राङ्गित्वा-दाधानं मुख्यम् । सामगानमङ्गत्वेन गुणः । तथा सति “धर्मः शिरः” इत्यादयः आधानाङ्गभूताः मन्त्राः यथोपांशु पठ्यन्ते, तथा सामान्यप्याधानानुसारेणो-पांशु गेयानि; अथवा विनियोगोऽनुष्ठापकविधित्वान्मुख्यः, उत्पत्तिविधिरत-थाविधत्वाद् गुणः । तस्मादत्र विनियोगवेदानुसारेणोपांशु गेयानि” इति ॥

एकविंशद्विस्तोमविचारः । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्थं पञ्चमाधि-करणयोः स्तोमविचारः । तत्र चतुर्थाधिकरणम्—

“स्तोमवृद्धौ किमागन्तोर्मध्येऽन्ते वाऽस्तु मध्यतः ।

द्वादशाहवदन्यत्र मध्यानुक्तेर्न मध्यतः ॥

इदमाप्नायते—“एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौज-

स्कामं, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्” इति । तत्र प्रकृतौ वहिष्पवमान-  
स्तोत्रे त्रयस्तृचा भवन्ति—“उपास्मै गायत” (उ० आ० १ प्र० १ सू० १-३ ऋ०)  
इत्यादिः एकः । “द्विद्युतत्या रुचा” ( उ० आ० १ प्र० २ सू० १-३ ऋ० )  
इत्यादिः द्वितीयः । “पवमानस्य ते कवे” (उ० १ प्र० ३ सू० १-३ ऋ० )  
इत्यादिः तृतीयः । तेषु त्रिषु तृचेष्वर्द्धं गानेन त्रिवृत्स्तोमो भवति  
( ताडय २।१-३ ) । न त्वत्र पञ्चदशसप्तदशस्तोमादीनामिवावृत्तगानम-  
स्ति । स च वहिष्पवमानो विकृतावतिरात्रे चादकेन प्राप्तः । तत्र त्रिवृत्-  
स्तोमं वाधितुमेकविंशादिस्तोमाः विहिताः । वहिष्पवमाने आवृत्तगानाभा-  
वात् । त्रिषु तृचेष्ववस्थिताभिर्नवभिर्ऋग्भिरेकविंशस्तोमपूरणाभावात् ।  
तत्पूरणाय चत्वारस्तृचा आगमयितव्याः, त्रिणवस्तोमपूरणाय षट् तृचाः,  
त्रयस्त्रिंशस्तोमपूरणायाष्टौ तृचाः, ऋगागमनं चोपरिष्ठात् वक्ष्यते ।  
तेषां चागन्तूनां मन्त्राणां प्राकृतवहिष्पवमानमध्ये निवेशः कार्यः द्वादशाहे  
तद्दर्शनात्, इति प्राप्ते ब्रूमः—द्वादशाहे हि वचनमेवास्नायते—“स्तोत्रि-  
यानुरूपौ तृचौ भवतः, वृषणवन्तस्तृचा भवन्ति, तत्र उत्तमः पर्यासः”  
(ताण्डय १।१६) इति । अयमर्थः—प्राकृतानां वहिष्पवमानगतानां त्रयाणां  
तृचानां स्तोत्रियोऽनुरूपः पर्यासश्चेति त्रीणि नामानि, तत्र चोदकागत-  
योरनुरूपपर्यासयोस्तृचयोर्मध्ये वृषणवच्छब्दयुक्तास्तृचाः कर्तव्या इति । न  
चैवमतिरात्रे मध्ये निवेशनाय वचनमस्ति । तस्मात् क्लृप्तक्रममवाधितुमा-  
गन्तूनामन्ते निवेशः” इति ॥

आवापोद्वाप-  
विचारः

पञ्चमाधिकरणम्—

“आर्भवे साम्न आगन्तोरन्ते मध्येऽथवाऽग्रिमः ।  
पूर्ववत् त्रीणि यज्ञस्येत्युक्त्वा मध्ये निवेशनम् ॥

पूर्वोदाहृतेऽतिरात्रे माध्यन्दिनार्भवपवमानयोश्चोदकप्राप्तौ पञ्चदश-  
सप्तदशस्तोमो वाधितुमेकविंशादिविवृद्धस्तोमो वचनादनुष्ठीयते । तत्र  
वहिष्पवमानवद्गगागमनं न भवति, किन्तु सामागमेन स्तोमपूरणमिति दशमे  
वक्ष्यते । तस्य चागन्तोः साम्नः पूर्वोक्तानामृचामिवान्ते निवेशनात्  
पठितानां मध्ये तत्साम चरमे तृचे गातव्यम्, इति प्राप्ते, ब्रूमः—“त्रीणि ह वै  
यज्ञस्योदराणि गायत्री, वृहती अनुष्टुप् च । अत्र ह्येवाऽऽवपन्त्यत एवोद्भवन्ति”  
( ताण्डय ७।३ ) इति हि विशेष आम्नायते । अयमर्थः—स्तोमस्य विवृद्धये  
साम्न आवापः क्रियते, हासाय चोद्वापः ( १ ), तावुभावावापोद्वापौ गाय-  
त्र्यादिष्वेव नान्यत्रेति । ‘उच्चा ते जातमन्त्रसः’ ( उ० आ०  
१ । ८ । १-३ ) इत्येव माध्यन्दिनपवमानस्याद्यस्तृचः । ‘स्वादिष्टया’  
( उ० आ० १ । १४ । १-३ । ) इत्येव आर्भवपवमानस्य । तावुभौ गायत्री-

च्छन्दस्कौ तयोरावापः, न तु त्रिष्टुब्जगतीच्छन्दस्कयोरन्ययोस्तृचयोः  
सामाऽऽवपनीयम्” इति ॥

तत्रैव पञ्चदशाधिकरणे स्तोमविचारः—

अन्यशब्दस्य सर्व- “एकस्तोमेऽन्यशब्दः स्यात्, बहुस्तोमेऽपि वाऽग्निमः ।  
विषयत्वकथनम् त्रिवृदन्त्येत्यर्थादाज्ञान्यमात्रस्य सम्भवात्” ॥

अत्र पूर्वोदाहृतोऽन्येनेत्ययमन्यशब्दः एकस्तोमके क्रतौ वर्तते, कुतः ?  
अर्थवादेन तद्वगमात् । “यो वै त्रिवृदन्त्यं यज्ञक्रतुमापद्यते, स तं दीपयति,  
यः पञ्चदश स तं, यः सप्तदश स तं, य एकविंशः स तम्”—(ताण्ड्य १६।१)  
इत्यर्थवादः । अस्यायमर्थः—त्रिवृदादयश्चत्वारः स्तोमाः अग्निष्टोमे  
वर्तन्ते, तेषु त्रिवृत्स्तोमो विकृतिरूपं यं यज्ञमाप्नोति स त्रिवृत्स्तोमः तं  
यज्ञं दीपयति प्रकाशयति सर्वतो व्याप्नोतीति । स्तोमान्तरस्याप्रवेशाय  
त्रिवृत् एव सर्वस्मिन् यज्ञस्वरूपे व्याप्तावयमेकस्तोमकः क्रतुर्भवति ।  
एवं पञ्चदशादिस्तोमव्याप्तिर्योजनीया । तथा सत्यर्थवादादेकस्तोमका-  
नामेव बुद्धिस्थत्वात् त एवान्यशब्देनोच्यन्ते । एकस्तोमकाश्च पडूरात्रा-  
दिष्वाम्नाताः—“त्रिवृदग्निष्टोमो भवति । पञ्चदश उक्तो भवति” इत्यादयः ।  
तस्मात् तद्विषयोऽन्यशब्दः, इति प्राप्ते, द्रूमः—‘स तं दीपयति’ इत्यत्र  
प्रकाशकत्वमात्रमुच्यते । तच्च व्याप्तिमन्तरेण सम्बन्धमात्रादप्युपपद्यते ।  
तस्मात् अग्निष्टोमप्रतियोगितया बहुस्तोमैकस्तोमसाधारणत्वेन श्रूय-  
माणस्यान्यशब्दस्य सङ्कोचहेत्वभावात् सर्वविषयोऽयमन्यशब्दः” इति ।

सर्वपृष्ठातिदेश- सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयाधिकरणे सर्वपृष्ठा-  
निर्णयः तिदेशश्चिन्तितः—

“विश्वजित् सर्वपृष्ठः किमनुवादो रथन्तरम् ।

बृहता वा समुच्चैर्यं यद्वा पाडहिकानि पट् ॥

अतिदेश्यानि तत्राद्यो माहेन्द्रादिचतुष्टये ।

पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह सम्भवात् ॥

समुच्चयो वा विषये सर्वत्वं ब्रह्मपेक्षया ।

न तु द्वयोरतः पण्णां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥

‘विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवति’ (ताण्ड्य ६।३) इति श्रूयते । सर्वपृष्ठ-  
शब्दोऽनुवादः, कुतः ? प्राप्तत्वात् । तथाहि—ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनपव-  
मानानन्तरभावीनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति—“अभि त्वा  
शर नोनुमः” (उ०आ० १।११), “कया नश्चित्र आमुचत्” (उ०आ० १।१२),  
‘तं वो दस्ममृतीपहम्’ (उ०आ० १।१३), तरोभिर्वा विदद्भसुम् (उ०आ० १।१४)  
इत्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमतामापाद्य

गीयन्ते । एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां ब्राह्मणोक्तविधानेन सप्तदशधाऽभ्यासः सप्तदश स्तोमः । तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते—“सप्त-दशानि पृष्ठानि”—इति । तानि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात् सर्वपृष्ठ-शब्देनानुद्यन्ते इत्येकः पक्षः । रथन्तरपृष्ठवृहत्पृष्ठयोज्योतिष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्वशब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकृतं वैथर्थ्यं न भविष्यति—इति द्वितीयः पक्षः । सर्वत्वं बहुषु मुख्यं न तु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्सङ्ख्यकानि पृष्ठान्यति-दिश्यन्ते । षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च षट्-पृष्ठानि रथन्तर-वृहद्-वैरूपं-वैराज-शाकर-रैवत-सामभिः निष्पाद्यानि । यद्यपि विश्वजित एकाहत्वाद् ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव न तु षडहविकृति-त्वम्, तथापि सर्वपृष्ठोक्तिवत्त्वात् तानि षट् पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते” इति ॥

स्वरसामविकार- तत्रैव दशमाधिकरणे स्वरसामविकारचिन्ता—  
विन्तन्म् “न विकारा विकारा वा स्वरसामादयो, न हि ।  
वैष्णवन्यायतो मैवमनन्यगतिलिङ्गतः ।

गवामयने द्वयोर्मासषट्कयोर्मध्ये वर्त्तमानं विषुवन्नामकं प्रधानभूतमे-कमहर्विद्यते । तच्च दिवा कीर्त्यम् । तस्मात् प्राचीनाख्यः स्वरसामनामकाः अहर्विशेषाः । तथोपरिष्ठादपि त्रयः स्वरसामानः तदेतदभिप्रेत्य श्रूयते “अभितो दिवाकीर्त्यं त्रयः स्वरसामानः” (ताण्ड्य ४।५) इति । तेषु च ग्रह-सातत्याय सप्तदशस्तोमादयो धर्माः विहिताः (ताण्ड्य ४।३) । अन्यत्र त्वेवं श्रूयते—“पृष्ठयः षडहो, द्वौ स्वरसामानौ”—इति । तावेतावहर्विशेषौ पूर्वोक्तानां स्वरसामानां न विकारौ, कुतः । वैष्णवसमानत्वात् । यथा वैष्णवशब्दो देवतारूपगुणविधानेन मुख्यवृत्तित्वात् लक्षणया धर्मानतिदिशति, तथा सामविशेषरूपगुणविधायकः स्वरसामशब्दः, इति प्राप्ते, ब्रूमः—अनन्य-गतिलिङ्गवशात् स्वरसामानौ विकारौ भवतः । तथाहि—“षडहो, द्वौ स्वर-सामानौ” इत्येवं योऽयमष्टाह उपन्यस्तः, तत्र षट्स्वहःसु क्रमेण ‘त्रिवृतं’ ‘पञ्चदशः’ ‘सप्तदशः’ ‘एकविंशः’ ‘त्रिणवः’ ‘त्रयस्त्रिंशः’ इत्येवं स्तोमषट्कं चोदकेन प्राप्तम् । एवं स्थिते तृतीयपृष्ठदिवसगतयोः सप्तदशत्रयस्त्रिंशयोर्व्यत्यासः विधाय सप्तमाष्टमयोरहोः सप्तदशस्तोमं सिद्धवत्कृत्य त्रिषु चरमेष्वहःसु सप्तदशस्तोमनैरन्तर्यमर्थवादे-नानुवदति । “यत् तृतीयं सप्तदशमहः तत् त्रयस्त्रिंशस्थानमभिपर्या हरन्ति” इति व्यत्यासविधिः । “त्रयाणां सप्तदशानामनवानताया” इत्यर्थ-षादः । तत्र यद्यन्तयोरहोः सप्तदशस्तोमं स्वरसामशब्दोऽतिदिशेत् तदा नैरन्तर्यमुपपद्यते, न त्वन्यथा । तस्मान्न वैष्णवन्यायेन गुणविधि-किन्तु धर्माणामतिदेशकः” इति ॥

श्लोकादिसाम्ना आज्य- दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे नवमाधिकरणम्—  
पृष्ठादिस्तोत्रस्य समु- “वाध्यं श्लोकादिनाऽऽज्यादि न वाऽऽद्यः स्तुतिलिङ्गतः ।  
चयनिर्णयः देशसाम्नोर्विधौ भेदे वैशिष्ट्याच्च समुच्चयः ॥

महाव्रते श्रूयते—“श्लोकेन पुरस्तात् सदसः स्तुवते, अनुश्लोकेन पश्चात्”  
(ताण्ड्य ३।४) इत्यादि । तत्र श्लोकानुश्लोकादिनामकैः सामभिः प्राकृतान्या-  
ज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथन्तरग्रामदेव्यादिनामकानि सामानि वाध्यानि ।  
कुतः ? ‘स्तुवते’—इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् प्रकृतौ “आज्यैः स्तुवते,  
पृष्ठैः स्तुवते’—इति श्रुतम् । नैतत् सारम् । किमत्र स्तुतिमनूद्य देशसाम-  
गुणौ विधीयेते ? किं वा गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिः ? नाद्यः, वाक्यभेदा-  
पत्तेः । द्वितीये तु कार्यभेदेन वाध्याभावात् समुच्चयः स्यात्” इति ॥

कौत्सादिसाम्नः प्राकृत- तत्रैव दशमे कौत्सादिसाम्नः प्राकृतसामवाधकत्वम् ।  
वाधकत्वनिर्णयः “समुच्चीयेत कौत्सादि यदि वा प्राकृतवाधकम् ।  
स्तुत्या भावादादिमोऽन्त्यो लिङ्गप्रकरणद्वयात् ॥

विकृतिविशेषे श्रूयते—‘कौत्सं भवति’ ‘कारणं भवति’ (ताण्ड्य १३।६)  
इति । तदेतत् कौत्सादिनामकं साम प्राकृतेन साम्ना समुच्चीयते । कुतः ?  
प्राकृतस्य स्तुतिलिङ्गस्याभावेन कार्यैक्याभावात् । मैवम्, प्रकरणात्  
कत्वङ्गत्वे सति ऋगक्षराभिव्यक्तिसामर्थ्यलक्षणप्राकृतलिङ्गेन कार्यैक्याव-  
गमात् । तस्माद् वाधकम्” इति ॥

तत्रैव विशेष- एकादशे त्वेकायुक्तितः प्राकृतवाधकत्वम्—  
व्यवस्था “तत् सर्ववाधकं सर्वमेकद्वयाद्युक्तितोऽथवा ।  
अविशेषादादिमोऽन्त्य एकाद्युक्तिविशेषतः ॥

तत् पूर्वोक्तं कौत्सादिसामविषयः । तत्र, किं ‘कौत्सं’ साम प्राकृत-  
सर्वसामनिवर्त्तकम्, कारणमपि तथा । इत्येकैकस्य सर्वनिवर्त्तकत्वमुच्यते ?  
आहोस्विदेकवचनान्तनिर्दिष्टमेकस्य निवर्त्तकं, द्विवचनान्तनिर्दिष्टं  
द्वयोः, बहुवचनान्तनिर्दिष्टानि बहूनाम् ? तत्र नियामकाभावादाद्यः पक्षः  
प्राप्नोति । एकादिवचनरूपाणां श्रुतीनां नियामकत्वादन्यः पक्षोऽभ्युपेयः ।  
तथाहि—‘कौत्सं भवति’, ‘वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः’ (ताण्ड्य १४।११), ‘कौञ्चानि  
भवन्ति’ (ताण्ड्य १६।३)—इति निवर्त्तकेषु श्रूयमाणानि एकद्विवहुवचनानि  
निवर्त्यानां तत्सङ्ख्यावत्त्वं प्रत्यासत्या बोधयन्ति, किञ्च एवं सति अवाधित-  
सामविषयश्चोदको ऽनुगृहीतो भवति । कृत्स्नवाधे तु सर्वश्चोदको निरु-  
ध्यते । तस्मान्न सर्ववाधकः” इति ॥

स्तोमवृद्धयवृद्धयोः  
प्राकृतबाधकत्व-  
निर्णयः

द्वादशे स्तोमवृद्धयवृद्धयोः प्राकृतबाधिका-  
“स्तोमस्थयोर्वृद्धयवृद्धयोः प्राकृतः किं निवर्त्तते ।  
अवृद्धावेव वाऽऽद्यः स्यात् सामोत्पत्त्युपयोगतः ॥  
अवृद्धावुपयोगाय प्राकृतस्य निवर्त्तकम् ।  
वृद्धौ पूर्वोपयोगित्वात् वृद्धौ तु न निवर्त्तकम् ॥

सन्ति वृद्धस्तोमकाः अवृद्धस्तोमकाश्च विकृतिरूपाः क्रतवः, तत्रो-  
भयत्रापि यानि समान्युपदिष्टानि तैरितिदिष्टानां साम्नां निवृत्तिः स्यात्,  
अन्यथा सामोत्पत्तिवैयर्थ्यात् इति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तः स्पष्टार्थः” इति ।

छन्दोविशेषत आवाप-  
कथनम् ।

त्रयोदशे स्तोत्रे छन्दोविशेषतः आवापः—  
“क्वापि स्तोत्र ऋचि क्वापि स्यादावापस्तथोद्भूतिः ।  
पवमानेषु गायत्र्यादिष्वेवोतविशेषतः ॥  
आद्यो नो परिसङ्ख्यानादत्र ह्येवेति तद्विधेः ।  
विध्यन्तराशेषरूपमपूर्वं तद्विधीयते ॥

अवृद्धस्तोमकेषु प्राकृतस्यातिदिष्टस्य साम्न उद्वापः, प्रत्यक्षोपदि-  
ष्टानामावापः । ‘वृद्धस्तोमकेष्ववावापः एव’ इति स्थितं पूर्वाधिकरणे ।  
तावेतावावापोद्वापौ यस्मिन् कस्मिंचित् स्तोत्रे यस्यां कस्याञ्चिद्भूति-  
स्याताम्, कुतः ? नियामकाभावात् इति पूर्वः पक्षः । नो खल्वेतद् युक्तम् ।  
एवकारेण प्रकृतपवमानव्यतिरिक्तेष्वज्यादिस्तोत्रेषु गायत्रीबृहत्पु-  
व्यतिरिक्तास्त्वक्षु आवापोपोद्वापयोः परिसङ्ख्यातत्वात् ।

एवकारश्चैवाम्नायते—“त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि यद् गायत्री बृहत्पु-  
व्युष्टुप् च । अत्र ह्येवावपन्ति अत एवोद्भवन्ति” इति । ननु मा भूतामन्य-  
त्राऽऽवापोद्वापौ विवक्षितदेशेषु कथं प्राप्नुतः ? इति चेत् । अनेन वाक्येन  
तद्विधानात्, इति प्राप्ते, ब्रूमः—नचायमर्थवादः, अनन्यशेषत्वात् । नाप्यनुवादः,  
अपूर्वार्थत्वात् । तस्मात् पवमानेष्वेव गायत्र्यादिषु आवापोद्वापौ” ॥

कण्वरथन्तरं स्वयोनावेव चतुर्विंशे तु कण्वरथन्तरं स्वयोनावेव—

इति निर्द्धारणम् ।

“बृहद्रथन्तरैकोयोनौ कण्वरथन्तरम् ।  
रथन्तरस्यैव योनौ किं स्वयोनावुताऽग्रिमः ॥  
चोदकस्याविशेषेण द्वितीयो नामसाम्यतः ।  
अनङ्गत्वान्नातिदेशः स्वयोनौ पठितत्वतः ।

वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषो विहितः—“कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति”  
( ताण्ड्य १८।६ ) इति । प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथन्तरसामनी विकल्पिते,  
‘त्वामिद्धि हवामहे’ (पृ० आ० ३-१-५-२) इतीयमृक् बृहतो योनिः । ‘अभि  
त्वा शर’ (पृ० आ० ३-१-५-१) इति रथन्तरस्य । ‘पुनानः सोम’ (पृ० आ०

५-१-३-१) इति कण्वरथन्तरस्य । तत्र बृहद्रथन्तरयोरन्यतरस्य साम्नो-  
र्योनौ कण्वरथन्तरं गेयम् । कुतः? चोदकप्राप्तयोर्विशेषनियामकाभावात् ।  
अथवा रथन्तरस्यैव योनौ गेयम् । कुतः? रथन्तरेति नामसाम्यस्य धर्माति-  
देशार्थत्वेन नियामकत्वात् । नैतद् युक्तम्, बृहद्रथन्तरसाम्नोरेव  
प्रकृतावङ्गत्वेन विधानम्, न तु तद्योन्योः । अतो नास्ति तयोः अति-  
देशतः प्राप्तिः । तस्मात् “स्वयोनौ गेयमिति” परिशिष्यते । प्राप्तिश्च साम-  
गानासुत्तराग्रन्थपाठादवगन्तव्या । एवं सति श्रुतहान्यश्रुतकल्पने  
न भविष्यतः” ॥

पञ्चविंशे तु विशेष- पञ्चविंशे तु कण्वरथन्तरं स्वकीययोरेवोत्तरयोर्गेयम्—  
व्यवस्था “सन्देहनिर्णयौ पूर्ववदेवोत्तरयोर्ऋचाः ।  
योनित्यागः समश्चेन्न तृचशब्देन बाधनात् ॥

“एकं साम तृचे क्रियते”—इति श्रुतेः कण्वरथन्तरसाम्नः ऋचां त्रय-  
माश्रयः । तत्रैका स्वयोनिः इतरे स्वयोन्युत्तरे । एवं बृहद्रथन्तरसाम्नो-  
र्द्रष्टव्यम् । तत्र बृहद्रथन्तरयोः रथन्तरोत्तरयोर्वा अतिदेशप्राप्त्यविशेषेण  
स्वेच्छ्रया गेयमित्याद्यः पक्षः । नामसाम्याद्रथन्तरोत्तरयोरेव गेयमिति  
द्वितीयः पक्षः । प्राकृतावृचोः साक्षादङ्गत्वाभावेऽपि सामद्वारकमङ्गत्व-  
मङ्गीकृत्य चोदकप्राप्त्या पक्षद्वयोपन्यासः । योनिवदुत्तरयोर्ग्रन्थपठित-  
त्वात् स्वयोन्युत्तरयोर्गेयमिति तृतीयः पक्षो राजान्तः । बृहद्रथ-  
न्तरोत्तरयोः स्वयोन्युत्तरयोर्वा गीयताम् । सर्वथापि स्वयोन्युत्तरयोर्ऋग-  
न्तरपरिग्रहश्च समानः । तथा सति चोदकोऽत्र प्रापकः इति पूर्व-  
पक्षिणोऽभ्यधिका शङ्का । तृचशब्दः समानच्छब्दस्का नामेकदेवत्याना-  
मृचां त्रये प्रसिद्धः । अतस्तृचश्रुत्या प्रत्यक्षया चोदकप्राप्तस्य बाधः  
इति राजान्ताशयः” इति ॥

तिसृष्वित्यग्निम- पञ्चमपादस्य द्वितीये ऽधिकरणे तिसृष्वित्यग्निमस्तृचो  
तृचव्यवस्था विवक्षितः—

“तृचाद्यासु तृचे वाऽऽद्ये तिसृष्वित्युच्यते ऽग्निमः ।

त्रिच्छन्दस्वात् प्राकृतं स्यात् क्रमादत्र तृचोऽखिलः ॥

एकसङ्घायास्त्रिसङ्घायाश्च व्यतिपङ्गविधानात् ‘एकत्रिक’नामकः  
कश्चित् क्रतुर्भवति । स चैवं श्रूयते—“अथैष एकत्रिकस्तस्यैकस्यां  
वहिष्पवमानं, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु,  
ब्राह्मणाच्छंसिनः । एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमानः”  
इति । सन्ति प्रकृतौ माध्यन्दिनपत्रमानस्य त्रयस्तृचाः—‘उच्चा ते जातम्,  
इत्ययं (३० आ० १ । ८ । १-३) प्रथमो गायत्रीच्छन्दस्कः । ‘पुनानः  
सोम’, इत्ययं (३० आ० १ । ६ । १-३) द्वितीयो बृहतीच्छन्दस्कः ।



‘प्र तु द्रव’ इत्ययं ( उ० आ० ११ । १० । १-३ ) तृतीयखिण्डुपञ्चन्दस्कः । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम्—‘त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः’ (ताण्ड्य ३।७) इति । एवं सति एकत्रिकस्य माध्यन्दिनपवमाने तिसृष्विति यदुक्तं तत्र त्रयाणां तृचानामाद्यास्तिस्रः ऋचो ग्राह्याः ? किं वा प्रथमतृचस्थाः क्रमपठिता-  
स्तिस्रः ? इति संशयः । तत्र त्रिच्छन्दस्त्वश्रुत्या प्रबलया दुर्बलं पाठक्रमं वाधि-  
त्वा प्रथमपक्षो ग्राह्यः इति प्राप्ते, अभिधीयते—यदेतत् त्रिच्छन्दस्त्वं तदेतत्  
प्राकृतम् । तत्र छन्दस्त्रयोपेतस्य तृचत्रयस्योपदिष्टत्वात् । विकृतावपि तत्स-  
र्वमतिदिष्टमिति चेत् ? वाढम् । अत एव पाठक्रमोऽप्यतिदिष्टः, तथा सति  
प्रकान्तगायत्रीछन्दस्कस्य तृचस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद् बृहतीच्छन्दस्के  
तृचे प्रथमायाः ऋचः प्रारम्भावसरः । स चारम्भस्तिसृषु इति विशेष-  
विधानेन वाध्यते । तस्मादाद्यस्तृचो निखिलो ग्राह्यः” ।

धूर्गानस्यैकस्यामृचि तृतीये धूर्गानमेकस्यामृचि कर्त्तव्यम्—  
कर्त्तव्यत्वमिति “तृचे स्याद्भूचि वैकस्यां धूर्गानं प्रकृताविव ।  
निर्णयः तृचे भवेदिहैकस्यां श्रुत्याऽऽवृत्तिविधानतः ॥

एकत्रिक एव क्रतौ व्यतिषङ्गैकस्यां तिसृषु च स्तोत्रेषु सम्पाद्यमानेषु यद्-  
गानं तत् किं तृचे स्यात् ? उतैकस्यामृचि ? इति संशयः । तत्र चोदकेन तृचे  
भवेदिति प्राप्ते, ब्रूमः—इहैकत्रिकक्रतौ एकस्यामृचि धूर्गानं भवेत् । कुतः ?  
“आवृत्तं धूर्षुं स्तुवते” इति आवृत्तिविधानात् । ननु तृचे गानेऽपि साम्न-  
स्त्रिरावृत्तिर्भवेत् ? न, आवृत्तेः स्तुतिविशेषणत्वात् । गुणसङ्कीर्त्तनपरः पद-  
समूहः स्तुतिः । तच्च ऋगावृत्तिं विना तिसृष्वक्षु न सिध्यति । तस्मादेकस्यां  
धूर्गानम्” ।

भागमात् स्तोमवर्धन- षष्टे स्तोमवृद्धिरागमाद् भवेत्—  
प्रकारनिर्देशः “स्तोमवृद्धिः किमभ्यासादागमाद्वाऽग्रिमो यतः ।  
तत् कल्प्यमश्रुतं मैवं सङ्ख्याऽऽवापादिलिङ्गतः ॥

विवृद्धस्तोमकः क्रतुरेवाम्नायते,—“एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याज-  
येत्, त्रिणवेनौजस्कामम्, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्” इति । प्रकृतिगतेभ्यः  
त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमेभ्यो विवृद्धाः एकविंशत्रिणत्रयस्त्रिंशस्तोमाः । तेषु  
किं प्राकृतानां साम्नाम् अभ्यासाद् वृद्धिर्भवति ? किं वा सामान्तरागमात् ?  
इति संशयः । अश्रुतस्य सामागमस्य कल्पयितुमशक्यत्वाद् अभ्यासाद् वृद्धिः,  
इति प्राप्ते ब्रूमः—अभ्यासोऽपि न साक्षाच्छ्रुतः, किन्त्वेकविंशादिसङ्ख्यापूर-  
णाय कल्प्यते, सङ्ख्या च द्रव्यगता, भिन्नद्रव्यैरेव पूर्यते न त्वेकद्रव्या-  
वृत्त्या । नह्यष्टकत्व एकघटमानीय ‘मद्गृहे सन्त्यग्रौ घटाः’ इति व्यवहरन्ति ।  
ततः स्तोमावयवद्रव्यगता सङ्ख्या तदवयवभूतानां साम्नां पदार्थानां भेदं  
गमयति । स च भेदः सामान्तरागमलिङ्गम् । “अत्र ह्येवावपन्ति” इत्यावापो-

देशेन देशविशेषविधिरपरं लिङ्गम् । सामान्तरोत्पत्यर्थत्वमन्यलिङ्गम् ; तस्मादागमेन वृद्धिः ।

वह्निष्पवमानवृद्धौ सप्तमे वह्निष्पवमानवृद्धावृच आगमः—  
ऋच आगमः “किं वह्निष्पवमानवृद्धौ साम्नर्चा वाऽभिपूरणम् ।  
साम्ना पृथोक्तितो मैवं सामैकत्वपराक्तवतः ॥

प्रकृतौ प्रातःसवने वह्निष्पवमानस्य अविबृद्धः स्तोमः, तस्य विकृतिषु वृद्धौ सत्यां पूर्वोक्तरीत्या सामान्तरागमे प्राप्ते, ब्रूमः—“एकं हि तत्र साम” इति वह्निष्पवमानं प्रकृत्य सामैकत्वमास्नायते । अतो न सामान्तरागमः सम्भवति । एवं तर्ह्यभ्यासेन सङ्ख्यापूरणमस्तु इति न वाच्यम्, “परागू वह्निष्पवमानेन स्तुवन्ति” इति पराकृशब्देनाभ्यासप्रतिषेधात् ; तस्माद्दृगागमः” ।

एकस्य साम्नस्तुचे पृष्ठादस्याद्येऽधिकरणे एकं साम तृचे गेयम्—  
गेयत्वनिर्णयः “सामैकस्यां तृचे वा स्यादाऽऽद्यः स्वाध्यायवद् भवेत् ।  
वचनालिङ्गसंयुक्तात् स्तोत्रे साम तृचे भवेत् ॥

पवमानाज्यपृष्ठादिस्तोत्रेषु यद् विहितं रथन्तरवृहद्वैरूपादिसाम अध्येतारः एकस्यामृच्यधीयते, तत् किं स्तोत्रप्रयोगकालेऽप्येकस्यामृचि गेयम् ? किं वा तृचे गेयम् ? इति संशयः । अध्ययनस्यानुष्ठानार्थत्वाद् यथाध्ययनमेकस्यामृचि साम्नः कृतं तथैकस्यामेव साम गेयमिति पूर्वपक्षः । “अष्टमाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तौति, द्वयक्षरेणोत्तरयोः” इति तिस्रः पृक्षु प्रस्तोत्रा गातव्यभागो निरूप्यते, तदिदं तृचस्य लिङ्गम् । “ऋक् सामोवाच मिथुनीसम्भवाव” इत्यादौ ऋग्देवतासामदेवतयोः सम्वादरूपेऽर्थवादे सामदेवतैकामृचं द्वे ऋचौ च प्रत्याख्याय तिस्रः ऋचोऽङ्गीचकार । तदिदं अपरं लिङ्गम् । ताभ्यां लिङ्गाभ्यामुपवृंहिताद् “एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रियम्” इति वचनात् तृचे गातव्यमिति” ।

स्वर्दृक्शब्दस्य मीलना- द्वितीये स्वर्दृक्शब्दो मीलनावधिः—  
वधित्वकथनम् “स्वर्दृक्शब्दे वीक्षणे च किं स्यादङ्गाङ्गिताऽथवा ।  
मीलनावधिताऽऽद्योऽस्तु भिन्नवाक्येन तद्विधेः ॥  
प्रतिशब्देनावधिर्हि द्योत्यो वाक्यं न भिद्यते ।  
सत्येवं मीलनस्यापि विधिनोत्तरयोर्भवेत् ॥

अस्ति रथन्तरसाम्नो योनौ ‘अभि त्वा शूर’ इत्यस्यामृचि स्वर्दृक् शब्दः ‘ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशम्’ (७० आ० १ । ११ । १) इत्याम्नातः । अस्ति चोद्गातुः कर्तृता तृचे “रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलयत्, स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेत” (तारुण्य ब्रा० ७३) इति श्रुतेः । तत्र संशयः । किं स्वर्दृक्शब्दोच्चारणवीक्षणयो-

रङ्गाङ्गिभावोऽत्र विधीयते ? किं वा विधीयमानसम्मेलनावधित्वेन स्वर्दूक-  
शब्दोच्चारणं निर्दिश्यते, इति । तत्र संमेलनवाक्यात् वीक्षणवाक्यं भिन्नम् ।  
ततो न मीलनावधित्वेनान्वयः सम्भवतीति । किञ्च वीक्षेतेति लिङ्गप्रत्ययो-  
ऽत्र विधायकः श्रूयते । ततः स्वर्दूकशब्दोच्चारणं वीक्षणाङ्गम्, वीक्षणं वा  
तदङ्गम् इत्यङ्गाङ्गिभावोऽभ्युपेयः । तथा सति स्वर्दूकशब्दरहितयोरुत्तरयो-  
र्ऋचोर्गीयमाने रथन्तरेऽपि विहितसम्मेलनानुवृत्तिः फलिष्यतीति पूर्वपक्षः ।  
“स्वर्दूकं प्रति” इत्यनेन प्रतिशब्देन स्वर्दूकशब्दोच्चारणस्य मीलनकालाधित्वं  
द्योत्यते । न चात्र भिन्नवाक्यत्वम्, एकवाक्यत्वसम्भवात् । तथाहि विरो-  
धपरिहाराय स्वत एव प्राप्तत्वात् वीक्षणं न विधेयम् । तथा सति आ  
स्वर्दूकशब्दोच्चारणात् सम्मेलयेदित्येकं वाक्यं सम्पद्यते । एवं सत्युत्तरयो-  
र्ऋचोर्मीलनविध्यभावः फलिष्यतीति राद्धान्तः”

बृहद्रथन्तरयोर्दिन- तृतीये बृहद्रथन्तरयोर्दिनभेदेन प्रयोगः—

भेदेन प्रयोग- “गवामयनिके पृष्ठषडहे प्रत्यहं द्वयम् ।

निर्णयः बृहद्रथन्तरं चोत भवेत् किञ्चित् क्वचिद्दिने ॥

द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहेराद्योऽन्त्येऽपि समो ह्यसौ ।

अन्योन्यनिरपेक्षस्य चोदकादन्तिमो भवेत् ॥

द्वादशाहे पृष्ठयः षडह उत्पन्नः । तत्र पण्णामप्यह्नां क्रमेण रथन्तरबृहद्-  
वैरूपवैराजशाकरैवतानि सामानि विहितानि । गवामयने तु विकृति-  
रूपीयः पृष्ठयः षडहः । तत्र श्रूयते—“पृष्ठयः षडहो बृहद्रथन्तरसाम”, इति  
चोदकप्राप्तयोः बृहद्रथन्तरयोः पुनर्विधानात् वैरूपादिनिवृत्तिः । ततः शिष्य-  
माणं बृहद्रथन्तरं सामद्वयं किं प्रत्यहं कर्तव्यम् ? किं वा केषुचिदहःसु बृहत्,  
केषुचिद्रथन्तरम् ? इति संशयः । बृहच्च रथन्तरञ्च बृहद्रथन्तरे ते च सामनी  
यस्य इति द्वन्द्वगर्भिते बहुव्रीहावितरेतरयोगद्वन्द्वेन साम्नो साहित्यं प्रती-  
यते । ततः प्रत्यहं सामद्वयम् इति पूर्वपक्षः । ते सामनी यस्याहः  
इत्यहो यद्यन्यपदार्थत्वं तदा भवदुक्तमेव स्यात्, इह तु षडहोऽन्य-  
पदार्थः । तथा सति षडहे द्वयोः साम्नोः साहित्यं सिद्धान्तेऽपि समानम् ।  
प्रकृतौ साम्नोरन्योन्यनिरपेक्षत्वादिहापि निरपेक्षत्वमेव सामचोदकेना-  
तिदिश्यते । तस्मात् केषुचिदहःसु किञ्चित् साम इति राद्धान्तः” ।

सर्वपृष्ठस्य यथोक्तदेशे पञ्चमे सर्वपृष्ठे यथोक्तदेशे पृक्तानि—

विहितत्वनिर्णयः “किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ।

पृष्ठशब्दात् पृष्ठदेशे वचनात् तु व्यवस्थितिः ।

इदमाप्तायते—“विश्वजित् सर्वपृष्ठः” इति । षडहे षट्स्वहःसु क्रमेण  
रथन्तरं बृहद् वैरूपं इत्यादिभिः षड्भिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं, निष्पा-  
दितम् । तानि सर्वाणि पृष्ठसामानि यस्मिन् विश्वजिति सोऽयं सर्व-

पृष्ठः, तत्र माध्यन्दिनपंचमानमैत्रावरुणसाम्नोरन्तरालभूते पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि ? किं वा यथावचनं देशव्यवस्था ? इति संशयः । पृष्ठकार्यगमकेन पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते, वचनेन देश-विशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनं चैवमाग्नायते—“पंचमाने रथन्तरं करोत्या-र्भवे बृहन्मध्य इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाक्वरं मैत्रा-वरुणस्य रैवतमच्छ्रावाकस्य”—इति । वचनं हि न्यायाद् वलीयः, तस्माद्-देशविशेषो व्यवस्थितः ।

वैरूपवैराजयोरुक्थ्य- पृष्ठे वैरूपवैराजे उक्थ्यपोडशिनोः पृष्ठगते—  
पोडशिपृष्ठगतत्व- “कात्स्न्याद् वैरूपवैराजे उक्थ्यपोडशिनोस्त ।  
निर्णयः पृष्ठे स्यात् क्रतुसंयोगादाऽऽद्योऽन्तः पृष्ठलिङ्गतः ॥

इदमाग्नायते—“उक्थो वैरूपसामैकविंशः पोडशो वैराजसामेति” । तत्र कृत्स्ने उक्थ्ये “वैरूपं” साम, कृत्स्ने पोडशिनि ‘वैराजम्’ ‘वैरूपं’ साम यस्मिन्नुक्थ्ये क्रतौ—‘वैराजं’ साम यस्मिन् पोडशिनि क्रतौ, इत्येवं क्रतु-सम्बन्धः प्रतीतेः । मैवम् । प्रकृतौ रथन्तरसामा बृहत्सामा इत्येवविधस्य निर्देशस्य पृष्ठस्तोत्रविषयत्वदर्शनादत्रापि तन्निर्देशेन पृष्ठलिङ्गेन पृष्ठकार्यं वैरूपं वैराजं च भवितुमर्हति । क्रतुसम्बन्धस्तयोः पृष्ठद्वारेणोपपद्यते” ।

त्रिवृदग्निष्टिति त्रिवृत्- सप्तमे त्रिवृदग्निष्टुस्तोम एव—  
शब्दस्य स्तोमत्व- “त्रिवृदाग्निष्टुदित्येतत् सर्वत्र स्तोम एव वा ।  
निर्धारणम् आद्यस्त्रैगुण्यवाचित्वादन्यस्तोमेऽस्य रूढितः ॥

एवं श्रूयते—“त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः” ( तारुड्य ३ प० ) इति । किं त्रिवृत्वमाग्निष्टिति क्रतौ सर्वेषु साधनेषु सम्बन्ध्यते ? किं वा स्तोममात्र-सम्बन्धि तत् ? त्रिवृद्भ्रजुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यत्वाचित्व-दर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु वा या सङ्ख्या श्रूयते सा सर्वा त्रिवृत्त्वेन वित्रि-यते इति प्राप्ते, ब्रूमः—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्रसिद्ध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते, तथापि वेदे रूढ्या स्तोमवाचकः, त्रिवृद् बहिष्पवमानः इत्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रमणेन स्तोमविषयमेव त्रिवृत्वम्” ।

संसवादेः अष्टमे संसवादौ पृष्ठत्वम्—  
पृष्ठत्वनिर्णयः “संसवादौ द्वयोरेकं पृष्ठं यद्वा समुच्चितम् ।  
एकं प्रकृतिवद् विश्वजिह्वदन्यत्र चेतारत् ॥  
वचनाद् विश्वजित्येते साम्नी द्वे स्तोत्रयोर्द्वयोः ।  
नेहास्ति तत् पृष्ठ एव साहित्यं स्यात् पुनर्विधेः ॥

इदमाग्नायते—“संसव उभे कुर्याद्, गोसव उभे कुर्याद्, अभिजित्ये-  
काहः उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यात्” इति । किमत्र बृहद्रथन्तरयोरेकं पृष्ठस्तुतौ

इतरदन्यस्तुतौ स्यात् ? किं वा समुच्चितमुभयं पृष्टस्तुतौ ? इति संशयः । प्रकृतौ द्वयोर्विकल्पितत्वादेकस्मिन् प्रयोगे एकस्य पृष्टत्वादन्यत्रापि तथात्वं युक्तम्, तथा सत्यवशिष्टं साम सर्वपृष्टविश्वजिन्यायेन स्तोत्रान्तरे प्रयोक्तव्यम् इति पूर्वपक्षः । तादृग्वचनाभावेनात्र विश्वजिद्वैषम्यात् प्रकृतिवद् विकल्पे सति पुनर्विधानवैयर्थ्यात् समुच्चयः इति राद्धान्तः” ।

बृहद्द्वयखादिराणां सप्तमपादस्य षोडशाधिकरणे बृहद्द्वयखादिरा नियताः—  
नियतत्वकथनम् “बृहद्द्वयवः खादिरश्च विकल्प्या नियता उत ।  
विकल्प्याश्चोदकप्राप्तेनियताः स्युः पुनर्विधेः ॥

कचिद् विकृतौ श्रूयते—‘बृहत् पृष्टं भवति’ इति । त्रैधातवीये श्रूयते—‘यवमयो मध्यमः’ इति । वाजपेये श्रूयते—‘खादिरो यूपो भवति’ इति । तत्र बृहद्ब्रथन्तरयोः ब्रीहियवयोः खादिरेवैल्वादीनाञ्च प्रकृतौ विकल्पितत्वादन्यत्रापि चोदकेन विकल्पिता इति चेत् ? न । पुनर्विधानवैयर्थ्यात् । परिसंख्या तु दुष्टत्वान्न शङ्क्या । तस्मान्नियताः कौट्यन्तरं त्वर्थान्निवर्तते” ।

अष्टमपादस्य षष्ठाधिकरणे विप्रगानं विकल्पितम्—  
ब्रह्मसाम्नो विकल्पि- “उन्नेयो ब्रह्मगानस्य निषेधो विहितस्तुतिः ।  
तत्वकथनम् विकल्पितो वा शून्योऽपि वपोत्खेद इव स्तुतिः ॥  
विध्यनन्वयतोऽस्तोत्रं ब्रह्मोद्गाता तथा सति ।  
विषयैक्याद् विकल्पोऽत्र षोडशित्रहवन्मतः ॥

आधाने वामदेव्यादिसाम्नां गानानि विहितानि । आधान एवेदमपरमान्नायते—‘उपवीता वा एतस्याग्रयो भवन्ति, यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति’ इति । उपशब्दः सामीप्यं व्रूते । वीताः विगताः कालविलम्बमन्तरेण परैस्त्वक्ता इत्यर्थः । अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उन्नीयते, स निषेध उद्गातुर्विहितं वामदेव्यादिसामगानं स्तौति । ननु ब्रह्मणः सामगानमप्रसक्तम् । ततस्तन्निषेधोऽत्यन्तमसम्भावितत्वाच्छशविपाणवच्छून्यः, नहि दन्ध्यापुत्रो वा तद्वधो वा सम्भावयितुं शक्यते । तथा सति तादृशेन कथं स्तुतिः ? इति चेत् वपोत्खेदवदिति ब्रूमः—‘स आत्मनो वपामुदखिदत्’—इत्यनेनात्यन्तासम्भावितार्थेन यथा प्राजापत्यस्य तूपरस्य<sup>१</sup> अजस्य विधिः स्तूयते, तद्वत् इति प्राप्ते, ब्रूमः—‘नेदं वामदेव्यादिसामविधीनां स्तोत्रं भवितुमर्हति, विधीनामनेकत्वेन स्वस्वसन्निधिपठितैरर्थधाद्गैर्निराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वयायोगात् । का तर्ह्यस्य वाक्यस्य

( १ ) तूपरस्य शृङ्गविहीनः पशुरर्थः । स च अजातशृङ्गः पतितशृङ्गो वा भवति । तथाहि ताण्डयब्राह्मणस्य चतुर्थप्रथमे—‘ताः सर्वमन्नाद्यमाप्नुवंस्ता एतास्तूपराः’ इत्यस्य ताः “पतितशृङ्गाः गावः सर्वतुंभवमन्नाद्यम् अदनीयम् अन्नं प्राप्नुवन् । ता गावस्तूपराः शृङ्गहीना दृश्यन्ते” इति भाष्ये तूपरशब्दस्तथैव व्याख्यातो भाष्यकारेण ।

गतिः ? इति चेत्, उच्यते—ब्रह्मशब्दोऽत्र विप्रत्वजातिद्वारेणोद्गातारं ब्रूते, यस्य च गानं तस्मिन्निषेधे सति विधिनिषेधाभ्यामेकविषयाभ्यामुद्गातु-  
गानं विकल्प्यते” ।

पर्यग्निकरणे ब्रह्मसाम्न  
उत्कर्षविधानम्

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वादशेऽधिकरणे  
ब्रह्मसामन्युत्कर्षः—

“पर्यग्निकरणे त्याग आलम्भो ब्रह्मसामनि ।

कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥

किं वोत्कर्षोऽवशिष्टस्य ह्यारण्योक्तिवदाऽऽदिमः ।

अदृष्टवाक्यभेदात्तद्द्रव्यभेदेन चान्तिमः ॥

वाजपेये 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् सञ्चिनुते' इति प्रकृत्य श्रूयते—  
'तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति' इति, 'ब्रह्मसाम्न्यालभते' इति । तेषु सप्तदशसु  
पशुषु पर्यग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्यचतुरकालभावो कर्मशेषं उत्सर्गशब्देन निपि-  
ध्यते । अश्वमेधे 'पर्यग्निकृतान् आरण्यानुत्सृजन्ति' इत्यत्र कर्मशेषनिषेधस्य  
प्रतिपन्नत्वाद्वापि तथात्वेन सप्तदश पशवः पर्यग्निकरणान्ताः समाप्त्याः ।  
आलभतिना च ब्रह्मसामकाले कर्मान्तरं विधीयते इति प्राप्ते, ब्रूमः—कर्मान्तरविधिः  
सप्तदशपशुजन्याद्दृष्टाद् भिन्नं किञ्चिददृष्टं कल्प्येत, वाक्यभेदश्च प्राप्नुयात् ।  
किञ्च 'ब्रह्मसाम्न्यालभते' इत्यत्र द्रव्यदेवतयोरश्रवणात् न कर्मान्तरविधिः  
सम्भवति । तस्मात् पर्यग्निकरणान्तरमेव कार्यस्य सप्तदशपशुनामालम्भा-  
दिशेषस्य ब्रह्मसामकाले उत्कर्षो विधीयते, तथा सति अर्थप्राप्तः, पर्यग्निक-  
रणान्तरभाविकर्मव्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनानूद्यते ।

मन्त्रलक्षणमारभ्य ब्रह्मसामोत्कर्षपर्यन्तैः<sup>१</sup> पूर्वमीमांसागतैः द्विषष्टि-  
संख्याकैर्विचारैः सामवेदस्य क्रतुपूपयोगो विस्पष्टीकृतः । अतः स प्रयो-  
जनवत्वाद्भग्वेदादिवदेवावश्यं व्याख्यातव्यः ।

साम्नामृगाश्रयत्वात् नन्वस्मिन् सामवेदे ब्राह्मणभागस्य व्याख्यातुं योग्ये-  
तेषां व्याख्यानयोग्यत्व- त्वेऽपि मन्त्रभागस्य न व्याख्यानयोग्यतास्ति,  
प्रतिपादनम् तत्रत्यानां मन्त्राणां गीतिमात्रात्मकत्वात् । न खलु प-

दवाक्यव्यतिरिक्त्यायां स्वरस्तोभादिसाध्यायां गीतौ क्रियाकारकयोजना-  
भिव्यङ्ग्यः कश्चिदर्थोऽस्ति, यस्याभिव्यक्तये भवता गीतिर्व्याख्यायेत । यत्तु  
स्वरादिलक्षणविशेषकथनेन गीतिव्याख्यानं तत्पूर्वाचार्यैरेव तत्तल्लक्षण-  
मन्त्रग्रहणेषु सम्पादितम्—इति न तत्र त्वया यतितव्यम् । अतः कथं भवतः  
मन्त्रभागव्याख्यानम् ?

( १ ) चतुःषष्टितमपृष्ठादारभ्य नवनवतितमपृष्ठपर्यन्तमन्त्रत्यो ग्रन्थांशो माधवाचार्य-  
प्रणीतजैमिनीयन्यायमालाविस्तरस्य तत्तदध्यायादुद्धृतोऽत्र विद्यते इति स्फुटमवधेयम् ।

अत्रोच्यते—न तावद् गीतिर्निराश्रया, तस्याः ऋच्याश्रितत्वात् । अत एव छन्दोगा उपनिषद्येवामनन्ति—‘तस्माद्ब्रह्मव्युद्धं साम गीयते’—इति (छा० उप० १।६) गीत्याश्रयभूता सेयमृगपि मन्त्र एव ‘तेषामृग् यत्रार्थवशेनपादव्यवस्था’ इति मन्त्रविशेषत्वेन सूत्रितत्वात् (जै० सू० २।१।३२) ; ऋगात्मकस्य तु मन्त्रस्य क्रियाकारकान्वयाभिव्यङ्ग्योऽर्थो विद्यते । स च क्तवनुष्ठानकालेऽनुस्मर्त्तव्यः इति ऋग्ब्याख्यानमवश्यं कर्त्तव्यम् ।

मन्त्रैरर्थानुस्मरणत्व- मन्त्रैरर्थानुस्मरणं तु प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपदे चतुर्था-  
निर्णयः धिकरणे निर्णीतम्—

“मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमद्दृष्टैकहेतवः ।

यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥

ब्राह्मणेनापि तद्गानान् मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वात् दृष्टं वरमद्दृष्टतः ॥

उरु प्रथस्वेत्ययं कश्चिन्मन्त्रः । तस्यायमर्थः—भो पुरोडाश, त्वं उरु विपु-  
लता यथा भवति तथा प्रसर इति । एवमादयो मन्त्राः यागप्रयोगेषु चार्थ्य-  
माणाः अद्दृष्टमेव जनयन्ति । न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम्, पुरोडाश-  
प्रथनलक्षणस्यार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि प्राप्तत्वात् । ‘उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं  
प्रथयति’ इति हि ब्राह्मणवाक्यम् । नैतद् युक्तम्, अर्थप्रत्यायनस्य  
दृष्टप्रयोजनसम्भवे सति केवलाद्दृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तस्मात्  
दृश्यमानार्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मण-  
वाक्येनार्थानुस्मरणसम्भवे मन्त्रेणैवानुस्मरणीयमिति यो नियमः, तस्य  
दृष्टासम्भवात् अद्दृष्टं प्रयोजनमस्तु” ।

मन्त्रैरर्थानुस्मरणत्व- अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरेण<sup>१</sup> पूर्वोत्तरपक्षावाह—

विषये गुरुमत-

“मन्त्रब्राह्मणयोर्यद्वा कलहो विनियोजने ।

विवेचनम्

न मन्त्रलिङ्गसिद्धार्थमनुवक्तीतरद् यतः ॥

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे ब्राह्मणवाक्यमविवक्षितार्थं स्यात्,  
वाक्येन विनियोगे मन्त्रलिङ्गं न विवक्ष्येत, इत्युभयोर्विरोधाद्प्रामाण्यं  
चोदनायाः इति पूर्वपक्षः । नायं विरोधः, प्रवलेन लिङ्गेन विनियोगसिद्धौ  
वाक्यस्यानुवादकत्वादिति राद्धान्तः” ( जै० न्या० वि० १।२।४ ) ।

इति सामवेदस्य भाष्योपक्रमणिका समाप्ता ।

शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतायाः  
**काण्वसंहितायाः**  
सायणाचार्यकृता  
भाष्यभूमिका



शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतायाः  
काण्वसंहिताया

भाष्यभूमिका

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुक्रमे ।  
मं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥  
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।  
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥  
यत्कदाक्षेण तद्रूपं दधद् ब्रुक्कमहीपतिः ॥  
आदिशत् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥  
ये पृथोत्तरमीमांसं ते व्याख्यायाऽतिसंग्रहात् ।  
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं व्याकरोत् खलु ॥ ४ ॥  
ऋग्यजुःसामवेदा ये व्याख्यातास्तेषु तद्यजुः ।  
कृष्णं शुक्लमिति द्वेषा तन् कृष्णं तैत्तिरीयकम् ॥ ५ ॥  
वैशम्पायनशिष्येण याज्ञवल्क्येन यद् यजुः ।  
अथोत्थ वान्तमाचार्यकोपभीतेन योगिना ॥ ६ ॥  
गुरुः शिष्यमुवाचेत्थं क्रुद्धः केनाऽपि हेतुना ।  
प्रत्यर्पय मदीयां त्वं विद्यामित्यर्थयत् स च ॥ ७ ॥  
योगसामर्थ्यतो विद्यां मूर्तां कृत्वाऽवमत् तदा ।  
गृह्णीत तद्यजुर्वान्तमित्यन्यान् गुरुरब्रवीत् ॥ ८ ॥  
अन्ये तित्तिरयो भूत्वा किञ्चित् तानप्यभक्षयन् ।  
प्रवर्तितः खण्डशस्तेन सम्यग् ब्रुव्यते नृभिः ॥ ९ ॥  
आध्वर्यवं क्वचिद् हौत्रं क्वचिदित्यव्यवस्थया ।  
बुद्धिमालिन्यहेतुत्वाद् यजुः कृष्णमितीर्यते ॥ १० ॥  
याज्ञवल्क्यस्ततः सूर्यमाराध्याऽस्माद्धीतवान् ।  
व्यवस्थितप्रकरणं यजुः शुक्लं तदीर्यते ॥ ११ ॥  
पौराणिकी कथामेतां वेदव्याख्यान आदरात् ।  
आदिशन्मह्यमाचार्याः श्रुताद्यपि मया श्रुतम् ॥ १२ ॥  
काण्ववेदगते विद्या वंशब्राह्मण इर्यते ।  
यज्ञं पि शुक्लान्यादित्यान्मुनिः प्रापेत्यपि स्फुटम् ॥ १३ ॥

वंशब्राह्मणोपक्रमः अथ वंशः । पौतिमापीपुत्रः कात्यायनीपुत्राद् इत्यारभ्य, परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भुब्रह्मणे नम इत्येतदन्तं कारववेदस्यान्तिमं वंश-  
ब्राह्मणम् । पौतिमापीपुत्रः कश्चिद्वेदसंप्रदायप्रवर्तको मुनिर्मनुष्याणां गुरुः ।  
स च कात्यायनीपुत्राद् वेदमधीतवाद् । परमेष्ठीशब्देन सत्यलोकप्रवर्तो  
चतुर्मुखोऽभिधीयते । ब्रह्मशब्देनात्र, 'ब्रह्मानं ब्रह्म', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म',  
'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' (श्वेता० उप० ४।१०)

इत्यादिवेदवाक्यप्रसिद्धः परमेश्वरो विविक्षतः । तस्य च इतरेषामि-  
वोत्पत्त्यर्थं वेदाऽध्ययनाद्व्यवहाराय वा पारतन्त्र्यं, तत् स्वयम्भुशब्देन  
निवार्यते । तथा च श्वेताश्वतरा आमनन्ति—

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समञ्जाभ्यधिकञ्च दृश्यते ।

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥

न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।

स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाऽधिपः ॥

( श्वेता० उप० ६।८, ९ ) ।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाञ्च ग्रहणोति तस्मै ।

तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ।

( श्वेता० उप० ६।१८ ) ।

नमः शब्देन चाऽस्य ब्राह्मणस्य गुरुपरम्पराविषयनमस्कारं प्रत्यङ्ग-  
मन्त्रत्वं द्योत्यते । सा च गुरुनमस्काररूपा गुरुसेवा वेदाध्ययनतदर्थविचार-  
तदनुष्ठानानां साफल्याय संपद्यते । तथा च स्मृतिः

गुरुमुख्याः क्रियाः सर्वा भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ।

तस्मात् सेव्यो गुरुर्नित्यं मुक्त्यर्थं सुसमाहितैः ॥

शुक्लयजुर्वेदस्य शाखा- ईदृशे चाऽस्मिन् वंशब्राह्मणे वाक्यमेवमाज्ञायते—

विषयको विचारः आदित्यानीनामानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन

याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते इति । आदित्येनाव्यापितत्वादादित्यान्युच्यन्ते ।

वाज इत्यन्नस्य नामधेयम् । "अन्नं वै वाजः" इति श्रुतेः । वाजस्य सनिः

दानं यस्य महर्षेःस्ति सोऽयं वाजसनिः । तस्य पुत्रो वाजसनेयस्तस्य याज्ञ-

वल्क्य इति नामधेयम् । तेन याज्ञवल्क्येनैतानि शुक्लयजूंषि महर्षिभ्यः पञ्च-

दशभ्य आख्यायन्ते समन्तादुपदिश्यन्ते । एवं सति याज्ञवल्क्येन प्रवर्तिताः

शुक्लयजुर्विषयाः शाखाः पञ्चदश संपद्यन्ते । तच्छाखाऽध्यायिनश्चरणव्यूहा-

दिग्रन्थे कारवादिभिः पञ्चदशभिर्नामभिरित्यं व्यवह्रियन्ते—काण्वाः ॥ १ ॥

माध्यन्दिनाः ॥ २ ॥ शपेयाः ॥ ३ ॥ तापायनीयाः ॥ ४ ॥ कापालाः ॥ ५ ॥

पौरुड्वत्ताः ॥ ६ ॥ आवटिकाः ॥ ७ ॥ परमावटिकाः ॥ ८ ॥ पाराशर्याः ॥ ९ ॥

वैश्याः ॥ १० ॥ वैनेयाः ॥ ११ ॥ औधेयाः ॥ १२ ॥ गालवाः ॥ १३ ॥ वैजवाः ॥ १४ ॥

कात्यायनीयाश्च ॥ १५ ॥ इति पञ्चदश नामानि ( च० व्यू० २ क० ) ॥

काण्वसंहितेत्यभिधानं तत्र काण्वाभिधेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदविशेषः  
स्वार्थनिरूपणम् काण्वः । तन्नामश्च स्मर्यते—

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।  
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥

यद्यप्यं वेदः स्वयंभूपरमेष्ट्यादिपरम्परया प्रात आदित्यशिष्येण  
याज्ञवल्क्येन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टस्तथापि महता तपसा तुष्टस्येश्वर-  
स्याऽनुग्रहात् काण्वसम्बन्धितयैव लोके प्रख्यायते । तमेतं काण्ववेदमधी-  
यते विदन्ति वेति द्युत्पत्या काण्वशिष्यप्रशिष्यादिपरम्परायां वर्तमानः  
सर्वेऽपि काण्वा इत्युच्यन्ते । एवं ज्ञात्वा काण्वादियु द्रष्टव्यम् ।

तत्रेदं काण्ववेदाख्यं शुक्लं यजुः पूर्वं न व्याख्यातं, किन्तु तैत्तिरीयाख्यं  
कृष्णं यजुरेव व्याख्यातम् । तस्मादिदानीं काण्व-शाखा व्याख्यायते ।  
यद्यप्येनयोः शाखयोरभ्यर्थय एव प्रयोगः प्रतिपाद्यते, तथापि मन्त्रपाठ-  
विशेषैः प्रयोगविशेषैर्महान् भेदः । स चानुष्ठानभेदेन व्यवस्थितविषय-  
त्वान्न विकल्प्यते । अत एव, “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” ( तै० आ० २।१५ )  
इति स्वर्कायशाखाव्ययनमनुष्ठानविशेषाय विहितम् ।

“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” अत्रैतद् चिन्तनीयम् । किमेतत् स्वविधिप्रयुक्तं  
इत्यस्वार्थविचारणायां माणवकाव्ययनम् ? उतऽध्ययनविधिप्रयुक्तम् ?  
प्रभाकरमतोपन्यासः इति । तत्र प्रभाकरो मन्यते—स्वाध्यायोऽध्येतव्य  
इत्यर्थविधिरष्टवर्षमुपनीतं माणवकमध्ययने प्रवर्तयितुं न प्रभवति ।  
अनयोतवेदस्य तद्विधिव्याक्यपाठाभावाद्, वाक्याऽर्थज्ञानं व्याकरणादि-  
पडङ्गाध्ययनरहितस्य दूरापेतम् । यालक्रीडासु निरन्तरमासकस्यानुष्ठाने  
प्रवृत्तिराशङ्कितुमप्यशक्या । तस्मान्नायं विधिः प्रवर्तकः । ननु पित्राचार्या-  
दिभिः शिक्षितो माणवकः क्रीडाभ्य उपरतः पित्रादिमुखादेव यथोक्त-  
वाक्यार्थमवगत्याध्ययने प्रवर्तिष्यत इति चेत् ? एवं तर्हि पित्राचार्यादिकर्तृ-  
काऽध्यापनप्रयुक्तं माणवकाव्ययनं, न त्वध्ययनविधिप्रयुक्तमित्येतादृशम-  
स्मदायमेव मतं भवताऽप्यङ्गीकर्तव्यम् । अध्यापनस्य तु विधिरेवमा-  
ज्ञायते—“अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत” इति । ननु पूर्वोक्ताध्ययनविधाधिवैत-  
स्मिन्नध्यापनविधावपि यांन्योऽधिकारी सान्नात्र श्रूयते । ततोऽध्ययनसिद्धौ  
तत्प्रयुक्तिरप्यध्ययनस्य दुर्लभेति चेत् । मैवम् । उपनयीतेत्येतेनात्मनेपदे-  
नात्रार्थन्वकासस्याधिकारिणः प्रतीयमानत्वात् । संमाननोत्सङ्गनाचार्य-  
करणेत्यादिना सूत्रेणाऽऽचार्यकरणविवक्षायां, नयतिधातोरात्मनेपदं विहि-  
तम् । एवमप्युपनयन एवाधिकारिसिद्धिर्न त्वध्यापन इति चेत् ? मैवम् ।  
उपनयीत तमध्यापयीतेत्युपनयनाव्ययनयोरङ्कप्रयोगत्वावगमात् । अयमे-  
वाऽर्थो मनुना स्मर्यते—

उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयेन्नरः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ ( मनुः २।१४० )

आचार्यत्वकामेन पित्रादिनाऽनुष्ठेयम् अध्यापनं माणवकर्तृकाध्ययन-  
व्यतिरेकेण न सिध्यति । पाचयति याजयतीत्यादौ सर्वत्र धात्वर्थव्यति-  
रेकेण णिच्प्रत्ययार्थादर्शनात् । अतः पित्रादिभिरनुष्ठेयमध्यापनं माणवका-  
ध्ययनस्य प्रयोजकम् । एवं तर्हि, 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यस्य विधेः का  
गतिरिति चेत् ? ब्रह्मयज्ञाध्ययनमनेन विधीयते इति ब्रूमः । अत एव, तैत्ति-  
रीयब्रह्मयज्ञेन यद्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामादित्यारभ्य तस्मिन्नेव प्रकरणे  
स्वाध्यायस्य महिमानम्—अपहतपाप्मा स्वाध्याय इत्यादिना बहुधा प्रप-  
ञ्च्य तस्मादेवमामनन्ति—तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, यं यं क्रतुमधीते  
तेन तेनास्येष्टं भवतीति । तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तं माणवकाध्यायनमित्येवं  
प्रभाकरमतम् ।

पूर्वोक्तस्य प्राभाकर- अत्रोच्यते । नित्यस्य ग्रहणाध्ययनस्य काम्येनाध्यापनेन  
मतस्य समीक्षा प्रयोज्यत्वं न संभवति । ग्रहणाध्ययनस्य नित्यत्वम-  
करणे-प्रत्यवायस्मरणादवगतव्यम् । तथा च स्मर्यते—

योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ (म० स्मृ० २।१६८)

अध्यापनं तु कुटुम्बपोषणाय गुरुदक्षिणाकामेनानुष्ठीयत इति तस्य  
काम्यत्वम् । एतदपि स्मर्यते—

पणानां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ (म० स्मृ० १०।७६)

यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहेषु षट्सु कर्मसु यजनाध्ययन-  
दानानि त्रीण्यद्वष्टार्थानि । याजनादीनि तु त्रीणि जीवनार्थानि, न त्वद्वष्टा-  
र्थानि । यस्तु गुरुदक्षिणामनपेक्ष्य माणवकान् अध्यापयति तस्याध्यापनं  
विद्यादानरूपत्वादद्वष्टार्थमस्तु । न चैतावता एतस्य निषिद्धत्वात् सिध्यति ।  
दानस्य धनवस्त्रादिना सम्पादयितुं शक्यत्वात् । इत्थमनित्यमध्या-  
पनं यदा पित्रादयो नानुतिष्ठन्ति तदा नित्यमध्यापनप्रयुक्तं माणवकस्या-  
ध्ययनं न निष्पद्येत । तस्मान्नित्यं ग्रहणाध्ययनं स्वविधिप्रयुक्तमेवेत्यवग-  
न्तव्यम् । ननु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्य वेदब्रह्मयज्ञविषयत्वाद् ग्रहणा-  
ध्ययननस्वविधिर्न लभ्यते इति चेत् ? वाढम् । अत एव प्रकाशात्माचार्यै-  
र्विवरणग्रन्थे तमध्यापयीतेत्यस्य माणवकाध्ययनविधिपरत्वमुक्तम् । अत्र  
अध्यापयीतेति पदे, धात्वर्थो, णिच्प्रत्ययार्थो, विधायकविभक्त्यर्थश्चेति  
त्रयोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते । तेषु णिच्प्रत्ययार्थस्य जीवनकामनयैव प्राप्तत्वा-  
नाऽसौ विधेयः । अतः प्राप्तं तमनूद्य धात्वर्थोऽप्राप्तोऽस्मिन् वाक्ये विधी-

यते । यथा, अग्निहोत्रं जुहोतीति होमं विधाय, दध्ना तु जुहोतीति वाक्ये प्रातर्होमाऽनुवादेनाऽप्रातो दधिगुणो विहितस्तद्वत् । तस्मान्माणवकर्तृ-  
काध्ययनविधिपरमेतद्वाक्यम् । तच्च तदर्थवाचकत्वं योऽष्टवर्षो ब्राह्मणमुप-  
गच्छेत्, सोऽधीयीतेत्येवं परिणेतव्यम् । किञ्च सर्वासु स्मृतिषु ब्रह्मचारि-  
प्रकरणेऽध्ययनविधेर्दृष्टत्वात् तन्मूलभूतासु श्रुतिषु विद्यते एवाध्ययनविधि-  
रित्यनुमीयते । तस्मात् स्वविधिप्रयुक्तमध्ययनम् । तत्र माणवकस्याप्रबु-  
द्धत्वेऽपि पित्रादिशिक्षया तदनुष्ठानं सिध्यति । यथा वेदाध्ययनात्  
प्रागेव पित्रादिशिक्षया सन्ध्यावन्दनसमिदाहरणाद्यनुष्ठानसिद्धिस्तद्वत् ।  
तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्ययमेव विधिः कण्वशिष्यान् स्वशाखा-  
विशेषाऽध्ययने प्रवर्तयतीति सिद्धम् ।

स्वाध्यायाध्ययनस्य इदमपरञ्चिन्त्यते । किमेतदध्ययनमदृष्टार्थमुत दृष्टार्थ-  
दृष्टार्थादृष्टार्थत्वं- मिति ? तत्र इष्टाऽयंश्वाहारनिद्रादिषु वैदिकविध्यदर्श-  
शाङ्खदर्शानु- नाद् वेदेन विहितस्याऽध्ययनस्य सन्ध्यावन्दनादिव-  
सारि मतम् दृष्टार्थत्वं युक्तम् । 'स्वर्गकामा ज्योतिष्टोमेन यजेत्'  
इत्यादिष्विद्यैतत्कामाऽधीयीतेत्येवमदृष्टसाध्यफलविशेषो  
न श्रूयत इति चेत् ? न हि अध्ययनत्वसाम्येन ब्रह्मयज्ञाध्ययने श्रूयमाणं  
धृतकुल्यादिफलमत्रातिदिश्यताम् । ब्रह्मयज्ञप्रकरणे ह्येवं श्रूयते—'यद्ब्रह्मो-  
ऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति यद्यजूषि धृतकुल्या,  
यत् सामानि साम पभ्यः पवते, यदर्थं चाङ्गिरसो मधोः कुल्या" (तै०  
आ० २।१० ) इति । तदेतद् ब्रह्मयज्ञफलं ग्रहणाध्ययनेऽतिदेष्टव्यम् । न  
त्राद्ब्रह्मचरोऽतिदेश इति वाच्यम् । जैमिनीययोः सप्तमाष्टमाध्याययोरतिदे-  
शस्यैव बहुधा विस्तृतत्वात् । तत्र कर्माङ्गानामेवातिदेशो निरूपितः । धृत-  
कुल्यादिवाक्यं न तु कर्माङ्गावबोधकं किं तु फलकथनेन स्तावकोऽर्थवादः ।  
इदृशस्यातिदेशो न कापि दृष्ट इति चेत् ? मैवम् । वैयासिके गुणोपसंहार-  
पादे, "हानो तृपायनशब्दशेषत्वात्०" (वे० सू० ३।२६) इति सूत्रे तस्य दृष्ट-  
त्वात् । तथाहि । कौषीतकिनो ब्रह्मविदा परित्यक्तयोः सुकृतदुष्कृतयो-  
रितरेतरैरनुकूलैः प्रतिकूलैश्च स्वीकारमिष्टमाप्नन्ति, न त्वितरस्वीकारम् ।  
तदीयं च वाक्यमेतत्—

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरखनः परमं साम्यमुपैतीति ।

तत्र भगवान् वादरायणः कौषीतकिशाखायां धृतस्येतरस्वीकारस्या-  
थर्वणशाखायामुपसंहारं निर्णीतवान् । सोऽयं फलवाक्यरूपस्याऽर्थ-  
वादस्यातिदेशः । तद्वद् धृतकुल्यादिकमतिदिश्यताम् ।

अथवा विश्वजिन्यायेन स्वर्गो ग्रहणाध्ययनफलत्वेन कल्पनीयः ।  
तथाहि, 'विश्वजिता यजेत्' इति यागविधिरेवाग्नातो न तत्र फलविशेषः ।

तथा सत्यधिकार्यभावादननुष्ठाने प्राप्ते तत्समाधानं भगवान् जैमिनिरसूत्र-  
यत्—“स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्” (जै० सू० ४।३।१५)  
इति । अस्यार्थः—अधिकारहेतुत्वेन योऽयं फलविशेषोऽपेक्षितः सोऽयं  
स्वर्गोऽत्र भवेत् । कुतः ? । फलकामिनः सर्वान् पुरुषान् प्रति स्वर्गाख्यफ-  
लस्यसाधारणत्वादिति । स्वर्गो नाम सुखाऽतिशयः । तथा च,

दुःखेन यन्न संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदाभिधम् ॥

अतोऽत्रापि अनेनैव न्यायेन माणवकाध्ययनस्य स्वर्गः फलमित्यदृष्टा-  
र्थमध्ययनमिति प्राप्ते द्रूमः—इष्टफलसम्भवे सत्यदृष्टकल्पनमन्याय्यम् ।  
अन्यथा, ब्रीहिनवहन्तीत्यत्रापि तरडुलनिष्पत्तिलक्षणं दृष्टफलं बहुप्रयास-  
साध्यत्वाद्युपेक्ष्य सकृन्मुसलप्रहाररूपंप्रयासरहितमवघातम् अदृष्टार्थं पुरु-  
षोऽनुतिष्ठेत् । तथा सति शास्त्रीयतरडुलाभावेन पुरोडाशासिद्धौ यांगविधयो  
दाध्येरन् । तस्माद् दृष्टफलसम्भवे तदेवादरणीयम् । सम्भवति ह्यध्य-  
यनस्याऽक्षरप्राप्तिरूपं दृष्टफलम् । नन्वक्षरप्राप्तिरूपं दृष्टफलं गुरुपूर्वकाध्य-  
यनव्यतिरेकेण लिखितपाठेनापि लभ्यते । आयुर्वेदादिमन्त्रपाठेषु तथा दर्श-  
नात् । तथा सति किमनेनाध्ययनविधिनेति चेत् ? उच्यते । नियमादृष्टा-  
र्थोऽयमध्ययनविधिः । यथा तरडुलनिष्पत्तिरूपस्य दृष्टफलस्य विक्रिय-  
नखविदलनादिनापि सिद्धौ नियमादृष्टार्थोऽवघातविधिस्तद्वत् । तस्मा-  
दक्षरप्राप्तिः प्रत्यक्षोऽध्ययनविधिरिति सिद्धम् ॥

एतद्विषये भट्ट- तदिदं शाङ्करदर्शनाऽनुसारिणं मतमसहमानौ भट्टगुरु  
गुल्मतयो- मन्येते । भवत्यध्ययनस्याक्षरप्राप्तिः फलं, तथापि भव-  
रूपन्यासः तामपि विधिर्न पर्यवस्यति । किन्तु प्राप्तैरक्षरैर्योऽय  
मर्थोऽवबोधस्तस्मिन् विधिः पर्यवस्यति । अर्थावबोधे-  
नानुष्ठाने निष्पन्ने अति पुरुषार्थस्याग्निहोत्रादिफलस्य स्वर्गस्य सिद्धेः ।  
अक्षरप्राप्तिमात्रेण तु न अग्निहोत्राद्यनुष्ठानफलं सिध्यति । तस्मात् फलव-  
दार्थावबोधेऽध्ययनविधेः पर्यवसानमवगन्तव्यम् । यद्यपि विहितस्वाध्या-  
याध्ययनमात्रादीदानान्तरनेपु सर्वेष्वध्यापकेषु अर्थावबोधो न दृष्टस्त-  
थापि निगमनिरुक्तव्याकरणाद्यङ्गपरिशीलनवत्सु दृष्ट एवार्थावबोधः ।  
व्याकरणादिपरिशीलनमात्रेणार्थप्रतीतिमात्रे सत्यपि तन्निर्णयो न लभ्यते ।

( १ ) तथा च तत्रत्यं शबरभाष्यम्—एवं जातीयकेषु एतत् समधिगतम्, एकं फलमि-  
ति । इदमिदानीं सन्दिह्यते—किं यत् किञ्चित् उक्तं स्वर्गं इति । यत् किञ्चिदिति प्राप्तम् वि-  
शेषानभिधानात् । तत् उच्यते स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् । सर्वे हि पुरुषाः  
स्वर्गकामाः । कुत एतत् ? प्रीतिर्हि स्वर्गः । सर्वश्च प्रीतिं प्रार्थयते । किमतो यद्येवम् । अवि-  
शेषवचनः शब्दो न विशेषे व्यवस्थापितो भविष्यति । यजेत कुर्यादिति । तस्मात् स्वर्गफल-  
मेवंजातीयकमिति ।

अक्ताः शर्करा उपद्रधातीत्यादिवाक्येषु केन द्रव्येणाऽक्ता इत्यादेः संदेह-  
स्यानपगमादिति चेत् । एवं तर्हि निर्णायकं मीमांसाशास्त्रमनेनाध्य-  
यनविधिनार्थनिर्णयाय स्वीक्रियताम् । यथाऽवघातविधिस्तगडुलनिष्पत्ति-  
फलसिद्ध्यर्थोऽवघातस्यावृत्तिं स्वीकरोति तद्वत् । तस्मात् फलवदर्थविबोधे  
पर्यवस्यत्ययमध्ययनविधिर्न त्वक्षरप्राप्तिमात्र इति प्राप्ते ब्रूमः—

किमयमर्थावबोधः स्वयमेव पुरुषार्थस्य स्वर्गहेतुः ? उताऽग्निहोत्रा-  
द्यनुष्ठानद्वारेण । नाऽऽद्यः । अनुष्ठानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । द्वितीये तु यथार्था-  
वबोधस्यानुष्ठानहेतोः परम्परया पुरुषार्थहेतुत्वम् । एवमर्थावबोधहेतुभूता-  
या अक्षरप्राप्तेरपि परम्परया पुरुषार्थहेतुत्वाद्द्विविधरक्षरप्राप्तीं पर्यवस्यतु ।  
किञ्चानुष्ठानद्वारस्वर्गफलोपेतेऽर्थावबोधे विधिपर्यवसानं वदतः कृत्स्नवेदा-  
ध्ययनं न सिद्ध्येत् । राजसूयाऽध्वमेधादावनधिकारिणो ब्राह्मणस्य तत्फल-  
त्वपर्यन्तार्थावबोधसंभवात् । अक्षरप्राप्तिफलवादिनस्तु कृत्स्नवेदाध्ययनं  
सिद्ध्यति । अक्षरप्राप्तिर्ब्रह्मयज्ञे जपहेतुत्वात् । तत्र ब्राह्मणोऽपि राजसूया-  
ध्वमेधादिवेदविभागे भागोत्तरब्रह्मयज्ञजपं करोत्येव । विधेरर्थावबोध-  
पर्यन्तत्वाऽभावे कथमर्थावबोधसिद्धिरिति चेत् ? काव्यनाटकादिग्रन्थेषु  
चैदिकविधिप्रन्तरेण यथा अर्थावबोधस्तद्द्रष्टुं भविष्यति । विध्यर्थाभावे ऽर्था-  
वबोधप्रयुक्तमदृष्टं किञ्चिदपि न सिद्ध्यतीति चेत् ? मैवम् । अर्थावबोधस्या-  
ध्ययनविधिप्रयुक्त्यभावेपि विध्यन्तरप्रयुक्तत्वेन तस्यादृष्टस्य सिद्धेः ।  
विध्यन्तरं चैवमात्रायते—“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पडङ्गो वेदोऽध्येयो  
ज्ञेयश्च” ।

“योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते ।

नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा” ॥ ( नि० १।१८ )

तस्मादध्ययनविधिः पाठमात्रपर्यवसायी । अर्थावबोधस्तु विध्यन्तर-  
प्रयुक्त इति सिद्धम् ॥

वेदस्य विषयविभाग- अथेदानीं विहितार्थावबोधसिद्धये काण्ववेदो व्याख्या-  
निरूपणम् यते कवणसंवन्धश्च वेदस्य पूर्वमेव प्रसिद्धः प्रदर्शितः ।  
काण्वसंवन्धिशाखाया वेदत्वं चाऽलौकिकपुरुषार्थोपायवेदनहेतुत्वादवगन्त-  
व्यम् । तथा चोक्तं—

प्रत्यक्षेणाऽनुमित्या वा यस्तूपायो न बुद्ध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥

तस्मिंश्च वेदे द्वौ काण्डो-कर्मकाण्डो, ब्रह्मकाण्डश्च । बृहदारण्यकाऽऽख्यो  
ग्रन्थो ब्रह्मकाण्डस्तद्व्यतिरिक्तं शतपथब्राह्मणं संहिताचेत्यनयोर्ग्रन्थयोः कर्म-  
काण्डत्वम् । तत्रोभयत्राधानाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मण एव प्रतिपा-  
द्यत्वात् । बृहदारण्यके तु तृतीयाद्यध्यायेषु ब्रह्म प्रतिपाद्यते । अतः कर्माणि

वेदस्य विषयः तदवबोधः प्रयोजनम् । बोधार्थो चाधिकारी । तत्र प्रयोजनं विषयेण जन्यते । अधिकारिविषयोस्तु प्रयोजनद्वारेणोपकार्योपकारकत्वसंबन्धः । इत्थं विषयप्रयोजनाधिकारिसंबन्धरूपस्याऽनुबन्धचतुष्टयस्य विद्यमानत्वात् तदीयप्रामाण्यस्य जैमिनिना प्रथमपादे प्रप्रश्चित्वाच्च वेदो-  
व्याख्यातुं योग्यः ।

कर्मकाण्डस्य व्याख्याने तस्मिंश्च वेदे कर्मकाण्डः प्रथममास्नातः । यद्यपि  
प्राथम्ये योग्यत्व- ब्रह्मणोऽभ्यर्हितत्वाद् ब्रह्मकाण्डस्यव प्राथम्य-  
विचारः । मुचितम् । तथापि कर्मभिः साध्यां चित्तशुद्धिमन्तरेण  
पुरुषस्य ब्रह्मकाण्डेऽधिकाराभावादधिकारहेतुकर्मप्रतिपादकः काण्डः प्रथमं  
संमास्नातः । कर्माणि च चतुर्विधानि । नित्यं, नैमित्तिकं, काम्यं, निषिद्धं  
चेति । तत्र नित्यनैमित्तिकयोरननुष्ठानान्निषिद्धसेवनाच्च प्रत्यवाय उत्पद्यते ।  
तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति—

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ (या० स्मृ० ३।२१६)

तेन च प्रत्यवायेन बुद्धिमान्द्यो सति नित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्यादी-  
नामनुदयात् ब्रह्मविविदिषा पुरुषस्य न जायते । तस्माद् विविदिषाहेतुत्वं  
नित्यनैमित्तिकर्मणां बृहदारण्यके समामनन्ति—

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदपन्ति

यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ॥

तदनुष्ठानेन तमोगुणरूपे चित्तमालिन्य अपगते सति सत्त्वगुणरूपस्य  
नैर्मल्यस्योदयाद् विवेकवैराग्यादिसंपत्तौ सत्यां परमपुरुषार्थरूपे ब्रह्मतत्त्व-  
वेदनेऽभिरुचिर्जायते । “कारीर्या वृष्टिकामो यजेत्”, “चित्रया पशुकामः”  
इत्यादीनि तु काम्यकर्माणि परमपुरुषार्थसाधनाऽभावेऽपि स्वाभाविककाम-  
ग्रस्तानां पुरुषाणां वैदिकमार्गं फलसंवादेन श्रद्धामुत्यादयितुमेवास्नायन्ते ।  
तस्मात् तानि वेदे प्रासङ्गिकानि । परमतात्पर्यं तु वेदस्य नित्यकर्मस्वेव ।  
तस्मात् कर्मकाण्डगतयोः संहिताशतपथग्रन्थयोः प्राधान्येन नित्यकर्मार्या-  
स्नातानि ।

यजुर्वेदस्याध्याय- तत्र शतपथब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वाद् व्या-  
गता विषयाः ख्येयमन्त्रतिपादकः संहिताग्रन्थः पूर्वभावित्वात् प्रथमो  
भवति । तस्मिंश्च संहिताग्रन्थे चत्वारिंशदध्यायाः । तेषु प्रथमद्वितीय-  
योरध्याययोर्दर्शपूर्णमासौ । तृतीयेऽन्वाधानाः होत्राग्न्युपस्थानचातुर्मा-  
स्यानि । चतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमनवमेषु पट्वस्वशिष्टोमः । दशमे वाजपेयः ।  
एकादशे राजसूयः । द्वादशमारभ्य विंशान्तेषु नवस्वशिचयनम् । एकविंश-  
द्वाविंशत्रयोविंशेषु त्रिषु सौत्रामणी । चतुर्विंशपञ्चविंशपट्विंशसप्त-



विशेषु चतुर्ष्वश्वमेधः । अप्त्राविंशमारभ्य त्रयस्त्रिंशान्तेषु षट्सु तत्र तत्र विप्रकीर्णा लिङ्गविनियोज्या अनारभ्याधीता मन्त्राः । चतुस्त्रिंशपञ्चत्रिंशयोः पुरुषमेधः । षट्त्रिंशे शान्तिः । सप्तत्रिंशाष्टत्रिंशैकोनचत्वारिंशेषु प्रवर्ग्यः । चत्वारिंशे च ब्रह्मविद्या ।

संहितारम्भे दर्शपूर्ण- ननु संहिताया आदौ कर्मान्तरं परित्यज्य दर्श-  
मासेष्टिनिरूपणस्य पूर्णमासेष्टिरेव कुतः प्रतिपाद्यत इति चेत् ? प्रकृति-  
औचित्यविचारः त्वात्रिरपेक्षत्वाच्चेति ब्रूमः । प्रकर्षेणाऽङ्गोपदेशो यत्र  
क्रियते सा प्रकृतिः । कृत्स्नाङ्गविषयत्वमुपदेशस्य प्रकर्षः । विकृतिषु तु वि-  
शेषोपाङ्गमात्रस्योपदेशः क्रियते । अङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते । अतः  
उपदेशस्य प्रकर्षाभावः । प्रकृतिस्त्रिविधा—अग्निहोत्रम्, इष्टिः, सोमश्चेति ।  
त्रिष्वप्येतेष्वन्यनैरपेक्ष्येण स्वाङ्गजातं सर्वमुपदिष्टम् । तत्र सोमयागस्य स्व-  
रूपेणान्यनैरपेक्ष्येण्यङ्गेषु दीक्षणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिसापेक्षत्वाद् न  
पूर्वभावित्वं युक्तम् । इष्टेस्तु सोमयागनैरपेक्ष्यात् सोमात् प्राचीनत्वं युक्तम् ।  
यद्यप्यग्निहोत्रस्य स्वरूपाङ्गेषु नास्त्यन्यापेक्षा, तथाप्यग्निसिद्धयपेक्षत्वाद्  
आहवनीयाद्यग्नीनां च पवमानेष्टिसाध्यत्वात् पवमानेष्टीनां च दर्शपूर्णमास-  
विकृतित्वात् परम्परयाग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासापेक्षाऽस्तीति प्रथमभावित्वं  
युक्तम् । दर्शपूर्णमासयोरग्निसाध्यत्वाद्ग्निसाधकमाधानं प्रथमतो वक्तव्य-  
मिति चेद् ? मैवम् । नाधानमात्रेणाग्रयः सिध्यन्ति किन्तु पवमानेष्टिभि-  
रपि । ताश्चेष्टयो दर्शपूर्णमासविकृतित्वात् साक्षादेव दर्शपूर्णमासावपेक्षन्ते ।  
दर्शपूर्णमासौ त्वग्निद्वारा पवमानेष्टिसापेक्षावपि न साक्षात् पवमानेष्टीर-  
पेक्षन्ते । अतो निरपेक्षत्वाद् दर्शपूर्णमासेष्टिरेव प्रथमं वक्तव्या । ऋग्वेदसाम-  
वेदयोरादौ दर्शपूर्णमासेष्टिर्नाम्नातेति चेत् ? वाढम् । यजुर्वेदमपेक्ष्य दर्श-  
पूर्णमासयोरादित्वमुक्तम् । कर्मकारणविषये यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यात् । आनु-  
पूर्व्या कर्मणां स्वरूपं यजुर्वेदे समाप्नातम् । तत्र तत्र विशेषापेक्षायामपेक्षिता  
याज्यापुरोनुवाक्यादय ऋग्वेदे समाप्नायन्ते । स्तोत्रादीनि तु सामवेदे ।  
तथा सति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदः ; चित्रस्थानीयावितरौ । तस्मात् कर्मसु  
यजुर्वेदस्य प्राधान्यम् । तस्मिंश्च दर्शपूर्णमासेष्टिरादौ समाप्नाता तस्यां  
चेष्टौ, इषे त्वादयो मन्त्राः ।

मन्त्रस्य सामान्य- तेषां च मन्त्राणां सामान्यलक्षणं न्यायविस्तराभिधे  
लक्षणनिरूपणम् ग्रन्थे द्वितीयाऽध्याये प्रथमपादे द्वाभ्यामधिकरणा-  
भ्यामित्थं विचारितम्—

‘अहे बुध्निय मन्त्रं मे’ इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येतद्व्याप्यादेरवारणात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।  
तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ॥

आधानप्रकरण इदमाग्नायते—“अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय” ( तै० ब्रा० १।२।१।८६ ) इति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति कुतः ? अव्याप्त्यति-  
व्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । ‘विहितार्थस्याभिधायको मन्त्रः’ इत्युक्ते,  
‘वसन्ताय कपिञ्जलानालभते०” ( वा० सं० २४।२० ) इत्यस्य मन्त्रस्य विधि-  
रूपत्वादव्याप्तिः । ‘मननहेतुर्मन्त्रः’ इत्युक्ते, ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिरिति चेत् ? (   
मैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठान-  
स्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । ‘उरु प्रथस्व’ इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः ।  
‘अग्निमीळे पुरोहितम्’ ( ऋ० १।१।१ ) इत्यादयः स्तुतिरूपाः । ‘इषे त्वा’  
( वा० सं० १।१ ) इत्यादयः शाखाछेदनादिस्मारकाः । ‘अग्न आयाहि वीतये’  
( सा० सं० १।१ ) इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । एवमन्येऽप्युदाहार्याः ।  
ईदृशेष्वन्तविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति  
यस्य लक्षणमुच्यते । तस्मात् समाख्यानं मन्त्रलक्षणम् ॥ ( जै० न्या०  
वि० २।१।७ )

ऋगादीनां त्रिविधानां ऋगादिलक्षणं पूर्वोत्तरपक्षादाह—  
मन्त्राणां विशिष्ट- न ऋक्सामयजुषां लक्ष्म साङ्कर्यादिति शङ्किते ।  
लक्षणनिर्देशः पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्वसङ्करः ।

इदमाग्नायते—“अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृपयस्त्रैविदो विदुः  
ऋचः सामानि यजूषि’ इति । त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदाः ।  
त्रिविदां सम्बन्धितोऽध्येतारस्त्रैविदाः । ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण  
त्रिविधं वदन्ति तं गोपायेति योजना । त्रिविधानाम् ऋक्सामयजुषां  
व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः ? साङ्कर्यस्य दुष्परिहरत्वात् । ‘अध्यापक-  
प्रसिद्धेष्वृग्वेदादिषु पठितो मन्त्र ऋगादिरूपः’ इति हि वक्तव्यम् । तच्च  
सङ्कीर्णम् । तथाहि । अग्नये मथ्यमानायानुब्रू ३ हि, हविर्धानाभ्यां प्रोह्यमा-  
णाभ्यामनुब्रू ३ हि इत्यादीनि यजूष्यग्वेदे समाग्नातानि । “देवो वः सवि-  
तोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः” ( तै० सं० १।१।५।१ )  
इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे सम्प्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्व-  
मस्ति । ऋगरूपत्वेन तद्ब्राह्मणे व्यवहृतत्वात् । सावित्र्यर्चंति हि ब्राह्म-  
णम् । “एतत् साम गायत्रास्ते” इति हि प्रतिज्ञाय, हाउ इत्यादिकं साम  
यजुर्वेदे गीतम् । ‘अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसि’ इति त्रीणि  
यजूषि सामवेदे ( छा० उ० ३।१०।६ ) समाग्नायन्ते । तस्मान्नास्ति लक्षण-  
मिति चेत् ? न, पादादीनामसङ्कीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्द्धर्चंनोपेता वृत्त-

ब्रह्मा मन्त्रा ऋचः । गीतिरूपा मन्त्रा सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रच्छिष्ट-  
पठिता मन्त्रा यजूंषि इति व्यवस्थितं लक्षणम् । (जै० न्या० वि० २।१।१२) ॥

मन्त्राणामनुष्ठेयार्थ- प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितम्—

स्मारकत्वप्रति-

“मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः ।

पादतन्म

यागे कृतपुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥

ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मन्त्राः पुरयैकहेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वाद् दृष्टं वरमदृष्टतः ॥

‘उरु प्रथस्व’ इत्ययं कश्चिन्मन्त्रः । तस्याऽयमर्थः—भो पुरोडाश त्वमुह  
विपुलता यथा भवति तथा कपालेषु प्रसर इति हीदृशा मन्त्रा यागप्रयोगेषू-  
च्चार्यमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति, न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाश-  
प्रथनलक्षणार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि भासमानत्वात् । ‘उरु प्रथस्वेति पुरो-  
डाशं प्रथयति’ इति हि ब्राह्मणवाक्यमिति चेत् ? न एतद्युक्तम् । अर्थप्रत्या-  
यनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति केवलाददृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् ।  
तस्माद् दृष्टमर्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्म-  
णवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसम्भवे मन्त्रेणैवानुस्मरणीयमिति यो नियमस्त-  
स्यादृष्टं प्रयोजनमस्तु” ( जै० न्या० वि० १।२।४ ) ।

ननु मन्त्राणामनुष्ठेयार्थस्मारकत्वं क्वचिद् व्यभिचरितम् । तथाहि—

दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या महो वा विष्णव्रुत वाऽन्तरिक्षात् ।

हस्तां पृणस्व बहुभिर्बलुभिराप्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात् ।

इत्यस्मिन् मन्त्रे धनमाशास्ते इत्ययमर्थः प्रतीयते । अनुष्ठेयार्थस्तु शकट-

विशेषस्थापनायाऽऽधारभूतकाष्ठस्थापनं, तच्च ब्राह्मणे न विधीयते । ‘दिवो  
वा विष्ण उत वा पृथिव्या’ इत्याशीरेतयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेढीं  
निहन्तीति । नाऽयं दोषः । अस्याधिकरणस्य लिङ्गविनियोगविषयत्वात् ।  
उदाहृतस्तु मन्त्रः श्रुत्या विनियुज्यते ।

मन्त्रार्थज्ञानं ऋषिच्छन्दो- य एतेऽर्थस्मरणाय प्रयोक्तव्या मन्त्राः सन्ति, तेषु  
देवतानामावश्यकं सर्वेष्वृष्यादिकं वेदितव्यम् । अत एव छन्दोगा  
वेदनम् ऋष्याद्यवेदने बाधमभिधाय तद्वेदनविधिमात्मन-  
न्ति—“यो ह वा अविदिताप्येच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति न्ना-  
ऽध्यापयति वा स्थाणुं वच्छति गर्तं वा पद्यते” इत्यादिरवेदने बाधः । तस्मा-  
देतानि मन्त्रे विद्यादिति वेदनविधिः ।

तथा कात्यायनाऽऽचार्याऽप्याह—“एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुव्रते  
जपति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवति । अथ विज्ञायै-  
तानि योऽधीते तस्य वीर्यवद्, अथ योऽर्थवित् तस्य वीर्यवत्तरं भवति

जपित्वा हुत्वेष्वा तत्फलान् युज्यते” इति । अस्यास्तु मन्त्रब्राह्मणात्मिकायाः कारवशाखायाः सर्वस्या अपि स्वयम्भुब्रह्मारभ्य पौतिशाखापर्यन्ताः सम्प्रदायप्रवर्तका ऋषयस्त्रिषु वंशब्राह्मणेषु मन्त्रविशेषेषु स्पष्टमाम्नाताः । कारव-विशेषेषु मन्त्रविशेषेषु चाऽपेक्षितास्तत्तद्दृषिविशेषा ब्राह्मणगताख्यायिकाभिरनुक्रमणिकादिग्रन्थैश्चावगन्तव्याः । तदज्ञानेऽपि वंशोक्तानामृषीणामवगतत्वादवेदनप्रयुक्तो बाधो नास्ति । ऋषिविशेषाणामपि विज्ञाने फलाधिक्यमस्ति तौ अत एव वीर्यवत्तरं भवतीति कात्यायनवाक्यं पूर्वमुदाहृतम् । छन्दस्तु मन्त्राणाम् इषे त्वादीनामनियताक्षरत्वान्नास्त्येव । ये तु यजुषामपि छन्द इच्छन्ति, तैः कात्यायनोक्तसर्वानुक्रमणिकार्या पञ्चमाऽध्यायमभ्यस्य तद्द्वारेण तत्तन्मन्त्रच्छन्दोऽनुसन्धेयम् । देवता तु मन्त्रप्रतिपाद्या । सा च मन्त्रलिङ्गादवगन्तव्या । येषु मन्त्रेष्वग्निन्द्रादयश्चेतनाः प्रतिपाद्यन्ते तेष्वग्न्यादीनां देवतात्वं विस्पष्टम् । येषु तु मन्त्रेषु पलाशशाखावर्हिर्जुह्वादयोऽचेतनाः प्रतिपाद्यन्ते तेष्वपि शाखादिशब्दाभिधेयाः तत्तद्द्रव्याभिमानीनश्चेतना देवता अवगन्तव्याः । अत एव भगवान् वादरायणो मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादिष्वचेतनद्रव्येषु चेतनोचितव्यापारमुपपादयितुम्, ‘अभिमानिव्यपदेशस्तु’ ० ( वे० २।१।५ ) सूत्रयामास । एवञ्च सति, इषे त्वादीनां मन्त्राणाम् ऋषिच्छन्दोदेवता यथोक्तनीत्या सुबोधाः । तस्माद्ग्रन्थवाहुत्यभीरुभिरस्माभिः प्रतिमन्त्रं नोदाह्रियन्ते । विनियोगज्ञानाय तु प्रतिमन्त्रं कात्यायनसूत्रवाक्यमुदाह्रियते । मन्त्रार्थज्ञानाय काण्वसम्बन्धिब्राह्मणं तत्र यत्र यथासम्भवमुदाहरामः । तदर्थवबोधदाढ्याय शाखान्तरविषयमप्याऽऽपस्तम्बसूत्रं, वौधायनसूत्रं, तैत्तिरीयब्राह्मणं च क्वचित्क्वचिदुदाहरामः ॥

दर्शयागात्पूर्वं नियमेन दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातर्नित्याग्निहोत्रं विधेया अनुष्ठान- कृत्वा ततो दर्शयागार्थं, ‘ममाग्ने वर्च’ इत्यादिभिर्मन्त्रैर्विधयः र्वहिषु समिदाधानरूपमन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात् । किमिदं वत्सापाकरणमिति चेत् ? सन्ति दर्शयागे त्रीणि प्रधान-हवींषि, आग्नेयोऽष्टाकपालः, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पयः इति । तत्र प्रतिपदि दधि होतुं तस्य दध्नः संपादनायाऽमावस्यायां रात्रौ गावो दोग्धव्याः । तदोहनार्थं प्रातः काले लौकिकदोहनादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह सञ्चरन्तो वत्सा मातृभ्यो अपाकरणीयाः । तदिदं वत्सापाकरणम् । एतच्च करवो महर्षिः स्वकीये ब्राह्मणे विध्यातुमिदं वाक्यं पठति—‘स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति’ इति ।

तदेतद्दुपपादयितुम् अर्थवादे गायत्रीकृतं सोमारोहणमभिधाय तदा-

( १ ) अस्य सूत्रस्य शाङ्करभाष्यं सप्तदशपृष्ठे पूर्वमेवोपन्यस्तमस्माभिः । तत्र जिज्ञासु-भिस्तत्रवात्रलोकनीयमिति ।

हरणवेलायां पक्षिरूपाया गायत्र्याः पक्षविशेषः सोमवल्याः पर्णं च भूमा-  
त्रपत् । तयोऽन्यतरत् पर्णनामकः पलाशवृक्षाऽभूत् । अतः सोम-  
सम्यन्थाद् गायत्रीसम्यन्थाच्च पलाशवृक्षः प्रशस्य इत्यभिधीयते । तं विधि-  
मेवमुपसंहरति । पर्णं प्रचिच्छेद् गायत्र्या वा सोमस्य वा रात्रस्तत् पतित्वा  
पर्णाऽभवत् । तस्मात् पर्णो नाम यत् तत्र किञ्चित् सोमस्य त्यक्तं, तस्मात्  
पर्णशाखाया वत्सानपाकरोतीति ।

गायत्र्याः सोमाहरणं, कद्रुश्च वै सुपर्णा चेत्यादौ तैत्तिरीयब्राह्मणगता  
नुवाके, 'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत्' इत्यादौ बह्वृचब्राह्मणे च प्रपञ्चि-  
तम् । पलाशवृक्षस्य सोमसम्यन्धिपर्णादुत्पन्नत्वेन वृक्षजातिषु ब्राह्मणवृक्ष-  
ज्या प्रशस्तत्वात् तदीयशाखाया वत्सापाकरणं तित्तिरिः स्वकीयब्राह्मणेऽपि  
स्पष्टमित्यनुवाच—“तृतीयस्याभितो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहरत् ।  
तस्य पर्णमुच्छिद्येत् । तस्य पर्णाऽभवत् । तस्य पर्णस्य पर्णत्वम् । ब्रह्म  
वै पर्णम् । यत् पर्णशाखाया वत्सानपाकरोति ब्रह्मणैवैनानपाकरोति” इति ।  
न चाऽत्र सोमवल्याः पत्रमात्रस्य कथं वृक्षस्य सम्पत्तिरिति विस्मैतव्यम् ।  
वेधातुरीश्वरस्याऽचिन्त्यशक्तित्वात् । अन्यथा वीजाद् वृक्ष इत्यत्रापि, क  
रीजं, कुत्र वा वृक्ष इत्ययं विस्मयः केन धार्यत । सर्वत्र पर्णभ्यो वृक्षः  
ऽसज्ज्येतेत्ययमतिप्रसङ्गो ऽपीश्वरसङ्कल्पाभावेन परिहर्तव्यः स च सङ्कल्पः  
ज्ञार्थैकसमधिगम्यः । तस्माद्देदार्थं कुतर्कैर्न चोदनीयम् । तस्याः पर्णवृक्ष-  
शाखायाश्छेदनेन प्रथममन्त्रं कात्यायनः स्वकीयसूत्र इत्थं विनियुङ्क्ते—  
र्णशाखां छिनत्ति शमीलीं वेपे त्वेत्यूजं त्वेति वा छिनन्तीति वोभयोः  
ज्ञाकाङ्क्षात् । सन्नमयामीति वोचर इति । अस्याऽयमर्थः—पलाशशाखा  
ऽमीशाखा चाऽत्र विकल्पिता । तच्छेदने, इपे त्वेत्यूजे त्वेति चैतौ मन्त्रौ  
वैकल्पितौ । तयोर्बोभयोः क्रियापदाकाङ्क्षादर्थबोधाय छिनन्तीति  
ऽदमध्याहर्तव्यम् । सोऽयमेकः पक्षः । इपे त्वेति छेदना ऽर्थो मन्त्रः । ऊजं  
वेति सन्नमनाऽर्था मन्त्रः । सन्नमनमृजूकरणम् । तदिदं पदान्तरमिति ।  
अत्र बोधायन उभयोर्वाक्ययोरेकमन्त्रत्वमाश्रित्य तं मन्त्रं छेदने विनियुङ्क्ते—  
तामाछिनन्तीपे त्वोजं त्वेति । आपस्तम्बस्तु तदभिसन्धाय मन्त्रभेदपक्षमपि  
तद्विद्विश्रित्य विनियोगभेदमाह—‘सन्नयतः पलाशशाखां शमीशाखां वा  
ऽरति । इपे त्वोजं त्वेति तामाच्छिनन्त्यपि वेपे त्वेत्याच्छिनन्त्यूजं त्वेति संनम-  
त्यनुमार्ष्टि वेति’ । सन्नयतः सान्नायनामकं दधिरूपं हविः कुर्वत इत्यर्थः ॥

काण्वशिष्यास्तु मन्त्रभेदं विनियोगभेदं चाश्रित्येत्यमामनन्ति—तामा-  
च्छिनन्तीपे त्वेति वृष्टयं तदाह यदिपे त्वेत्यूजं त्वेत्यनुमार्ष्टि यद्बुष्ट्या ऊर्कं  
सो जायते तस्मा उ एतदाह तस्मादाहार्जं त्वेतीति ॥ अस्यायमर्थः—तां  
र्णशाखाम्, इपे त्वेति मन्त्रेणाध्वर्युः साकल्येन छिन्यात् । छेदकालेऽध्वर्युः  
पे त्वेति यद् वाक्यमाह तद्वाक्यं वृष्टिसिद्ध्यर्थम् । अधिकेनादरेण सेवते,

ऊर्जे त्वेति मन्त्रेण तां शाखामनुमृज्यात् । अनुमार्जनमानुलाभ्येन तस्यां सं-  
लग्नधूत्याद्यपनयनम् । यदि प्रभूताया वृष्टेः सकाशाद् व्रीहियवाद्यभिवृद्धिहे-  
तुरूजंशब्दाऽभिधेयः समीचीनजलात्मको रसो जायते, तदा प्राणिनामुपकारो  
भवति । तदर्थमेवाऽध्वर्युरेतदाह । किमाहेत्याशङ्क्य, तस्मादाहोर्जे त्वेति  
वाक्येन तदेव स्पष्टीक्रियते इति । कारवाभिमत एव मन्त्रभेदपक्षो जैमिनी-  
यैरपि द्वितीयाध्याये प्रथमपादे इत्थं निर्णीतः—

“इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ।  
असत्यर्थास्मारकत्वादेकाऽदृष्टस्य कल्पनात् ॥  
छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।  
अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ॥”

( जै० न्या० वि० २ । १ । १५ )

‘इषे त्वोर्जे त्वा’ ( वा० सं० १।१ ) इत्यत्र क्रियापादाभावेन ‘उरु प्रथस्व’  
इति मन्त्रवदर्थस्मारकत्वाभावात्, अदृष्टार्थे सत्येकादृष्टस्य कल्पने लाघवा-  
देक एव मन्त्र इति चेत् ? मैवम् । कारवब्राह्मणे छिनत्यनुमार्ष्टि इति विनि-  
योगभेदश्रवणात्, तदनुसारेण इषे त्वा छिनन्नि ऊर्जे त्वाऽनुमार्जिम इति  
क्रियापदेऽध्याहृते सति, अर्थद्वयस्मारकत्वाद् भिन्नौ मन्त्रौ इति ॥

इति शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतकारवसंहितायाः सायणकृता  
भाष्योपक्रमणिका समाप्ता



# अथर्ववेदसंहितायाः

सायणाचार्यकृता

भाष्यभूमिका

# अथर्ववेदसंहिताया

## भाष्यभूमिका

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।  
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥  
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।  
निर्ममे तमहं चन्द्रे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥  
अविद्याभानुसंतप्तो विद्यारण्यमहं भजे ।  
यदर्ककरतप्तानामरण्यं प्रीतिकारणम् ॥ ३ ॥  
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधतो बुक्कभूपतेः ।  
अभूद्धरिहरो राजा क्षीराब्धेरिव चन्द्रमाः ॥ ४ ॥  
विजितारातिव्रातो वीरश्रीहरिहरक्षमाश्रीशः ।  
धर्मब्रह्माध्वन्यः कलिं स्वचरितेन कृतयुगं कुरुते ॥ ५ ॥  
साधयित्वा महीं सर्वा श्रीमान् हरिहरेश्वरः ।  
भुङ्क्ते बहुविधान् भोगानसक्तो रामवत् सुधीः ॥ ६ ॥  
विजयी हरिहरभूपः समुद्रहन् सकलभूभारम् ।  
षोडश महान्ति दानान्यनिशं सर्वस्य तृप्तये कुर्वन् ॥ ७ ॥  
तन्मूलभूतमालोच्य वेदमाथर्वणाभिधम् ।  
आदिशत् सायणाचार्यं तदर्थस्य प्रकाशने ॥ ८ ॥  
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।  
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ९ ॥  
व्याख्याय वेदत्रितयमामुष्मिकफलप्रदम् ।  
ऐहिकामुष्मिकफलं चतुर्थं व्याचिकीर्षति ॥ १० ॥

ऋत्प्रपञ्चितस्य क्रियाकलापस्य ननु “यत्नं व्याख्यास्यामः । स त्रिभिवैदैर्विधी-  
ऋग्यजुःसामवेदैरेव सिद्ध- यते” [ सत्या० सू० १ । १ ] इति स्मरणाद्  
त्वात् अथर्ववेदस्य ऋग्यजुः साम्नामेव फलवत्कर्मशेषत्वम् अवसी-  
नास्त्वेषेव आकांक्षेति यते । प्रादुर्भावोऽपि त्रयाणामेव श्रूयते । “त्रयो  
पूर्वः पक्षः वेदा अजायन्त, ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजु-  
वेदो वायोः, सामवेद आदित्यात्” [ ऐ० ब्रा० ५ । ३२ ] इति ।

“ऋचः समानि जज्ञिरे ।

यजुस्तस्माद् अजायत” [ ऋ० १० । ६० । ६ ] इति च ॥



संख्यानियमञ्च श्रूयते । “वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः” [तै० ब्रा० ३ । १२ । ६ । १] । “यम् ऋपयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूषि” [तै० ब्रा० १ । २ । १ । २६] इति ॥

धर्मविशेषश्रवणाच्च त्रित्वम् अवगम्यते । “उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्ना” [सत्या० सू० १ । १ । १] इति । “यद् वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं [तद्] यद् ऋचा तद् दृढम्” [तै० सं० ६ । ५ । १० ३] इति । ते च ऋगादयो विस्तरेण व्याख्याताः । अस्य तु वेदस्य त्रयीव्यतिरिक्तत्वेन कर्मशेषत्वाभावाद् न व्याख्यानहिता ।

अथोच्यते । ऋग्वेदेन हौत्रमेव प्रतिपाद्यते, यजुषा आध्वर्यवम्, साम्ना औद्गात्रम् इति वेदत्रयस्य प्रतिनियतप्रयोगप्रतिपादनपरत्वात् अवशिष्टब्रह्मकर्तव्यताप्रतिपादकश्चतुर्थो वेदो व्याख्येयः । तदभावे यज्ञशरीरस्य अनिष्पत्तेरिति । मैवम् । उक्तैरेव त्रिभिर्वेदैः क्रत्वपेक्षितस्य ब्रह्मकर्तव्यस्यापि सिद्धः । तथा च ऐतरेयब्राह्मणे । “यद् ऋचैव हौत्रं क्रियते यजुषाऽऽध्वर्यवं साम्नाद्गीथं व्याख्या त्रयी विद्या भवति । अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात्” [ ऐ० ब्रा० ५ । ३३ ] इति । स्मर्यते च—

“ऋग्वेदेन होता करोति सामवेदेनोद्गाता यजुर्वेदेनाध्वर्युः सर्वैर्ब्रह्मा” इति ।

अतश्चतुर्णां होत्रादीनाम् ऋत्विजाम् अपेक्षितस्य क्रियाकलापस्य त्रय्यैव सिद्धत्वात् न चतुर्थस्य वेदस्याकाङ्क्षास्ति कुतस्तस्य व्याख्यानचिन्तेति ॥

ब्रह्मकर्तव्यप्रतिपादनतात्पर्यतया  
भवत्येव आकाङ्क्षा व्याख्यान-  
योग्यता चाथर्ववेदस्ये-

त्युत्तरः पक्ष

अत्रोच्यते । हौत्रम् आध्वर्यवम् औद्गात्रमिति  
समाख्यया त्रयाणामपि वेदानां प्रतिनियत-  
होत्रादिकर्तव्यप्रतिपादनपरत्वावगमात् न  
ब्रह्मकर्तव्यप्रतिपादने तात्पर्यं संभवति ।

यथा अन्यपरस्य यजुर्वेदस्य होतृकर्तव्यतायाम्, यथा वा तथा-  
विधस्य ऋग्वेदस्य अग्निहोत्रे । एवं त्रय्यां तत्र तत्र प्रतिपादितं  
यद् ब्रह्मत्वम् तद् अथर्ववेदसिद्धमेव तेशेनोक्तम् इति अतात्पर्यविषय-  
त्वात् अकृत्स्नत्वाच्च नादरणीयम् । अकृत्स्नत्वमेव अभिप्रेत्य शाखान्तरोक्तं  
हौत्रं नानुष्ठेयम् इति आश्वलायनेनोक्तम् । “तद्ये केचन छान्दोग्ये वाध्वर्यवे  
वा हौत्रामर्शाः साम्नाता न तान् कुर्याद् अकृत्स्नत्वाद्धौत्रस्य” [आश्व०  
६ । १३] इति । अत एव वाङ्मनसनिर्वर्त्यस्य यज्ञशरीरस्य अर्धमेव त्रिभि-  
र्वेदैर्निष्पाद्यते । अर्धान्तरं तु अथर्ववेदेनैवेति श्रूयते । “प्राज्ञापतिर्यज्ञम्  
अतनुत । स ऋचैव हौत्रम् अकरोद् । यजुषाध्वर्यवं साम्नाद्गात्रम् अथर्वा-  
ङ्गिरोभिर्ब्रह्मत्वम्” इति प्रकम्य “स वा एष त्रिभिर्वेदैर्यज्ञस्यान्यतरः पक्षः  
संस्क्रियते । मनसैव ब्रह्मा यज्ञस्यान्यतरं पक्षं संस्करोति” [गो० ब्रा० ३।२]

इति । पेंतरेयब्राह्मणेऽपि त्रयीनिष्पाद्य एकः पक्षः मनोनिष्पाद्यः परः पक्ष इति श्रुतम् । “अयं वै यज्ञो योऽयं पवते । तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्त्यौ । वाचा च हि मनसा च यज्ञोऽवर्तत । इयं वै वाग् । अदो मनः । तद् वाचा त्रय्या विद्ययैकं पक्षं संस्कुर्वन्ति । मनसैव ब्रह्मा संस्करोति” [ ऐ० ब्रा० ५ । ३३ ] इति । एतदेवाभिप्रेत्य गोपथब्राह्मणे पूर्वभागं पक्षपूर्वकम् अथर्वविद् एव ब्रह्मत्वम् आम्नातम् । “अथ [ ह ] प्रजापतिः सोमेन यद्यमाणो वेदान् उवाच । कं वो होतारं वृणीयाम् । कम् अध्वर्युम् । कम् उद्गातारम् । कं ब्रह्माणम् इति । ते ऊचुः । ऋग्विदमेव होतारं वृणीष्व । यजुर्विदम् अध्वर्युम् । सामविदम् उद्गातारम् । अथर्वङ्गरोविदं ब्रह्माणम् । तथा हास्यं यज्ञः चतुष्पात् प्रतितिष्ठति” [ गो० ब्रा० २ । २४ ] इति । तत्रैव विपक्षवाधश्च श्रुतः । “अथ चेद् नैवंविदं ब्रह्माणं वृणुते दक्षिणत पत्रैषां यज्ञो रिच्यते” [ गो० ब्रा० २ । २४ ] इति । “ययैकपात् पुरुषो यन् अनुभयचक्रो वा रथो वर्तमानो ध्रुपं न्येति एवमेवास्य यज्ञा ध्रुपं न्येति” ( गो० ब्रा० ३।२ ) इति ।

“स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते” इति स्मृतिस्तु उदाहृतश्रुत्यनुसारेण मुख्यस्य अथर्वविदोऽसम्भवे तत्तच्छाखासु यावदुक्तब्रह्मत्वमात्रेणापि क्रतुशरीर-निष्पत्तिर्भवति इत्येवमभिप्राया । “त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात्” ( ऐ० ब्रा० ५।३३ ) इति श्रुतिरपि प्रकृतव्याहृतित्रयापेक्षत्वात् अविच्छेदा । “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितम् पतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदाऽथर्वाङ्गिरसः” ( वृ० आ० ४।४।१० ) इति वाजसनेयकश्रुत्यनुसारेण त्रयाणाम् उत्पत्ति-श्रुतिः उपलक्षणतया व्याख्येया ॥

“वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः” इति च श्रुतिः “ऋग्भिः पूर्वाह्ने” ( तै० ब्रा० ३।१।१।१ ) इति प्रकृतकालत्रयाभिप्रायेण । वेदानां चतुष्टय सर्वत्र श्रुतत्वाद् । तथा चाग्रे तापनीयोपनिषदि आम्नायते “ऋग्यजुः सामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः” ( नृ० पू० ता० १ ) इति । मुण्डके च— “तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः” ( मु० १ । १ ) इति ॥

“यम् ऋषयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि” ( तै० ब्रा० १।२।१।२६ ) इति । त्रैविध्यं तु वेदगतमन्त्राभिप्रायम् । तद् उक्तं जैमि-निना—“तच्चोदकेषु मन्त्राख्या” ( जै० २।१।३२ ) । “तेषाम् ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था” ( जै० २।१।३५ ) । “गीतिषु सामाख्या” ( जै० ३।१।३६ ) । “शेषे यजुःशब्दः ( जै० २।१।३७ ) इति । तद् अस्मि-न्नपि वेदे विद्यत इति न चतुष्टयाकोपः ।

उच्चैः प्रादिधर्मनियमोऽपि अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात् साम-वेद इत्युपक्रमवाक्यगतवेदत्रयापेक्ष इति न विरोधः ।

ननु अस्मिन् वेदे मन्त्राणाम् ऋगाद्युक्तलक्षणयोगात् तदन्यतमव्यपदेश-भावत्वं युक्तम् । नैव दोषः । अथर्वाख्येन ब्रह्मणा दृष्टत्वात् तन्नाम्ना अयं

वेदो व्यपदिश्यते । तथा हि । पुरा खलु सृष्ट्यर्थं स्वयंभु ब्रह्म तपस्तेपे । तस्मात् तप्यमानात् सर्वेभ्यो रोमकूपेभ्यः स्वेदधारा अजायन्त । तासु स्वेदजातासु अप्सु स्वां छायां पश्यतो रेतश्चस्कन्द । तद्रेतः-  
खहिता आपो द्विरूपा अभवन् । तत्रैकतः स्थितं रेतो भृज्ज्यमानं सत्  
भृगुर्नाम महर्षिरभवत् । स एव भृगुः स्वोत्पादकस्य तिरोहितस्य ब्रह्मणोः  
दर्शनाय “अथर्वाण् एतम् एतास्वेवाप्स्वन्विच्छु” ( गो० ब्रा० १।४ ) इति  
अशरीरया वाचोक्तत्वात् अथर्वाण्योऽप्यभवत् । अवशिष्टरेतोयुक्ताभिरद्भि-  
रावृतस्य वरुणशब्दवाच्यस्य ब्रह्मणस्तप्तस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यो रसोऽत्तरत् ।  
सोऽङ्गरसभूतत्वात् अङ्गिरा नाम महर्षिरभवत् । ततस्तत्कारणं ब्रह्म तम् अथ-  
र्वाणम् अङ्गिरसं चाभ्यतपत् । ततः एकर्चद्बृचादिमन्त्रद्रष्टारो विंशति-  
संख्याका अथर्वाणोऽङ्गिरसश्चोत्पन्नाः । तेभ्यस्तप्तेभ्य ऋषिभ्यः सकाशात्  
स्वयंभु ब्रह्म यान् मन्त्रान् अद्रानीत् सोऽथर्वाङ्गिरःशब्दवाच्यो वेदोऽभवत् ।  
अत एकर्चादीनाम् ऋषीणां विंशतिसंख्याकत्वाद् वेदोऽपि विंशतिकाण्डा-  
त्मकः सम्पन्नः । अत एव सर्वसारत्वाद् अयं वेदः श्रेष्ठः । श्रूयते हि—

“श्रेष्ठो हि वेदस्तपसोऽधिजातो ब्रह्मज्ञानां हृदये संवभूव” ( गो० ब्रा० १।४ )  
“एतद् वै भूयिष्ठं ब्रह्म यद् भृग्वङ्गिरसः । येऽङ्गिरसः स रसः । येऽथर्वाण-  
स्तद् भेषजम् । यद् भेषजं तद् अमृतम् । यद् अमृतं तद् ब्रह्म”  
( गो० ब्रा० ३।४ ) । एवं सारभूतब्रह्मात्मकत्वाद् ब्रह्मकर्तव्यप्रतिपादनाच्च अयं  
ब्रह्मवेद इत्यप्याख्यायते । तथा च श्रुतिः । “चत्वारो वा इमे वेदा ऋग्वेदो  
यजुर्वेदः सामवेदो ब्रह्मवेदः” [ गो० ब्रा० २।१६ ] इति । अत एव सारवत्त्वात्  
सिद्धमन्त्रता समाप्नायते—

न तिथिर्न च नक्षत्रं न ग्रहो न च चन्द्रमाः ।

अथर्वमन्त्रसम्प्राप्त्या सर्वसिद्धिर्भविष्यति ॥ ( प० २।५ )

तथा स्कान्दे कमलालयखण्डे आथर्वणमन्त्राणां जपमात्रेणाभिमतफल-  
साधनत्वमुक्तम्—

यस्तत्राथर्वणान् मन्त्रान् जपेच्छ्रद्धासमन्वितः ।

तेपाम् अर्थोद्भवं कृत्स्नं फलं प्राप्नोति स ध्रुवम् ॥

अथर्ववेदोपवेदनिरूपणं अस्य वेदस्य सर्पवेदादयः पञ्चोपवेदा अङ्गत्वेन सम-  
पुराणादिषु तत्प्रशंसा- न्तरं ब्रह्मणा सृष्टाः । तथा च ब्राह्मणम् । “स दिशो-  
वचनं च ऽन्वैक्षत प्राचीं दक्षिणां प्रतीचीम् उदीचीं ध्रुवाम्  
ऊर्ध्वाम्” इति प्रक्रम्य दक्षिणां “पञ्च वेदान् निरमिमीत सर्पवेदम् पिशाच-  
वेदम् असुरवेदम् इतिहासवेदम् पुराणवेदम्” ( गो० ब्रा० १।१० ) इति ।  
तदेवम् आमुष्मिकफलेषु दर्शपूर्णमासादिषु अयनान्तेषु त्रयीविहितकर्मसु  
अपेक्षित्वं ब्रह्मत्वम् अनन्यलभ्यत्वाद् अथर्ववेदैकसमधिगम्यम् इति स्थितम् ।

तद्वदेव ऐहिककलाति शान्तिकर्षोष्टिकाति कर्षाणि राजकर्षाणि अपरिमित-  
कलाति तुलापुरुषादिमहादानाति च अथर्ववेद एव प्रतिपादितानि । पौरो-  
हित्यं च अथर्ववेदेव कार्यम् । तत्कर्तृकानां कर्मणां राजाभिषेकादीनां तत्रैव  
विस्तरेण प्रतिपादितत्वात् । तथा च विष्णुपुराणे—

“पौरोहित्यं शान्तिकर्षोष्टिकादि राज्ञाम् अथर्ववेदेन कार्येद् ब्रह्मन्  
च” इति ।

महात्रायैरभ्युक्तम्—

शान्तिपुष्ट्याभिचार्या एकप्रधान्याश्रयाः ।

क्रियन्तेऽथर्ववेदेन अथर्वान्मायगोचराः ।

सौतिशान्तिऽपि—

अथ्यां च दग्डनीत्यां च कुशलः स्यात् पुरोहितः ।

अथर्वविहितं कर्म कुर्याच्छान्तिकर्षोष्टिकम् ॥

मन्त्रपुराणे—

पुरोहितं तथायथमन्त्रब्राह्मणयोगम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अभिषिक्तोऽथर्वमन्त्रैर्महीं मुहुं ससागरम् ।

अथर्वपरिशिष्टे—

यस्य राज्ञो ज्ञतपदे अथर्वा शान्तिपारजाः ।

निषसन्त्यपि तद् राष्ट्रं अथर्वे निरुपद्रवम् ॥

तस्माद् राजा वियोगेण अथर्वानं त्रितेन्द्रियम् ।

दातुमस्मानसत्कारंतिथ्यं सममिष्टुजयेन् ॥ ५० १६ ।

स्याद् एवम् । यद्यस्य अथर्वान् स्यात् तदास्य व्याख्यातम् उपपन्नं  
स्यात् । तदेव कुत्र इति चेत् । उच्यते ।

“स्वाध्यायोऽप्येतन्नः” [ नै० ब्रा० २ । १५ ] इत्यन्तेन विधित्वा कृत्स्न-  
स्यापि वेदरागेः अर्थावयवपर्यन्तं तस्य द्वाविनत्वात् ।

“स्वाध्यायोऽप्येतन्नः” इत्यत्र तथा हि । “स्वाध्यायोऽप्येतन्नः” इत्यत्र  
अष्टमावनाया अर्थमाव- विध्यावकटा भावना प्रतीयते । सा च द्वि-  
राशश्च स्वस्यम् भावना अर्थमावना चेति । तद्  
उक्तम् आचार्यैः—“इह हि लिङ्गादियुक्तं द्वे भावने प्रतीयते । अष्टमावना  
अर्थमावना च” इति । नच अष्टमावनाया अर्थमावना भाव्या । लिङ्गादि  
कल्पम् । अर्थवादप्रतिपादिता स्तुतिः इति कर्तव्यता । अर्थमावनायाः  
स्वर्गादिर्भाव्यः । आन्तर्यः कर्तव्यम् । प्रयाजादिः इति कर्तव्यता ।

विविधमतोपन्यासपुरःसरं ननु धात्वर्थातिरेकिणी भावनामेव नोपलभामहे  
 भावनायाः सामान्य- कस्या धात्वर्थः करणं स्यात्? कथं वा तस्या  
 लक्षणनिरूपणम् विभागः? भाव्यनिष्ठोऽभावकव्यापारो भावनेति चेत्?  
 न । पचियजिगमिप्रभृतिषु धातुषु अधिश्रयणसंकल्पचलनादयो धात्वर्था  
 एवेति अतिरिक्तस्य भावकव्यापारस्य अभावात् । प्रयत्नो भावकव्यापार  
 इति चेत्? न । वृक्षश्चलति, काष्ठानि पचन्ति, नौर्याति, इत्येवमादिषु  
 अचेतनकर्तृकव्यापारेषु तदभावात् । स्पन्दः स इति चेत्? न । आत्मकर्तृक-  
 व्यापारेषु यजतिददातिजुहोतीत्यादिषुः तदभावात् । तर्हि उभयानुगतम्  
 औदासीन्यप्रच्युतिसामान्यमेव भावकव्यापारो भविष्यतीति चेत्? न ।  
 अचेतने शब्दे स्पन्दप्रयत्नयोरभावेन तदुभयसामान्यरूपस्य तस्य अभावात् ।  
 सत्यम् धात्वर्थाद् अत्यन्तातिरेकिणी भावना नास्तीति । धात्वर्था-  
 नामेव पाको यागः प्रयत्नः संकल्पः अधिश्रयणम् विकलेदनम् अभिधानम्  
 चोदनम् इति प्रातिस्विकं धात्वभिधेयम् अक्रियात्मकं सिद्धस्वभावम् एकं  
 रूपम् । सर्वधात्वर्थानुगतं करोतिप्रत्ययवेद्यं क्रियात्मकं साध्यस्वभावम्  
 अन्योत्पादानुकूलात्मकम् आख्यातप्रत्ययवेद्यम् अपरं रूपम् । तथा हि ।  
 यः स्पन्दते यो यजते यश्चरति यो विदधाति ते सर्वे करोतिप्रत्ययमनु-  
 भवन्ति । स्पन्दते स्पन्दनं करोति, यजते यागं करोति, इत्येवं सर्वत्र  
 करोत्यर्थस्यानुगतिः । तद् उक्तम् आचार्यैः—

सिद्धकर्तृक्रियावाचिन्याख्यातप्रत्यये सति ।

सामानाधिकरण्येन करोत्यर्थोऽवगम्यते ॥ [ मी० भा० वि० २।१।१ ]

भिन्नेषु विविधधात्वर्थेषु उत्पाद्यवस्त्वन्तरकर्षकम् एतदेवापरं रूपं  
 भवितुः प्रयोजकव्यापारत्वाद् भावनेत्युच्यते । तच्च यजेत दधात् जुहुयात्  
 इत्याख्यातप्रयोगेष्वेव अत्रगमात् पाकः त्यागः रागः इत्यादिषु अनवगमाच्च  
 अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् आख्यातप्रत्ययाभिधेयम् अङ्गीक्रियते । यथाहुः—

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।

अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते । [ मी० भा० वि० २।१।१ ]

ये प्रयत्नं वा स्पन्दं वा उभयं वा भावनाम् अङ्गीकुर्वते, तैरपि तेषां  
 सर्वत्रानुगमाभावात् सर्वधात्वर्थानुगतम् अन्योत्पादानुकूलरूपमेव भावने-  
 त्यङ्गीकर्तव्यम् । एतदप्युक्तम्—

सिद्धसाध्यस्वभावाभ्यां धात्वर्थो द्विविधो मतः ।

अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणी ॥

तस्मात् धात्वर्थातिरेकिणी भावनेति सिद्धम् ।

'स्वाध्यायोऽव्येतव्यः' इत्यत्र तथा च अध्ययनविधावपि तव्यप्रत्ययावगताया  
 विषजिन्यायेन स्वर्गं एव भावनाया अंशत्रयेण भवितव्यम् । तत्र धात्वर्थः

अध्ययनविधेर्भाष्यः करणत्वेन श्रन्वेति । भाष्यापेक्षायाम् अत्र तस्मान्नुपात्तत्वात् “स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्” [ जै० श्रा० ११ ] इति विश्वजिन्यायेन स्वर्ग एव भाष्यतया श्रन्वेतीति पूर्वः पक्षः । ननु कथं स्वर्गस्य भाष्यता ? समनन्तरपदोपात्तस्य स्वाध्यायस्यैव भाष्यत्वाद् इति चेत् ? न । तस्य अपुरुषार्थत्वेन भाष्यत्वान् सम्भवात् । तर्हि अर्थज्ञानमेव दृष्टप्रयोजनरूपत्वाद् भाष्यं भवत्विति चेत् ? न । विधिमन्तरेणापि पदपदार्थव्युत्पत्तिमताम् अश्रीतेन स्वाध्यायेन अर्थज्ञानस्य जायमानत्वात् । तर्हि अश्रीतेनेव स्वाध्यायेन अर्थं जानीयाद् इति अवघातादिवद् नियमार्थं विधिर्भवत्विति चेत् ? न । अनारभ्याश्रीतस्य स्वाध्यायविधेः अक्रत्वर्थत्वेन नियमार्थत्वानुपपत्तेः । अवघातादयोऽपि क्रतावैव नियम्यन्ते अवघातनिष्पन्नैरेव ताण्डुलैः पुराणशादिनिष्पादनद्वारा दर्शपूर्णमासापूर्वं सम्पादयेदिति, न तण्डुलादिस्वरूपे । प्रमाणान्तरविरोधात् । मा भूत् स्वाध्यायस्य भाष्यता । मा च भूद् अर्थज्ञानस्य । तथापि “यद् ऋचाऽर्थात् पयसः कृत्वा अस्य पितृन् स्वधा अभिवहन्ति । यद् यजुषि वृतस्य कृत्वा । यत् सामानि सोम पश्यः पवते । यद् अर्थवाङ्मिस्रो मयोः कृत्वाः । यद् ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशांसीमंदसः कृत्वा अस्य पितृन् स्वधा अभिवहन्ति” [ जै० श्रा० २१ ] इत्यध्ययनं प्रकृत्य पठितार्थवादोक्तवृत्तकृत्वादिक्रमेव भाष्यं भवत्विति चेत् ? न । तस्यापि ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायमधिकृत्य पठित्वेन ग्रहणाध्ययनफलसमर्पकत्वानुपपत्तेः । तथापि अतिदेशतः प्राप्तेः अस्यापि फलं भविष्यतीति चेत् ? न । अर्थवादस्य अनतिदेश्यत्वात् । तस्माद् विश्वजिन्यायेनास्वर्ग एव अध्ययनविधेर्भाष्यः । यथाहुः—

विनापि विधिना दृष्टतामात्र हि तदर्थता ।

कल्प्यन्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिद्यत् ॥

दृष्टप्रयोजनोऽर्थावबोधो अत्रोच्यते । अर्थावबोधार्थमेव अध्ययनं विधीयते । एवाध्ययनविधेर्भाष्यः इति ननु पदपदार्थव्युत्पत्तिमतां पुंसां विधिम् अन्तरेणापि अर्थावबोधो जायते इति विध्यानर्थक्यम् इत्युक्तम् उत्तरः पक्षः इति चेत् ? न । अध्ययनसंस्कृतेनेव स्वाध्यायेन अर्थं जानीयात् न पुस्तकादिपठितेनेति नियमार्थत्वाद् विधेः । अक्रत्वर्थेषु नियमानुपपत्तिरिति उक्तम् इति चेत् ? न । “प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत” इत्येवमादिषु अक्रत्वर्थेष्वपि नियमदर्शनात् । “त्रीर्हान् प्रोक्षति” इत्यादिविधिवन् संस्कारविधानमात्रपर्यवसायित्वाद् अयं विधिर्न स्वाध्यायस्य

अर्थज्ञानार्थतां बोधयतीति चेत् ? न । “चरुम् उपदधाति” [ तै० सं० ५।६। २।५ ] इति चरोरुपधानविधिः संस्कारं विदधद् यथा तत्संस्कृतस्य चरोः स्थलनिष्पत्तिशेषतां विधत्ते, तद्वद् अध्ययनविधिरपि स्वाध्यायस्य अध्ययन-संस्कारं विदधत् तत्संस्कृतस्य तस्य अर्थावबोधार्थत्वं विधत्ते । संस्कार-विधेः संस्कारविनियोगपर्यन्तत्वेऽपि फलत्वाविशेषात् स्वर्गार्थता कुतो न विधत्ते इति चेत् ? न । अर्थावबोधस्य दृष्टप्रयोजनस्य संभवे अदृष्टार्थत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । तद् उक्तम्—

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना ।

विधेस्तु नियमार्थत्वात्तानर्थक्यं भविष्यति ॥

स्वाध्यायाध्ययनविधिविचारे प्राभाकारास्तु—

प्राभाकरमतं सविस्तरमुपन्यस्य उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।  
तस्य सप्रमाणं खण्डनम् सकल्पं सरहस्यं च तमचार्यं प्रचक्षते ॥

[ म० स्मृ० २।१४० ]

इति स्मृत्यनुमितेन “उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं संपादयेद्” इत्यनेन विधिना लब्धानुष्ठानस्य “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इत्यस्याध्ययनविधेः अधिकारपरत्वजिज्ञासायां प्रथमप्रतीतेन आचार्यकाधिकारकत्वशङ्क्य अन्तरङ्गत्वाद् अर्थज्ञानाधिकारपरत्वमेव वर्णयन्ति ॥

तद् अयुक्तम् । आचार्यकरणविधेरेव अभावात् । ननूक्तम् । “उपनीय तु यः शिष्यम्” इत्यनया ‘स्मृत्या उपनीयाध्यायनेन आचार्यकं’ भावयेद्, इत्येवंरूप आचार्यकरणविधिरनुमीयते इति । तन्न । एवंप्रकारायाः श्रुतेः अनेवंरूपया स्मृत्या अनुमातुम् अशक्यत्वात् । तथा हि । इयं स्मृतिः उपनीयाध्यापयिता आचार्य इति ब्रवीति । न पुनरध्यापनं विदधाति । तद्विधाने योऽध्यापयिता ‘तम् आचार्यं प्रचक्षते’ इत्यंशेन एकवाक्यताविरोधात् । ननु ‘उपनीयाध्यापयेद्’ इति अध्यापनं विधाय विधिसिद्धमर्थं ‘यस्तु’ इति अनूद्य तस्याचार्यत्वं प्रतिपादयतीति चेत् ? न । स्वारस्येन विध्यप्रतीतौ तदाश्रयणेन वाक्यभेदकल्पनायां प्रमाणाभावात् । तद् उक्तम्—

संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ।

किं च । ‘योऽध्यापयेत्’ इति यच्छब्दयोगोऽपि विधिशक्तिम् अपहन्ति तर्हि “यदाग्नेयोऽष्टाकपालः” [ तै० सं० २।६।३।३ ] इत्यादावपि यच्छब्दयोगात् विधिशक्तिरपहन्यते इति चेत् सत्यम् । तत्रापि यच्छब्दवृत्तस्य विधित्वभङ्गेन “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” [ तै० सं० २।६।३।३ ] इत्यर्थवादेन “यत् स्तूयते तद् विधीयते” इति न्यायेन परिकल्पितस्य अन्यस्यैव विधित्वस्वीकारात् । तस्माद् “उपनीय तु यः शिष्यम्” इत्यादिस्मृत्यनुमिता श्रुतिः नाचार्यकरणविधौ प्रमाणम् ॥

ननु “अष्टवर्षं ब्राह्मणम् उपनयीत, तमध्यापयीत” इत्यत्र नयते: “संमाननोत्सङ्गनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः” [पा० अष्टा० १।३।३६] इति आचार्यकरणे आत्मनेपदविधानाद् उपनयने आचार्यकरणविधिरपेक्षित एव इति चेत् ? तद् अयुक्तम् ।

पण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशिष्टाच्च प्रतिग्रहः ॥

[ म० स्मृ० १०।७६ ]

इति द्रव्यार्जनाद्यर्थतयैव प्राप्तस्य अध्यापनस्य विध्यनर्हत्वात् । ननु तथापि अलौकिकाचार्यकसाधनत्वेन अप्राप्तस्याध्यापनस्य विध्यनर्हतेति चेत् ? न । आचार्यकस्य लोकप्रसिद्धत्वाद् अलौकिकत्वानुपपत्तेः । स्याद् एतत् । “उपनयीत” इत्यात्मनेपदात् सनियमकोपनयनशेषित्वप्रतीतेः आचार्यकम् अलौकिकमिति । न । आचार्यकरणे वर्तमानस्य नयतेः अकर्त्रभिप्राये आत्मनेपदविधानाद् उपनयनाचार्यकयोः परस्परम् अङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः । अन्यथा “स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” [ पा० अष्टा० १।३।७२ ] इति जित्वादेव आत्मनेपदे सिद्धे सम्माननादिसूत्रम् अनर्थकं स्यात् ।

ननु क्रियाफलस्य कर्त्रभिप्रायत्वं नाम न कर्त्रभिलषितत्वं किंतु कर्तृगतत्वमेव । अतः उपनयनक्रियाफलस्य माणवकनिष्ठत्वेन अकर्त्रभिप्रायत्वाद् अचार्यकरण एव नयतेः आत्मनेपदं सिध्यतीति चेत् । एवं सति “वसन्ता ब्राह्मणोऽग्निमादधीत” [ तै० ब्रा० १।१।२।६ ] इत्याधानफलस्य अग्निसंस्कारस्य अग्निगतत्वेन अकर्त्रभिप्रायत्वाद् “स्वरितञितः” इत्यात्मनेपदं न स्यात् । न च उपनयनक्रियाफलस्य संस्कारस्य माणवकाभिलषितत्वाद् अकर्त्रभिप्रायत्वम् इति । आचार्यस्यापि अभिलषितम् । आचार्यानाभिलषितत्वे तस्य क्रियाफलत्वानुपपत्तेः । न हि क्रियाजन्यं यस्य कस्यचिद् अभिलषितं वा क्रियाफलं, किं तु कर्त्रभिलषितं सत् क्रियाजन्यं क्रियाफलम् । अन्यथा श्रमादिकमपि क्रियाजन्यम् अहितस्य यस्य कस्यचिद् अभिलषितं चेति ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादौ क्रियाफलस्य अकर्त्रभिप्रायत्वेन आत्मनेपदं न स्यात् । न च अस्मत्पक्ष इव माणवकसमीहितसाधनत्वेनैव उपनेतुः उपनयनक्रियाफलम् अभिलषितम् इति भवतां मतं येन क्रियाफलम् अकर्त्रभिप्रायं स्यात् । आचार्यककामस्य अतत्साधने माणवकाधिकारे समीहानुपपत्तेः । उपपत्तौ वा माणवकाधिकारस्यैव अभिलषितस्य प्रयोजकत्वाद् आचार्यकाधिकारस्य प्रयोजकत्वं न स्यात् । तस्माद् आत्मनेपदादेव क्रियाफलस्य अकर्त्रभिप्रायत्वावगतेर्माणवकसमीहितसाधनत्वेनैव उपनयनस्य प्रतीतिः ।



न च “उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्” इति क्त्वाप्रत्ययेन आचार्यकशेषत्वम् उपनयनस्येति मन्तव्यम् । स्मृतिगतो हि क्त्वाप्रत्ययः “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” [ पा० अष्टा० ३।४।२१ ] इत्यनुशासनाद् उपनयनाध्यापनयोः समानकर्तृकत्वमेव आचष्टे । तच्च अङ्गाङ्गिभावेनैव उपपद्यत इति उपनयनस्य अध्यापनाङ्गत्वप्रतीतिर्विलम्बेन भवति । “वसन्ते ब्राह्मणम् उपनयीत” [ आप० ध० १।१।१।१६ ] इति द्वितीयाश्रुतिः प्रत्यक्षश्रुतिगता । तथा द्वितीयाश्रुत्या झटिति उपनयनस्य उपनेयशेषत्वं प्रतीयते । “श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिरेव वलीयसी” इत्युपनयनस्य उपनेयशेषत्वमेव अङ्गीकर्तव्यम् ॥

ननु उपनयनम् उपनेयशेषोऽस्तु । तथापि उपनेयस्य आचार्यकशेषत्वात् तद्द्वारा उपनयनस्यापि तदङ्गत्वम् इति चेत् ? न । उपनेयसंस्कारस्य आचार्यकशेषत्वे उपनेयशेषत्वं च सप्रयोजनत्वाविशेषेऽपि पुरुषान्तरगतत्वेन आचार्यकस्य बहिरङ्गत्वात् एकपुरुषनिष्ठत्वेन अध्ययनस्यान्तरङ्गत्वात् “अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीयः” इति तस्य अध्ययनाङ्गत्वमेव अङ्गीकर्तव्यम् । यदि समानकर्तृकेति विहितस्मार्तक्त्वाप्रत्ययबलादेव अन्तरङ्गत्वं बाधेत तर्हि भवत्पक्षे अध्यापनविधिप्रत्युक्तस्य अध्ययनविधेः किमधिकारपरत्वम् इति जिज्ञासायाम् “अधीत्य स्नायाद्” इति स्मार्तक्त्वाप्रत्ययानुरोधेन अन्तरङ्गत्वयुक्तेर्वाधात् अन्तरङ्गार्थज्ञानपरत्वं परित्यज्य आचार्याधिकारत्वमेव स्यात् । तस्माद् अकर्त्रभिप्रायविहितात्मनेपदबलाद् अन्तरङ्गयुक्तेश्च उपनयनम् अध्ययनाङ्गम् इत्याचार्यकस्य सनियमकोपनयनशेषित्वाभावाद् नास्य अलौकिकत्वसिद्धिः । तदसिद्धौ च अन्यतः प्राप्तस्य अध्यापनस्य आचार्यकशेषत्वेन विध्यसिद्धिः ॥

कथं तर्हि “अध्यापयीत” इति विधिः ? “एतयान्नाद्यकामं याजयेत्” इतिवत् प्रयोजकव्यापारान्तर्गतोऽपि विधिः प्रयोज्यव्यापारपरः इति ब्रूमः । ननु तत्र कामश्रुतिबलात् कामिन एव विध्यपेक्षार्यां प्रयोज्यव्यापारपरत्वम् अस्तु । अत्र तु तदभावात् तत्परत्वं नेति चेत् ? न । “निषादस्थपतिं याजयेत्” इत्यत्र कामश्रुतेरभावेऽपि द्रव्यार्जनार्थत्वेन अन्यतः प्राप्तं याजनं परित्यज्य प्रयोज्यव्यापारस्यैव अप्राप्तस्य विधेयत्वस्वीकारात् । एतेन

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेद् एनं शौचाचारांश्च शक्तयेत् ॥ [ या० स्मृ० १।१५ ]

इत्येतदपि नाध्यापनविधिपरम् इत्यवगन्तव्यम् ।

उपनीय ददद् वेदम् आचार्यः स उदाहृतः [ या० स्मृ० १।३४ ]

इत्येतदपि क्रियायोगमेव आचार्यशब्दाभिधेयम् इति व्युक्तमुपदर्शयति ।

तस्माद् अध्यापनस्य विधिरेव नास्तीति सिद्धम् । तदभावेन स्वविधिप्रयुक्तैव अध्ययनस्य । स च अध्ययनसंस्कृतेनैव स्वाध्यायेन अर्थं

जानीयाद् इति विधत्ते इति कृत्स्नस्यापि वेदराशेर्विवक्षितार्थत्वेन स्वतः-  
प्रामाण्यात् तदन्तर्गतस्य व्याख्यानं कर्तुं युक्तमेवेति सिद्धम् ॥

वेदस्य स्वतः प्रामाण्यमिति वेदस्य स्वतः प्रामाण्यं चोदनासूत्रे आचार्यैरेव  
सिद्धान्तविषयेऽभियुक्तानां उपपादितम्<sup>१</sup> । तत्र बहुधा विवदन्ते वादिनः<sup>२</sup> ।  
विविधा विप्रतिपत्तयः । प्रामाण्यम् अप्रामाण्यं च उभयं स्वत इति  
सांख्याः । उभयं परत इति तार्किकाः । प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं परत  
इति मीमांसकाः । अप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परतः इति सौगताः ॥

प्रामाण्यमप्रामाण्यं चोभयं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं नाम कार्यकारणादेव कार्येण  
स्वत इति सांख्यानां सह उत्पत्तिः । अत्र सांख्या एवं प्रतिपादयन्ति ।  
मतम् स्वतः असताम् असाध्यत्वाद् उभयं स्वत इति । तत्र  
प्रमाणं च यद् असत् तन्न क्रियते, यथा शशत्रिपाणम् । कारकव्यापारात् पूर्वं  
कार्यम् असत्त्वेत् तर्हि न [ क्रियेत ] क्रियते च । अतः सदेव पूर्वमपि ।  
अपि च कार्यं कारणेन प्राक् सम्यद्धम् असम्यद्धं वा । सम्यद्धं चेद्  
असतः सम्यन्धानुपपत्तेः प्रागपि सदेव कार्यम् । असम्यद्धं चेत् ? इदमेवास्य  
कारणम् इदमेवास्य कार्यम् इति नियमो न स्यात् असत्ताऽसम्यन्धयोर-  
विशेषात् । यथाहुः—

असत्त्वान्नास्ति सम्यन्धः कारकैः सत्त्वसङ्गिभिः ।  
असम्यद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥

किं च कारणाद् अभिन्नत्वात् कार्यस्य प्रागसत्त्वं नोपपद्यते । तथा हि  
तन्तुभ्यः पटो न भिद्यते तत्कार्यत्वात् । यद् यतो भिद्यते न तत् तस्य  
कार्यम् । यथा गौरश्वस्य । तन्तुकार्यं पटः । तस्मात् तन्तोर्न भिद्यते । यद्  
यतो भिद्यते तस्य तेन सह संयोगः अप्राप्तिर्वा स्यात् । यथा कुण्डवद्दरयो-  
र्मैरुविन्ध्ययोर्वा । न हि पटस्य तन्तुभिः सह तद् उभयम् अस्ति । तस्माद्  
न तन्तुभ्यो भिद्यते पट इत्यभेदसिद्धेः कार्यं प्रागपि सदेव इति सिद्धम् ॥

( १ ) तथाहि श्लोक्त्रातिके भट्टकुमारिलपादैः प्रतिपादितम्—

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।

नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते ॥ ( श्लो. वा. १।२।४७ )

( २ ) प्रामाण्याप्रामाण्यसिद्धान्तविषये अयमत्र विविधविधमतसंक्षेपः प्रदर्शितो जैमिनि-  
दर्शननिरूपणप्रसङ्गे 'सर्वदर्शनसंग्रहकारेण—

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः सांख्याः समाश्रिताः ।

नैयायिकास्ते परतः सौगताश्चरमं स्वतः ॥

प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं वेदवादिनः ।

प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम् ॥

पूर्वोक्तस्य सांख्यमतस्य अत्र ब्रूमः । न च क्रियमाणत्वं सत्त्वसाधनम् ।  
समीक्षा असत्त्वेऽपि तस्योपपत्तेर्हेतोर्विपक्षाद् व्यावृत्तेः  
सन्दिग्धत्वात् । तथा हि । न हि सतो घटादेः

क्रियमाणत्वं दृष्टम् कृतकरणव्यापारानुपपत्तेः । नाप्यसतः क्रियमाणत्वम्  
अनुपपन्नम् इति । प्रागसतोऽपि घटादेः सामग्र्यां सत्याम् उत्पत्तिदर्शनात् ।  
यदप्युक्तम् कारणेन असम्बद्धस्य कार्यस्योत्पत्तौ इदमेवास्य कार्यम् इदमे-  
वास्य कारणम् इति नियमानुपपत्तिरिति तदप्यपेशलम् । किञ्चिदेव कारणं  
किंस्मिंश्चिदेव कार्यं शक्तम् इति शक्तितो नियमेन सिद्धेः । न च शक्यव्यति-  
रेकेण शक्तिरेव नास्तीति वक्तव्यम् । अथम् अग्निः अद्विष्टातीन्द्रियाश्रयः  
कारणत्वाद् गुरुत्वाश्रयवदिति तत्सिद्धेः ।

नापि शक्तिरपि शक्येन असम्बद्धा न कार्यकारणभावस्य नियामिकेति  
वाच्यम् । शक्ताश्रयायाः शक्तेश्च प्रतिनियतशक्यानुकूलस्वभावत्वात् ।  
अन्यथा सत्कार्यवादापत्तेऽपि प्रधानोपादानत्वस्वीकारात् सर्वस्य जगतः  
सर्वं सर्वस्वरूपेण सर्वत्र सर्वदा सदिति विवेकहेतोरभावात् इदमेवास्य  
कार्यम् इदमेवास्य कारणम् इति नियमो न स्यात् । ननु सर्वत्र सर्वदा  
कार्यस्य सत्त्वाविशेषेऽपि तत्तदभिव्यञ्जकसामर्थ्यनियमात् तत्तदभिव्यक्ति-  
नियमो भविष्यतीति चेत् ? एवं तर्हि अस्मत्पक्षेऽपि तत्तदुत्पादककारण-  
सामर्थ्यनियमात् तत्तदसत्कार्योत्पत्तिनियमसिद्धिः ॥

यत् पुनः कार्यस्य कारणाद् अभेदसाधकम् अनुमानम्, तदपि तन्तु-  
पटयोः प्रत्यक्षेण भेदोपलम्भात् प्रत्यक्षविरुद्धकालात्ययापदिष्टम् । अपि च  
कारकव्यापारात् प्रागपि कारणे कार्यं सत् स्यात्, तर्हि कारणे कार्यम्  
उपलभ्येत । न चोपलभ्येत । तस्माद् असदेव । प्रागपि सदेव कार्यम् अभि-  
व्यक्तेरभावाद् नोपलभ्येत इति चेत् ? न । किम् इयम् अभिव्यक्तिः प्रागपि  
सती उत असती । सती चेत् ? प्रागपि केवलतन्तुष्वपि तथा पटस्योपलब्धिः  
स्यात् । असती चेद् ? असत्या एव तस्याः पश्चादुत्पत्तिस्वीकारात् तद्वत्  
सर्वस्याप्यसतः कार्यस्योपपत्तिः किं नाङ्गीक्रियते । क्रियेत इत्यलमति-  
प्रसङ्गेन । तस्मात् सत्कार्यनिषेधात् प्रामाण्याप्रामाण्ययोरुभयोरपि स्वतस्त्वे  
किञ्चिदेव प्रमाणं प्रामाण्यमिति व्यवस्थापपत्तेश्च नोभयं स्वतः ॥

‘अप्रामाण्यं सतः, प्रामाण्यं अपि तु अप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं परत इति  
परतः’ इति सौगत- अपरे मन्यन्ते । तथा हि । यदि प्रामाण्यं स्वतो-  
मतोपन्यासः । ऽवसीयेत, तर्हि एकतरकोटिनिर्धारणात् इदं प्रामा-  
ण्यम् अप्रमाणं वेति न संदिद्येत । अन्यथा सर्वत्र संदेहस्योपरमो न स्यात् ।  
अतः कारणगुणज्ञानाद् अर्थक्रियासंवादाद् वा प्रामाण्यनिश्चयः ॥

ननु आदावेव अर्थतथात्वानिश्चये उत्तरकालीना प्रवृत्तिः कथं

जाघटीति तदुत्तरकालीनस्तन्निश्चयो वा कथम् तदभावे कथं प्रामाण्यनिश्चयः इति चेत् ? न । कृष्यादाविव अर्थसंदेहादपि प्रवृत्त्युपपत्तेः । प्रवृत्तस्य च अर्थक्रियोपलब्धौ पूर्वावगतस्य अर्थक्रियाकारित्वं सत्यं निश्चीयते इति तद्विषयस्य पूर्वज्ञानस्यापि तदर्थसम्बन्धित्वेन पश्चात् प्रामाण्यं निश्चीयते । यथोक्तम्—

तस्मिन् सदपि मानत्वं विनिश्चेतुं न शक्यते ।

उत्तरार्थक्रियाज्ञानात् केवलं तत् प्रतीयते ॥

नैवम् अर्थक्रियाज्ञानस्यापि स्वविषयार्थक्रियापरिनिश्चये परापेक्षा येन अनवस्था भवेत् । तस्य फलरूपत्वात् । फलार्थं वा सर्वं करिष्यते । न फलम् अन्यार्थमिति । अतः स्फुटाविकल्परूपत्वाच्च अर्थक्रियाज्ञानं स्वत एव स्वविषयतथात्वावधारकं प्रमाणं च । न चैवं प्रामाण्यावगमस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वात् प्रवृत्त्युत्तरकालम्, अर्थक्रियानिर्णयो निष्फल इति वाच्यम् । ज्ञानान्तरेषु निःशङ्कप्रवृत्त्यर्थं विसम्वादिज्ञानव्यावृत्तप्रमाणप्रतिबन्धरूपविशेषाकलनाय प्रवृत्त्युत्तरकालमपि निर्णयस्योपयोगात् । प्रवृत्तावभ्यासवत्याम् आद्यज्ञाने फलस्याप्रतीतावपि अर्थक्रियारूपं फलमिति विषयीकुर्वतो विज्ञानान्तराद् विसम्वादिभ्यो व्यावृत्तं वैलक्षण्यं प्रतीयते । यथोक्तम्—

वृत्तावभ्यासवत्यां तु वैलक्षण्यं प्रतीयते ।

अतद्विषयविज्ञानाद् आद्येऽप्राप्तेऽपि तत्फले ॥

तस्मात् ऋटिति निःशङ्कप्रवृत्तिरपि तत्र विसम्वादिव्यावृत्तप्रमाणप्रतिबन्धरूपविशेषलिङ्गकाद् अनुमानादेवेति न स्वतः प्रामाण्यावगमः ॥

अनुरूपोपपत्तिभिः पूर्वोक्तस्य अत्राभिधीयते । वृत्तेः प्रामाण्यम् अर्थयाथार्थ्य-सौगतमतस्य निरासः निश्चयाद् भवतु । तन्निश्चयस्तु गुणज्ञानात् संवादाद् वा इति यद् उक्तं तन्न मृष्यामहे । प्रमितिसाधकतमत्वं हि प्रामाण्यम् । प्रमितिश्च अनधिगततथाभूतार्थावधारणम् । नन्वेवम् इन्द्रियादेरेव प्रामाण्यम्, न ज्ञानस्य । तस्यावधारणरूपत्वेन अवधारणन्तरसाधकतमत्वानुपपत्तेरिति चेत् ? न । द्विविधं हि अवधारणम् ज्ञानरूपं प्राकट्यरूपं चेति । तत्र अनधिगततथाभूतार्थगोचरत्वेन ज्ञानस्य प्रामाण्यम् । तथा च अनधिगततथाभूतार्थावधारणं प्रमितिः । तत्साधनं ज्ञानं प्रमाणम् । तद्भावः प्रामाण्यमिति नाशब्दार्थत्वम् । अतः प्रमितिलक्षणवाक्यगतावधारणशब्देन ज्ञानप्राकट्ययोः कार्यकारणभावेन अदूरविप्रकृष्टयोरेकरूपप्रामाण्यव्युत्पत्त्यर्थं तन्त्रेणोपादानम् । शक्ती च प्रामाणाप्रमाणगोचरे प्रामाण्याप्रामाण्ये । ते च तथाभूतोऽयम् अर्थः इत्येवं रूपात् तथात्वावधारणाद् अतथाभूतोऽयमर्थ इत्येवंरूपाद् अतथात्वावधारणाच्च चकास्तः । तत्र तथा-

भूतार्थावधारणम् अर्थक्रिया ज्ञानादिलक्षणपरानपेक्षत्वेन ज्ञानस्वरूपमात्रा-  
धीनम् । तदवसेयं प्रामाण्यं स्वतोऽवसीयत इत्युच्यते । तथाभूतावधारणं  
तु ज्ञानस्वरूपमात्राधीनत्वेऽपि कारणदोषावगमादिलक्षणपरापेक्षम् इति  
तदवसेयम् अप्रामाण्यं परतोऽवसीयत इत्युच्यते । न च अतथाभूतावधार-  
णमपि ज्ञानस्वभावाधीनम् । भ्रमवाधयोरसंभवप्रसङ्गात् । न हि शुक्तौ  
रजतम् अतथाभूतमिति गोचरयतो ज्ञानस्य भ्रमत्वं वाधसम्भवो वा ।  
तस्मात् ज्ञानस्वभावाधीनमपि अतथाभूतत्वं कारणदोषावगमाद् वाधक-  
प्रत्ययाद् वा परत एव निश्चीयते इति अप्रामाण्यं परत एवेति सिद्धम् ॥

अप्रामाण्यं प्रामाण्यं चोभय- अपरे पुनः एतदप्यसहमाना अप्रामाण्यवत्  
मपि परत एवेति वदतां प्रामाण्यमपि कारणगतगुणज्ञानात् सम्वादाद् वा  
तार्किकानां मत- परत एव ज्ञायत इति वर्णयन्ति साधयन्ति च ।  
प्रतिपादनम् तथा हि । प्रामाण्यं परतो ज्ञायते । अनभ्यास-  
दशायां सांशयिकत्वात् अप्रामाण्यवदिति । नैतत् साधनम् । अस्मन्मतेऽपि  
तथाभूतोऽयम् अर्थ इत्येवंरूपावधारणात् परत एव प्रामाण्यं निश्चीयत इति  
सिद्धसाधनत्वात् । ननु ज्ञानानपेक्षत्वेऽपि उत्पत्तौ परापेक्षास्ति । तथा हि ।  
यदि ज्ञानहेतुमात्राधीनं प्रामाण्यं भवेत् तर्हि प्रमाणपरिज्ञानम् अप्रमाणं  
भवेत् प्रामाण्ये कारणाभावात् । तथा च सति ज्ञानमेव न स्याद् घटादि-  
वत् । ननु दोषाभावस्य प्रामाण्यकारणत्वात् सति च दोषे तदभावाद् ना-  
तिप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि दोषाभावम् अधिकम् आसाद्य प्रामाण्यमपि  
जायते इति कथं ज्ञानहेतुमात्रजन्यत्वं तस्य । ननु दोषाभावस्य प्रामाण्य-  
हेतुत्वेऽपि गुणस्य प्रामाण्यं प्रति अहेतुत्वात् तदभावेन वेदानां स्वतः-  
प्रामाण्यं सिध्यतीति चेत् तर्हि गुणस्य प्रामाण्यहेतुत्वेन दोषाभावस्य तद-  
हेतुत्वात् तद्भावेऽपि गुणाभावाद् अप्रामाण्यमपि वेदानां प्रसज्येत । न हि  
गुणदोषयोः प्रामाण्याप्रामाण्ये प्रति अन्वयव्यतिरेकयोर्विशेषम् उपलभा-  
महे । तस्माद् उभयमपि परत इति सिद्धम् ॥

तार्किकमतनिरसन्नपुरःसरं अत्रभिधीयते । कार्यशक्तेः असति वाधके कार्यका-  
'प्रामाण्यं स्वतोऽप्रामाण्यं रणादेव कार्येण सह उत्पत्तिरङ्गीकर्तव्या । अन्यथा  
च परतः' इति वह्निगताया दाहकत्वशक्तेरपि कारणान्तरादेव  
मीमांसकमूर्धन्यानां उत्पत्तिः स्यात् । तथा च उत्पत्तिक्षणे तस्य दाहकत्वं  
सिद्धान्तनिर्णयः न स्यात् । वह्निश्च स्वाश्रयं दहन्नेव जायते । तत्  
सिद्धम् एतत् स्वत एव च प्रामाण्यामिति । न च अप्रामाण्यमपि स्वत  
एवास्तिवति मन्तव्यम् । तस्य दोषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन ज्ञानहेतु-  
मात्रजन्यत्वाभावात् । स्याद् एतत् । यदि ज्ञानहेतुमात्राधीनं प्रामाण्यं

भवेत्, तर्हि स्मृतेरपि प्रामाण्यं स्यात् । तद् न । प्रामाण्यशब्देन तथाभूता-  
र्याविधारकशक्तेरेव विवक्षितत्वात् तस्या एव च ज्ञानहेतुमात्रशब्दाधीन-  
त्वसमर्थनात् । अन्यथा नैयायिकमतेऽपि अप्रामाण्यस्य दौषाधीनत्वात्  
तद्भावे स्मृतावपि प्रामाण्यसम्भवप्रसङ्गात् ॥

यत् पुनः प्रमाज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात्  
अप्रमावत् इत्यनुमानम् । तद् असाधकम् । प्रमा गुणदोषयोरन्यतराधीना  
न भवति ज्ञानत्वात् अप्रमावत्, इत्यनेन अनुमानेन निर्विशेषणहेतुजत्वेन  
शीघ्रप्रवृत्तेन विशेषविषयत्वेन च प्रवलेन बाधितविषयत्वात् । तस्य च  
सविशेषणहेतुजत्वेन विलम्बितप्रवृत्तत्वाद् दौर्बल्यम् । तस्माद् उत्पत्ता-  
वपि ज्ञानहेतुमात्राधीनत्वेन प्रामाण्यं स्वत एव । अप्रामाण्यं तु दौषाधीन-  
त्वात् परत इति सिद्धम् ॥

ततश्च वेदानामपि अपौरुषेयत्वेन शब्दगतगुणदोषाणां शङ्कितुमपि  
अशक्यत्वेन सुतरां स्वत एव प्रामाण्यमिति निरवद्यम् ॥

वेदनिरुपगावसरे स्याद् एवं यदि वेदानाम् अपौरुषेयत्वं भवेत् । तदेव  
'पौरुषेया वेदाः' असिद्धम् । तथा हि वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् ।  
इति पूर्वः पदः यद् उक्तसाधनं तद् उक्तसाध्यम् । यथा भारतादिवाक्यम् ।  
उक्तसाधनानि च वेदवाक्यानि । तस्मात् पौरुषेयाणि वेदवाक्यानि । पौरु-  
षेयत्वं नाम स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वम् अभिमतम् । अतः क्रमवन्तो वर्णाः पदम् ।  
क्रमवन्ति च पदानि वाक्यम् । क्रमश्च नित्यवर्णेषु स्वत एवासम्भवात् उच्चारण-  
क्रमनिबन्धन एव । उच्चारणक्रमश्च पुरुषप्रयत्नसाध्य एवेति वेदवाक्यान्यपि  
क्रमवत्त्वेन पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यान्येवेति सिद्धसाध्यत्वं वदताम् अनवकाश  
एव । ननु किमत्र साक्षात्स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं विवक्षितम् आहोस्वित् परम्पर-  
या ? नाऽऽद्यः । इदानीम् उच्चार्यमाणेषु बाधितविषयत्वात् अनुवक्तृप्रणीता-  
स्मदादिवाक्येषु अनैकान्तिकत्वाच्च । नापि द्वितीयः । साक्षात्स्वतन्त्रपुरुषप्रणी-  
तेषु अस्मदादिवाक्येषु अनैकान्तिकत्वादिति चेत् ? मैवम् । साक्षात्परम्परा-  
त्वयोः परम्परव्यभिचारेऽपि साक्षात्परम्परात्वयोरन्यतरस्यैवात्र विवक्षित-  
त्वात् । अन्यथा भारतादिवाक्यान्यपि यानि कृष्णद्वैपायनादिना साक्षात्  
प्रणीतानि न तानि परम्परया, यानि परम्परया न तानि साक्षात् इति उभयानु-  
गतपौरुषेयत्वाभावेन अन्यतरस्य अपौरुषेयत्वप्रसङ्गात् । तस्माद् यद्  
वाक्यं तत् साक्षात् परम्परया वा स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकम् इति साधयतां न  
किञ्चिद् बोधो न व्यभिचारश्चेति सिद्धं वेदाः पौरुषेया इति ।

पूर्वमतनिरसनपूर्वक तद् इदम् असमञ्जसम् । तथा हि सर्वत्र वाक्येषु  
 'अपौरुषेया वेदाः' इति वृद्धव्यवहारावगतपदपदार्थसम्बन्धस्य चक्षुरादि-  
 मीमांसकानां प्रबलतर- जन्यतत्तत्पदार्थविशेषविषयपरस्परविलक्षणक्षणिक-  
 युक्तिभिरुद्बलितः ज्ञानवतः शरीरिण एव स्वतन्त्रकर्तृत्वं दृष्टमिति  
 उत्तरः पक्षः वाक्यत्वं तादृशकर्तृत्वेन व्याप्तं सत् स्वव्यापकं पक्षे  
 साध्यत्वात् स्वाभिमतम् अशरीरकर्तृकत्वं विरुद्धीति विशेषविरुद्धत्वात्  
 हेतोः । न चास्योत्तरस्य उत्कर्षसमायाम् अन्तर्भावः । सर्वत्र वाक्यत्वस्य  
 हेतोः शरीरकर्तृकत्वेन व्याप्ततया दृष्टत्वात् ॥

स्याद् एतत् । अस्तु तर्हि अत्रापि अनित्यज्ञानेच्छादिमतः शरीरिण  
 एव कर्तृत्वम् । न च योग्यानुपलब्धिबाधः चिरवृत्ते कर्तरि उपलब्धि-  
 योग्यत्वस्यैव अभावात् । एतदपि न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारं प्राञ्चति ।  
 अपसिद्धान्तापातात् । किं च यदि वेदवाक्यानां शरीरी कर्ता स्यात्  
 तस्य चिरवृत्तत्वेन उपलब्ध्यभावेऽपि असौ स्मृतिपथमवतरेत् । न च  
 स्मर्यते । तस्मान्नास्त्येव कर्तेति निश्चीयते ॥

स्याद् एतत् । केनचिद् अस्मरणं वा हेतुः आहोस्वित् सर्वैरस्मरणम् ।  
 नाऽऽद्यः । देवदत्तेन अस्मृतस्यापि घटस्य विष्णुमित्रगृहे विद्यमानत्वात् ।  
 नापि द्वितीयः । जैमिनीयैरस्मरणेऽपि कणादाक्षचरणपक्षिलमुनिपक्षपातिभिः  
 स्मर्यमाणत्वाद् इति । न । तदीयैरपि वृद्धव्यवहारावगतपदपदार्थसम्ब-  
 न्धस्य तदर्थविषयविलक्षणक्षणिकचक्षुरादिजन्यवेदनस्य मातापितृसम्बन्ध-  
 प्रसूतपार्थिवशरीरस्य कर्तुरस्मरणात् । तदेवं वेदवाक्येषु यादृशस्य स्वतन्त्र-  
 पुरुषस्य ते स्मरन्ति तादृशस्य वाक्यत्वम् अस्मत्परिपन्थित्वेन न विरोध-  
 कम् । जैमिनीयैस्तु सर्वैः स्मर्तुं योग्यस्यापि अस्मरणाद् योग्यस्मृत्यनुदय  
 एव बाधक इति वाक्यत्वं हेतुः विरुद्धसमस्तसविशेषत्वेन स्वतन्त्रपुरुष-  
 पूर्वकत्वमपि साध्यितुम् असंमर्थं इति सिद्धो विशेषविरोधस्तस्य ।  
 स्याद् एतत् ।

“अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।”

“ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः, सामवेद आदित्यात्”

[ ऐ० ब्रा० ५।३२ ] ।

“तस्माद् यज्ञात् सर्वद्भुत ऋच सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत्” ॥ [ ऋ० १०।६०।६ ]

इत्यादयो वेदकारणवादा वेदस्य पौरुषेयत्वे प्रमाणमिति । तद् अयु-  
 क्तम् । तेषां परस्परविरुद्धार्थतया प्रमाणान्तरप्रतिहततया च “प्रजापति-  
 रात्मनो वपाम् उदखिदत्” ( तै० सं० २।१।१।४ ) इत्यादिवत् अर्थवादत्वे-  
 नापि उपपत्तेः स्वार्थं तात्पर्याभावात् । काठकादिसमाख्यापि प्रवचन-  
 निबन्धनेव भविष्यति इति सिद्धं वेदानाम् अपौरुषेयत्वम् ॥

शब्दस्यानित्यत्वविषयकं  
तार्किकमतमुपक्षिप्य  
तस्य मीमांसक-  
मतेन नित्यत्व-  
सिद्धिः

अत एव च नित्यत्वम् । तन्नित्यत्वम् असहमानाः  
शुष्कतार्किका वैदिकान प्रति विवदन्ते प्रयुञ्जते च  
शब्दानित्यत्वेऽमानम् । शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्,  
यत् कृतकं तद् अनित्यं दृष्टम्, यथा घटः तथा  
चायं कृतकः । तस्माद् अनित्य एवेति । एतद्

अधोरम् । एतच्च पर्वतादौ धर्मिणि प्रत्यक्षे यथा वह्न्याद्यनुमानं तादृशं  
तार्किकैरङ्गीकरणीयम् । ततश्च एतदनुमानवलादेव शब्दस्य नित्यत्व-  
सिद्धिः । तथा हि । अणवोऽनित्याः मूर्तत्वात् घटवत् इत्यनुमाने यथा धर्मि-  
ग्राहकप्रमाणवाधो दोषः तथा शब्दकृतकत्वानुमानेऽपि । तथा हि । शब्दः  
कथं प्रत्यक्षो देवानां प्रियस्य यो धर्मी । कृतस्य अनित्यत्वान्नित्यत्वशून्य  
इति चेत् ? तर्हि वक्तव्यं किं धर्मद्वयस्य अभाववान् उत उद्भाववान् । उभ-  
यथापि वाधः अन्यथा प्रत्यक्षम् अर्थम् अन्यथा साधयतः । ननु वादिबुद्धि-  
विशेषाद् धर्मद्वयम् आपतति न तु वस्तुविशेषात् । वस्तुनि द्वैरूप्या-  
योगात् । ततश्च यस्मिन् वादिविप्रतिपत्तौ सत्यां धर्मद्वयम् आपतति स शब्दः  
पक्ष इत्यङ्गीकारे कथं वाधः । एवम् अनङ्गीकारे सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः ॥

अस्त्वेवम् अन्यत्र । शब्दे तु वैपम्यम् अस्ति । शब्दः किं धर्मित्वेन  
प्रतीतः प्रत्यक्षव्याप्तिपक्षधर्मतयोराश्रयः उत्पत्तितः उत्तरक्षणेऽपि स एव  
तिष्ठति वा, न वा । यदि न तिष्ठति, आश्रयसिद्ध्यादिदोषः । यदि तिष्ठति,  
तर्हि अनेकक्षणावस्थायित्वात् क्षणिकत्वभङ्गः । अथ च शब्दत्वजातिमान्  
शब्दस्तिष्ठतीति चेत् ? तत्रापि विचारयत्वायुष्मान् । किं जातिस्तिष्ठति ?  
उत व्यक्तिरपि ? यदि जातिस्तिष्ठति व्यधिकरणासिद्ध्यादिदोषः । न हि  
शब्दत्वजातिः पक्ष इति भवद्भिरेवोक्तम् । अनित्यव्यक्तेश्चावस्थाने पूर्वोक्त-  
दोषावकाशः । अथ च काचन व्यक्तिस्तिष्ठति । तदापि शब्दव्यक्तीनां  
धर्मित्वाङ्गीकाराद् भागासिद्धो हेतुः । न हि भविष्यच्छब्दः इदानीं  
वर्तमानस्य कृतकत्वस्य हेतोराश्रयो भवति । कृतकत्वं नाम करणव्यापार-  
विषयत्वम् । तच्च कालत्रयासंस्पृष्टं सर्वशब्देषु वर्तते इति हेतोर्न भागा-  
सिद्धिरिति चेत् । अहो पारिडत्यं तार्किकस्य । यत्र कालत्रयसंस्पृष्टशब्द-  
बुद्धिः स्वयं कालत्रयातीतं प्रत्यक्षीकृतवान् इति । ततः प्रत्यक्षाभावेऽनु-  
मानमपि दूरापास्तम् । ततः अस्मिन्ननुमाने पर्वतादिवत् स्थायी वर्तमानः  
शब्दः पक्षत्वेनाङ्गीकरणीयः । तस्य धर्मिणः अनित्यत्वसिद्धौ अपरेषां भवि-  
ष्यदादिशब्दानामपि शब्दत्वेन हेतुना अनित्यत्वं साधनीयम् । एवं च  
महीमहीधरादिकृतकत्वानुमानवत् शब्दकृतकत्वानुमानमपि परास्तं वेदि-  
तव्यम् । शब्दग्राहि च प्रमाणं तं कृतकत्वशून्यमेव गृह्णातीति मही-  
महीधरवत् इति धर्मिग्राहकप्रमाणवाधस्त्वदुक्तो हेतुः अन्यतरासिद्धश्च ।  
तस्मान्नित्यः शब्दः ॥

साऽपि स्फोट इति शाब्दिकाः शब्दायन्ते । तत्रेमां श्रुतिं प्रमाणयन्ति ।



शब्दब्रह्म यदेकं यच्चैतन्न्यं च सर्वभूतानाम् ।

यत्परिणामस्त्रिभुवनम् अखिलम् इदं जयति सा वाणी ॥

‘स्फोट एव नित्यः शब्दः’ अस्य अयम् अर्थः । शब्द एव ब्रह्म । तद् एकम् ।

इति शाब्दिकानां एकं च स्फोटव्यतिरिक्तम् अन्यत्र संभवति ।

मतोपन्यासः वर्णानाम् अनेकत्वात् । अत एव न ध्वनयोऽपि ।

पदवाक्ययोरेकत्वशङ्कापि नास्त्येव वर्णैर्विरचितत्वात् तेषाम् । ध्वनि-

वर्णपदवाक्येभ्यो वा नान्यः शब्दः प्रसिद्धोऽस्ति लोकवेदयोः । शब्द-

ब्रह्मेति पठन्ति लौकिका वैदिकाश्च पदज्ञा अपि एवम् आहुः । “एकम् अक्षरम्

एकं पदम् एकं वाक्यम्” इति । उत्पन्नापवर्गिष्वनेकेषु वर्णेषु एकबुद्धे-

र्विषयः स्फोटः बृहत्त्वाद् ब्रह्मशब्दामिधेयः । स्फुट्यते अर्थः प्रकाशयते

[अनेन] इति स्फोटः ॥

ननु अर्थाभिव्यञ्जकश्चेच्छब्दस्तर्हि वर्णात्मक एव सः । ज्ञातेषु वर्णेषु अर्थो

ज्ञायत इति प्रसिद्धिः । नैतत् वर्णात्मकशब्दः अर्थप्रत्यायक इति कोऽर्थः ।

एकैको वर्णः अर्थप्रत्यायकः, उत अनेक इति । न तावद् एकैकः । अकारा-

दीनां वर्णानां प्रत्येकं वर्णोच्चारणे अर्थप्रतीतेरभावात् । न च अव्ययानां तिर-

स्काराद्यर्थं प्रत्यायकत्वं दृष्टमिति मन्तव्यम् । “अव्ययादाप्सुपः” [पा०

२।४।२२] इति विभक्तौ लुप्तायां तेषाम् अर्थप्रत्यायकत्वात् न तु प्रातिपदिकाव-

स्थायाम् । ततश्च अ इ उ इति वर्णानां तिरस्काराश्चर्यादरार्थानां तेषां पदा-

त्मकत्वेन अनेकवर्णात्मकत्वात् । [अर्थप्रत्यायकत्वम्] । न हि अदर्शन-

मात्रेण विभक्तिवर्णानाम् असत्त्वम् । तथात्वे संबुद्धिप्रातिपदिकार्थयोरे-

कत्वप्रसङ्गात् । अनिष्टं च तच्छाब्दिकानाम् । तथा च अव्ययानामेव

अर्थप्रत्यायकत्वम् न वर्णानाम् एकैकशः । अव्ययानि च पदविशेषा इत्यु-

क्तम् । एतेन उपसर्गादीनि सर्वाणि व्याख्यातानि । ततः अनेके वर्णा

अर्थप्रत्यायक इति वक्तव्यम् । अयमपि पक्षो न कक्षीकरणीयः । अपदा-

त्मकस्य कचटतेत्यादिरूपस्य अर्थप्रत्यायकत्वादर्शनात् । पदान्मकोऽनेको

वर्णः अर्थप्रत्यायक इति सारं स्थितम् । पदं च सुवन्तं तिङन्तं वा । तच्च

प्रातिपदिककृत्तद्धितधातुसमासप्रकृतिकम् । तत् सर्वं वर्णस्वरूपमेव ।

न तु ततोऽतिरिक्तं पदमस्ति । वर्णैर्भ्योऽतिरिक्तस्य पदस्य अदर्शनात् ।

ननु वर्णगतो धर्मः कश्चन पदमिति । तथा व्यक्तिगतो जातिविशेषो

गोत्वमिति । एवं चेत् एकगोव्यक्तिदर्शने गोत्वप्रतीतिवत् एकैकवर्ण

दर्शने पदप्रतीतिः स्यात् । ततो वर्णानां समुदायविशेषः पदमिति

वक्तव्यम् । तच्च अर्थप्रत्यायकमिति वर्णनीयम् । तेन पदसमुदाय-

विशेषो वाक्यम् इत्युपपादितं भवति । वर्णन्यायस्य पदे संचरणात् ।

ननु अस्त्वेवम् । तावता वर्णा एव शब्द इति भवताप्युक्तम् पद-

वाक्यात्मकानां वर्णानाम् । अर्थप्रत्यायकत्वकथनेन भावानवबोध्यात् । भाव-

ध्यायम् । यदि वर्णा नित्या यदि वा अनित्या उभयथापि तेषां समुदायो नोपपन्नः । नित्यानां तु गुणत्वे सर्वगतद्रव्यत्वे वा पञ्चाशत्संख्याकानां तेषां मेलनं केन कर्तुं शक्यम् ? न चैवं वर्णानां स्थानप्रयत्नवैयर्थ्यप्रसङ्गः । नित्यानामेव तेषां स्थानप्रयत्नाभ्यामेव अभिव्यज्यमानत्वात् । न च अभिव्यक्तेरपि समुदायः कर्तुं शक्यः । वर्णाभिव्यक्तेर्नानरूपत्वात् । ज्ञानानां च क्रमेण जायमानत्वात् । “युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरमनसो लिङ्गम्” [गौ० सू० १ । १ । १६] इति न्यायात् । क्रमेण जायमानानां क्षणिकानां तेषाम् एकस्मिन् देशे काले वा मेलनस्य कर्तुम् अशक्यत्वात् । न च मेलनाद् अन्यः समुदायोऽस्ति । तस्माद् वर्णनित्यत्वेऽपि स्पष्टः समुदायाभावः । कथं वर्णसमुदायः पदं पदसमुदायो वाक्यम् अर्थप्रत्यायकं स्यात् । अस्ति तु अर्थप्रत्ययः शब्दात् । ततः शब्दतत्त्वम् अन्यदेव ॥

ननु एतादृशं शब्दतत्त्वं कुतः प्रतीयते । अनित्येभ्यो वर्णेभ्य इति ब्रूमः । न च तत्र उक्तानुपपत्तिः पूर्वपूर्ववर्णसचिवात्त्यवर्णबुद्धेरिति ब्रूमः । न चैवम् अर्थप्रत्ययोऽप्येवमस्त्विति वक्तव्यम् । तथात्वे तस्य अज्ञाब्दत्वं स्यात् । अनिष्टं च तत् । ततश्च उक्तबुद्धेः प्रतीयमानं शब्दतत्त्वम् एव बुद्धेर्विषयोऽर्थप्रत्यायक इति स्थितम् । यच्चार्यप्रत्यायकं स स्फोट इत्युक्तम् ॥

यत् शब्दब्रह्म एकम् एकप्रत्ययविषयः सर्वभूतानाम् स्थावरजङ्गमानां शरीरिणां चैतन्यम् । तद् उक्तम् “शब्दब्रह्मणा व्यतिरिक्तं न चैतन्यम् अस्ति” इति । ननु चैतन्यविवर्ता इमे नानाविधा भावाः सर्वे सशब्दाः । तत् शब्दतत्त्वं स्यात् । न च अग्निष्ठानम् अव्यस्तं भवति इत्यत आह—‘यत्परिणामस्त्रिभुवनम् अखिलम् इदमिति’ । परिणामोऽत्र विवर्तोऽभिहितः । ननु परिणामविवर्तयोः को भेदः । अयम् । पूर्वरूपापरित्यागेन असत्यनानाकारप्रतिभासो विवर्तः यथा शुक्तिकार्या रजतस्य, सर्परज्ज्वां वा सर्पस्य प्रतीतिः । पूर्वरूपपरित्यागे सति नानाकारप्रतिभासः परिणामः । यथा क्षीरस्य दधिप्रतिभासः । त्रिभुवनं यत्परिणाम इत्युक्ते भौतिका भावाः शब्दब्राह्मणः परिणामाः स्युः । तद्बुद्धासाय उक्तम् अखिलम् इदम् इति । इदम् जाड्यप्रत्ययविषयः । चैतन्याद् व्यतिरिक्तं सर्वमित्यर्थः । सा स्फोटरूपा वाणी जयति ॥

तेन एतद् उक्तं भवति शब्दब्राह्मणि चेतने सर्वप्रपञ्चविवर्ताधारे स्फोटे शब्दे शब्दाभिधेयत्वम्, न तु वर्णानाम् । तेषामपि स्फोटे अव्यस्तत्वात् । तस्मात् स्फोट एव शब्दः ॥

शाब्दिकमत- इति ये मन्यन्ते तेषां दुरन्तं व्यसनम् आपतितम् । अप्रतीत- निरासः स्वार्थस्य प्रतीतिः । प्रतीतस्वार्थस्य परित्यागः । तथा हि । वर्णात्मकशब्देभ्यो यथा स्फोटः शब्दः प्रतीयत तथैवार्थः प्रतीयताम् । को दोषः । न च ज्ञानव्यवधाने अज्ञाब्दत्वं तस्वार्थस्य । स्फोटोऽपि शब्द एव । शब्दश्च ज्ञानकरणम् प्रत्यक्षव्यतिरिक्तानां करणानां ज्ञानकरणत्वा-

ङीकारात् सर्ववादिभिः । ततश्च यः स्फोटपक्षे परिहारः स एव वर्णपक्षे भविष्यति । तथा हि । पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसचिवोऽन्त्यो वर्णो ज्ञातः सन् अर्थं प्रत्याययिष्यति । किम् अन्तर्गडुना स्फोटेन ॥

तस्माद् अपौरुषेयत्वाद् नित्यत्वाद् विवक्षितार्थत्वाच्च कृत्स्नस्यापि वेदराशेस्तदन्तर्गतस्य ब्रह्मवेदस्यापि विवक्षितार्थत्वेन व्याख्येयतासिद्धिः ॥

अथर्ववेदव्याख्यानस्य तथापि कथमस्य अन्ते व्याख्येयता । वेदानां क्रमेण त्रयीव्याख्याना- अभिव्यक्तिप्रतिपादकश्रुतिवशात् इति ब्रह्मः । सा च नन्तर्योपपादनम् । अथर्ववेदस्य पूर्वब्राह्मणे प्रणवप्रशंसावसरे श्रूयते । “ब्रह्म ह वै ब्रह्माणं पुष्करे ससृजे । स खलु ब्रह्मा सृष्टश्चिन्ताम् आपदे । केनाहम् एकेनाक्षरेण सर्वाश्च कामान् सर्वाश्च लोकान् सर्वाश्च देवान् सर्वाश्च वेदान् सर्वाश्च यज्ञान् सर्वाश्च शब्दान् सर्वाश्च वृष्टीः सर्वाणि च भूतानि स्थावरजङ्गमान्यनुभवेयम् इति । स ब्रह्मचर्यम् अचरत् । स ओम् इत्येतद् अक्षरम् अपश्यत् त्रिवर्णं चतुर्मात्रं सर्वव्यापि” इत्यादि [ गो० ब्रा० १।१६ ] ॥ “तस्य प्रथमया स्वरमात्रया पृथिवीम् अग्निम् ओषधिवनस्पतीन् ऋग्वेदं भूरिति व्याहृतिं गायत्रं छन्दः त्रिवृतं स्तोमं प्राचीं दिशं वसन्तम् ऋतुम्” [ गो० ब्रा० १।१७ ] इत्यादिना आद्याभिस्तिसृभिः प्रणवमात्राभिराप्तव्यान् ऋगादीन् प्रतिपाद्य अन्ते समाज्ञातम् । “तस्य मकारमात्रयापश्चन्द्रमसम् अथर्ववेदं नक्षत्राण्योश्मिति स्वम् आत्मानम् आनुष्टुभं छन्दः एकविंशं स्तोमम्” इत्यादि [ गो० ब्रा० १।२० ] तथा तैत्तिरीयकेऽपि ब्रह्मयज्ञप्रकरणे श्रूयते—“यद् ऋचोऽधीते पयसः कृत्या अस्य पितृन् स्वधा अभिवहन्ति । यद् यजूषि घृतस्य कृत्या । यत सामानि सोम एभ्यः पवते । यद् अथर्वाङ्गिरसो मधोः कृत्याः” [ तै० आ० १।१० ] इति । तद् एवम् उदीरितरीत्या सर्वत्राथर्ववेदस्य चरमभाषित्वात् तद्व्याख्यानस्य त्रयीव्याख्यानानन्तर्यम् उपपन्नम् ॥

अथर्ववेदस्य शाखा- तस्य ऐहिकामुष्मिकसकलपुरुषार्थपरिज्ञानोपायभूतस्य विषयको विचारः अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति । तद् यथा । पैपलादाः तौदा मौदाः शौनकीया जाजला जलदा ब्रह्मवदा वेददर्शाश्चारणवैद्याश्चेति । तत्र शौनकीयादिषु चतसृषु शाखासु अनुवाकसूक्तऋगादीनां गोपथब्राह्मणानुसारेण पञ्चभिः सत्रैर्विनियोगोऽभिहितः । तानि च सूत्राणि कौशिकम् वैतानम् नक्षत्रकल्पः अङ्गिरसकल्पः शान्तिकल्पश्चेति । तद् उक्तम् उपवर्षाचार्यैः कल्पसूत्राधिकरणे—

नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ।

नुर्यं आङ्गिरसः कल्पः शान्तिकल्पस्तु पञ्चमः ॥

तत्र साकल्येन संहितामन्त्राणां शान्तिकपौष्टिकादिषु कर्मसु विनियोगविधानात् संहिताविधिर्नाम कौशिकं सूत्रम् । तदेव इतरैः सूत्रैरुपजीव्यत्वात्

प्रधानं च । एतेषु बहुषु सूत्रेषु अथर्ववेदप्रतिपाद्यानि कर्माणि विप्रकीर्ण-  
त्वाद् दुर्वोधानीति सुखावबोधाय तानीह संगृह्यन्ते । तत्र तावत् कौशिक-  
सूत्रक्रमेण प्रतिपाद्यान्येतानि कर्माणि ।

कौशिकसूत्रोक्ताना- आदौ स्थालीपाकविधानेन दर्शपूर्णमासविधिः । ततो  
मथर्ववेदप्रतिपाद्यानां मेधाजननानि । ब्रह्मचारिसांपदानि । ग्रामनगरदुर्ग-  
कर्माणां क्रमेण राप्तादिलाभार्थानि । पुत्रपशुधनधान्यप्रजास्त्रीकरितुरग-  
नामोल्लेखः रथान्दोलिकादिसर्वसंपत्साधकानि जनानाम् एक-  
मत्यसम्पादकानि सांमनस्यानि ततो राजकर्माणि । तानि च शत्रुहस्तित्रा-  
सनानि संग्रामजयसाधनानि इषुनिवारणार्थानि खड्गादिसर्वशस्त्रनिवार-  
णानि परसेनामोहनोद्वेजनस्तम्भनोच्चाटनादीनि स्वसेनोत्साहपरिरक्षणा-  
भयार्थानि संग्रामे जयपराजयपरीक्षार्थानि सेनापत्यादिप्रधानपुरुषजयकर्माणि  
परसेनासंचरणप्रदेशेषु अभिमन्त्रितपाशासिकशाप्रक्षेपणादीनि जयकाम-  
स्य राज्ञो रथस्यारोहणम् अभिमन्त्रितभेरीपटहादिसर्ववादित्रताडनम् सपत्न-  
क्षयकर्माणि शत्रूत्सादितस्य राज्ञः पुनः स्वराष्ट्रप्रवेशकानि राजाभिषेकः ।  
पापक्षयार्थानि निऋतिकर्माणि । चित्राकर्मादीनि । पौष्टिकानि । गोसमृ-  
द्धिकर्माणि । लक्ष्मीकराणि । पुष्ट्यर्थमणिवन्धनानि । कृपिपुष्टिकराणि ।  
अनडुत्समृद्धिकराणि । गृहसंपत्कराणि नवशालाकर्मादीनि वृपोत्सर्जनम् ।  
आग्रहायणीकर्म । जन्मान्तरकृतपापनिमित्ताच्चिकित्स्यविविधरोगभैष-  
ज्यानि । तत्र प्रथमं सर्वव्याधिभैषज्यं ज्वरातिसारबहुमूत्रादिभैषज्यानि  
शस्त्राद्यभिघातजरुधिरप्रवाहनिरोधकानि । भूतप्रेतपिशाचापस्मारब्रह्म-  
राक्षसवालप्रहादीनि वारणानि । वातपित्तश्लेष्मभैषज्यानि । हृद्रोगकामिला-  
शिवत्रनिवारणानि । संततज्वरैकाहिकाहिकादिविषमज्वरराजयक्ष्मजलो-  
दरनिवारणानि गवाश्ववादीनां क्रिमिहराणि कन्दमूलसर्पवृश्चिकस्थावरजङ्ग-  
मविषनिवारणानि सिरोक्षिनासिकाकर्णजिह्वाग्रीवादिरोगभैषज्यानि ब्राह्म-  
णाद्याक्रोशनिवारणानि गरुडमालादिविषधिरोगभैषज्यानि । पुत्रादिकाम-  
स्त्रीकर्माणि । सुखप्रसवकर्माणि । गर्भाधानगर्भद्वंष्ट्रहणपुंसवनादीनि सौभाग्य-  
करणानि । राजादिमन्युनिवारणानि अभीष्टसिद्धयसिद्धिविज्ञानानि ।  
दुर्दिनाशन्यतिवृष्टिनिवारणानि । सभाजयविवादजयकलहशमनानि ।  
स्वेच्छातो नदीप्रवाहकरणानि । वृष्टिकर्माणि । अर्थोत्थापनकर्म । द्यूतजयकर्म ।  
गोवत्सविरोधनिवारणम् । अश्वशान्तिः । वाणिज्यलाभकर्म । स्त्रियाः पाप-  
लक्षणनिवारणम् । वास्तुसंस्कारकर्म । गृहप्रवेशकर्म । कपोतवात्यसाद्युपहत-  
गृहशान्तिविधिः । दुष्प्रतिग्राहायाज्ययाजनादिदोषनिवारणम् । दुःस्वप्न-  
निवारणम् । कुमारस्य पापनक्षत्रजननशान्तिः । ऋणापनोदनम् । दुःशकुन-  
शान्तिः । आभिचारिकाणि । परकृताभिचारनिवारणानि । स्वस्त्यय-  
नानि आयुष्याणि । जातकर्मनामकरणचूडाकरणोपनयनादीनि । एका-  
शिसाध्याः काम्या यागाः ब्रह्मौदनस्वर्गौदनाद्या द्वाविंशतिः सवयज्ञाः ।

क्रव्याच्छ्रमनम् । आवसथ्याधानम् । विवाहः । पैतृमेधिकानि । पिण्ड-  
पितृयज्ञः । मधुपर्कः । पांसुरुधिरादिवर्षणयक्षराक्षसादिदर्शनभूकम्पधूम-  
केतुचन्द्रार्कोपतवादिवहुविधोत्पातशान्तयः आज्यतन्त्रविधिः । अष्टकाकर्म ।  
इन्द्रमहः । ततोऽध्ययनविधिरिति ।

वैतानसूत्रविहितानि ब्रह्मादि- तथा वैतानसूत्रे दर्शपूर्णमासादिषु अयनान्तेषु  
चतुर्ऋत्विजां ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी आग्नीध्रः  
कर्माणि पोतेति चतुर्णाम् ऋत्विजां कर्तव्यं प्रतिपाद्यते ।  
तत्र अनुज्ञानुमन्त्रणादीनि ब्रह्मणः । शस्त्रादीनि ब्राह्मणाच्छंसिनः । आग्नी-  
ध्रस्य अन्वाहार्यश्रपणप्रस्थितयाज्यादीनि । पोतुः प्रस्थितयाज्यादीनि । इति  
विभागः । तत्र अयं कर्मक्रमः । प्रथमं दर्शपूर्णमासौ । ततोऽग्न्याधानम् ।  
अग्निहोत्रम् । आग्रयणेष्टिः । चातुर्मास्यानि । वैश्वदेवरुणप्रघाससाकमेध-  
शुनासीरीयाणि । पशुयागः । अग्निष्टोमोक्यषोडश्यातिरात्रात्मकः प्रकृति-  
भूतश्चतुःसंस्थः सोमयागः । वाजपेयः । असौर्यामः । अग्निचयनम् ।  
सौत्रामणी । मैत्रावरुणयामिन्नेष्टिः । गवामयनम् । राजसूयः । अश्वमेधः ।  
पुरुषमेधः । सर्वमेधः बृहस्पतिसवगोसवादय एकाहाः सोमयागाः ।  
व्यष्टिद्विरात्रप्रकृतयोऽहीनाः । रात्रिसत्राणि । सांवत्सरिकाण्ययनानि ।  
दर्शपूर्णमासायनानीति ॥

नक्षत्रकल्पोक्तानि नक्षत्रकल्पेऽपि प्रथमं कत्तिकादिनक्षत्रपूजाहोमादि । ततो-  
कर्माणि ऽद्भुतमहाशान्तिः । नैऋतकर्म । अमृताद्या अभयान्ता-  
स्त्रिंशन्महाशान्तयो निमित्तभेदेन प्रतिपादिताः । तत्र दिव्यान्तरिक्षभौमेषु  
उत्पातेषु अमृताख्या महाशान्तिः गतायुषां पुनर्जीवनाय वैश्वदेवी । अग्नि-  
भयनिवृत्तये सर्वकामावाप्तये चाग्नेयी । नक्षत्रग्रहोपसृष्टभयार्तोरोगगृहीतानां  
तच्छान्तये भार्गवी । ब्रह्मवर्चसकामस्य वस्त्रशयनाग्निज्वलने च ब्राह्मी ।  
राज्यश्रीब्रह्मवर्चसकामस्य वार्हस्पत्या । प्रजापश्वन्नलाभाय प्रजाक्षयनिवृत्तये  
च प्राजापत्या । शुद्धिकामस्य सावित्री । छन्दोब्रह्मवर्चसकामस्य गायत्री ।  
संपत्कामस्य अभिचरतोऽभिचर्यमाणस्य च आङ्गिरसी । विजयवल-  
पुष्टिकामस्य परचक्रोद्वेजनकामस्य च पेन्द्री । अद्भुतविकारणवैद्वि-  
कामस्य राज्यकामस्य च माहेन्द्री । धनकामस्य धनक्षयनिवृत्तिगादी-  
च कौवेरी । विद्यातेजोधनायुष्कामस्य आदित्या । अन्नकामस्य वसुत्राणी ।  
भूतिकामवास्तुसंस्कारकर्मणोर्वास्तोष्पत्या । रोगार्तस्य आपत् । अस्तस्य  
च रौद्री । विजयकामस्य अपराजिता । यमभये याम्या । जलभये वारुणी  
घात्याभये वायव्या । कुलक्षयनिवृत्तये संतत्याख्या । वस्त्रक्षयनिवृत्तये  
त्वाप्त्री । बालस्य व्याधिनिवृत्तये कौमारी । निऋतिगृहीतस्य नैऋती ।  
वलकामस्य मारुद्गणी । अश्वक्षयनिवृत्तये गान्धर्वी । गजक्षयशान्तये पारा-  
वती । भूमिकामस्य पार्थिवी । भयार्तस्य अभयाख्या महाशान्तिः । आसां  
तन्त्रभता महाशान्तिश्चेति ॥

आङ्गिरसकल्पं गदितानां तथा आङ्गिरसकल्पे आभिचारकर्मादौ कर्तृकारयित्-  
कर्मणां समाख्यान्तम् सदस्यानां स्वात्मरक्षाकरणम् । अभिचारोपयुक्त-  
देशकालमण्डपकर्तृकारपितृदीक्षादिधर्मसमिदाज्यादिसंभारनिरूपणादिकम् ।  
ततः आभिचारिककर्माणि । परकृताभिचारनिवारणादीन्यन्यान्यपि कर्माणि ॥

शान्तिकल्पोदितानि शान्तकल्पेऽपि प्रथमं वैनायकग्रहग्रहीतलक्षणानि ।  
कर्माणि तच्छान्तये संभाराहरणम् । अभिपेकवैनायक होमाः ।  
तत्पूजाविधानम् । आदित्यादिनवग्रहयज्ञादिकमिति ।

अथर्वपरिशिष्टप्रतिपादिता एतेषु कल्पेष्वनुक्तानि यानि राजाभिपेकोपयुक्त-  
राज्याभिपेकोपयुक्ता द्रव्यप्रकृतिद्रव्यपरिग्रहपुरोहितवरणादीनि परि-  
अनुष्ठानविधयः शिष्टांक्तानि तान्यपि अनुक्रम्यन्ते । प्रथमं राजा-  
भिपेकः । प्रातः प्रातर्वस्त्रगन्धालङ्कारसिंहासनाश्वगजान्दोलिकाखड्गध्वज-  
चामरादीनां तत्तन्मन्त्राभिमन्त्रितानां राज्ञे प्रदानादीनि पुरोहित-  
कर्माणि । सुवर्णधेनुतिलभूमिदानादीनि राज्ञः प्रतिदिवसकर्तव्यानि ।  
पूजितपिष्टमय्या सदीपया रात्रिप्रतिमया राज्ञो नीराजनम् रक्षाकरणं  
च इत्येवमादीनि पुरोहितस्य रात्रिकर्माणि । राज्ञः पुष्पाभिपेकः । राज्ञो  
रात्रौ आरात्रिकविधानम् । प्रातः प्रातर्युतावेक्षणम् । कपिलादानम् । तिल-  
धेनुदानम् । रसादिधेनवः । कृष्णाजिनदानम् । भूमिदानम् । तुला-  
पुरुपविधिः । आदित्यमण्डलाकारापूपदानम् । हिरण्यगर्भविधिः ।  
हस्तिरथदानम् । कनकाश्वादिदश महादानानि । अश्वरथदानम् ।  
गोसहस्रविधिः । वृषोत्सर्गः । कोटिहोमः । लक्षहोमः । अयुतहोमः । घृत-  
कम्बलविधिः । तटाकप्रतिष्ठा । पशुपतव्रतम् । इत्येवमादीनि अन्या-  
न्यपि दानव्रतादीनि ।

इति सपरिशिष्टपञ्चकल्पप्रतिपाद्यानां कर्मणां दिङ्मात्रेण अयम् अनु-  
क्रमः । विशेषस्तु तत्तत्सूक्तविनियोगावसरे वक्ष्यते ।

नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन एतानि च त्रिविधानि नित्यनैमित्तिककाम्य-  
कर्मणां त्रैविध्यम् भेदेन । तत्र जातकर्मादीनि नित्यानि । दुर्दिन-  
शनिनिवारणाश्वशान्त्यद्भुतकर्माणि च नैमित्तिकानि । मेधाजननग्राम-  
सांपदादीनि काम्यानि । अत्र नित्यानां नैमित्तिकानां च अवश्यानुष्ठेयता ।  
अकरणे प्रत्यवायस्मरणात् । तथाहि ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिघांसया ।

काम्यानां तु इच्छातः प्रवृत्तिः ॥

एतेषां ग्रामाद् बहिः प्रागुदग्देशे महानदीतटाकाद्युत्तरकूलेऽनुष्ठानम् ।  
“पुरस्तादुत्तरतोऽरण्ये कर्मणां प्रयोग उत्तरत उदकान्ते” इति कौशिक  
सूत्रात् ( कौ० १।७ ) । पुंसवनादीनां तु नित्यानां गृह ऐवेति रुद्रभाष्य-  
कारमतम् । कालस्तु पर्वद्वयं पुराणनक्षत्रयुक्तं तिथ्यन्तरं वा । अद्भुतकर्मणां

तु तच्चित्रिमिच्चानन्तरमेव । तथा—

अमावास्या पौर्णमासी पुरयनक्षत्रयुक् तिथिः ।

एत एव त्रयः कालाः सर्वेषां कर्मणां स्मृताः ॥

अद्भुतानां सदा कालम् आरम्भः सर्व कर्मणाम् ॥

आभिचारिकाणां तु ग्रामाद् दक्षिणदिशि कृष्णपक्षे कृत्तिकानक्षत्र प्रयोग इति विशेषः । तथा च कौशिकसूत्रम् । “आभिचारेषु दक्षिणतः संभारम् आहृत्य आङ्गिरसम्” ( कौ० ६।१ ) इत्यादि । अत्र आङ्गिरसमिति आङ्गिरसकल्पोक्तमित्यर्थः । एतेषां कर्मणां प्राच्योदीच्याङ्गानि दर्शपूर्णमासवत् कार्याणि । “इमौ दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः” इति सूत्रकारवचनात् ( कौ० १।६ ) । अत्र पाकयज्ञशब्देन सर्वम् आथर्वणं कर्मोच्यते ।

आथर्वणकर्मणामाज्यतन्त्र- तच्च द्विविधम् । आज्यतन्त्रं पाकतन्त्रं चेति । यत्र पाकतन्त्रेतिभेदात् द्वैविध्य- प्रधानं हविः आज्यं तद् आज्यतन्त्रम् । यत्र चरु- प्रतिपादनम् पुरोडाशादिकं तत् पाकतन्त्रम् । आज्यतन्त्रे अयम् अनुष्ठानक्रमः । प्रथमम् “अव्यसश्च” [१६।६५] इति कर्तुर्जपः वहिर्लवनं वेदिः उत्तरवेदिः अग्निप्रणयनम् अग्निप्रतिष्ठापनम् व्रतग्रहणम् पवित्रकरणम् पवित्रेणोष्मप्रोक्षणम् इष्मोपसमाधानम् वहिःप्रोक्षणम् ब्रह्मासनम् ब्रह्मस्थापनम् स्तरणम् स्तीर्णप्रोक्षणम् आत्मासनम् उदपात्रस्थापनम् आज्यसंस्कारः स्तुवग्रहणम् ग्रहग्रहणम् पुरस्ताद्धोमाः आज्यभागौ । “सविता प्रसवानाम् [५।२४] इति कर्मणि अभितोभ्यातानैराज्यं जुहुयात्” [कौ० १४।१] इति सूत्रकारवचनात् अभ्यातानानि । एतदन्तं पूर्वतन्त्रम् ॥

ततो यथोपदेशं प्रधानहोमः ॥ तत उत्तरतन्त्रम् अभ्यातानानि पार्वण-होमः समृद्धिहोमः संनतिहोमः स्विष्टकृद्धोमः सर्वप्रायश्चित्तीयहोमः स्कन्न-होमः “पुनर्मैत्विन्द्रियम्” [७।६६] इति होमः स्कन्नास्मृतिहोमौ संस्थिति-होमाः चतुर्गृहीतहोमः वहिर्होमः संस्त्रावहोमः विष्णुक्रमाः व्रतविसर्जनम् दक्षिणादानम् ब्रह्मोत्थापनम् इति । पाकतन्त्रे तु अभ्यातानाभाव एव विशेषः । अन्यत् सर्वं समानम् । तथा च गोपथब्राह्मणम्—

आज्यभागान्तं पाकतन्त्रम् ऊर्ध्वं स्विष्टकृता सह ।

हवींषि यज्ञ आवापो यथा तन्त्रस्य तन्त्रवः ॥

अद्भुतकर्मणाम् आज्यतन्त्रत्वेऽपि पाकतन्त्रवद् अभ्यातानाभावः । यद् आह केशवः । “पाकतन्त्रेष्वभ्यातानानि नाभवन्ति, अद्भुतेषु न भवन्ति, अन्यत्र सर्वत्र भवन्ति” इति [के० १४।१]

इति सायणाचार्यकृता अथर्ववेदभाष्यभूमिका समाप्ता

समाप्तोऽयं चतुर्वेदभाष्यभूमिकाभिधानो ग्रन्थः

# परिशिष्ट (१)

ग्रन्थस्थविषयाणामक्षरक्रमेणानुक्रमणी ।

विषय	अ	पृष्ठ
अक्षरविकारस्य सामनिष्पादकत्वम्		६०
अग्निष्टोमलक्षणम्		८५
अग्निष्टोमसामलक्षणम्		८५
अथर्ववेदस्य--		
उपवेदाः		१२२
परिशिष्टोक्तानि कर्माणि		१४१
प्रशंसा पुराणादिषु		१३३
व्याख्यानयोग्यता	१२०-१२२	
व्याख्यानस्य त्रयांव्याख्यानानन्तर्यम्		१३८
शाखाः		१३८
अध्वर्यादिकर्तव्यम्		६४
अनुवाकगता विषयाः		७
अन्यशब्दस्य सर्वविषयत्वकथनम्		८९
अर्थवादभागस्य प्रामाण्यम्		२६-३२
	आ	
आङ्गिरसकल्पोक्तानि कर्माणि		१४१
आज्यतन्त्रस्य लक्षणम्		१४२
आज्यस्तोत्राणां लक्षणम्		८३
आधाने वामदेव्यादीनामुपांशु		
गेयत्वनिर्णयः		८७
आवापलक्षणम्		८८
आवापोद्वापविचारः		८८
	इ	
इरापदस्य गानविधानम्		६९
	उ	
उत्तरयोर्गानविधानम्		७९
विषमच्छन्दस्कयोर्गानप्रकारः		७४
स्ताभातिदेशः		७९
उद्वापलक्षणम्		८८



विषय		पृष्ठ
	ऊ	
ऊहग्रन्थलक्षणम्		७१
ऊहग्रन्थस्वरूपविचारः		७१
	ऋ	
ऋगलक्षणम्		६७
ऋग्वेदस्य प्राथम्यविचारः		११
	ए	
एकत्रिककृतलक्षणम्		९३
एकत्रिंशस्तोमविचारः		८७
	क	
काण्वरथन्तरसाम्नः—		
योनिगतो विचारः		८२
स्वरूपम्		९३
कर्माणां चातुर्विध्यम्		५
त्रैविध्यम्		१४१
कर्मकाण्डस्य प्राथम्यम्		११०
कल्पस्योपयोगः		५०-५१
काण्वसंहिताशब्दार्थः		१०५
कास्यकर्मणो लक्षणम्		५
कालियसामस्वरूपम्		८३
कौत्ससाम्नः—प्राकृतवाधकत्वम्		९१
विशेषव्यवस्था		९१
कौशिकसूत्रोक्तानि कर्माणि		१३९
क्रमसुक्तिः		६
	ग	
गानविचारः		६९
गीतिलक्षणम्		६८
	च	
चित्राया नामधेयत्वम्		८१
	छ	
छन्दसः प्रयोजनम्		५६-५७
छन्दोविशेषत आवापकथनम्		९२
	ज	
जगतीनां तिसृणां सम्पादनम्		७७-७८

विषय		५७
व्योतिषस्य प्रयोजनम्	त	
त्रिष्टुप्—अग्निशुक्ति त्रिष्टुतः स्तोत्रम्		६७
शब्दस्यार्थविचारः		८१
स्तोत्रस्य स्वरूपम्		८२
त्रैशाक्तज्ञान उद्भवम्	द	७३
द्वरा—पूर्वमनुष्ठातविषयः		११४-११६
मन्त्राणां त्रैविध्यम्		७
संहितारूपे निरूपयत्यौचित्यम्		१११
धूर्गात्स्य प्रकारः	न	१३
नक्षत्रकलात्कानि कर्माणि		१४०
नित्यकर्मणां लक्षणम्		५
निवृत्तस्य—लक्षणम्		८३
विरोधाणां कान्यत्वकथनम्		८५
निवृत्तस्य—प्रयोजनम्		५५
विषयविवेचनम्		५६
निमित्तकर्मणां लक्षणम्		५
नैमित्तिककर्मस्वरूपम्		५
नौवसन्तानस्वरूपम्	प	८३
पञ्चदशस्तोत्रस्य त्रिष्टुतिः		८३
पञ्चविंशो विरोधव्यवस्था		१९३
पाकतन्त्रस्य लक्षणम्		१४२
पादप्रथमम्		७८
पुराणादीनां वैश्वार्थज्ञानोपयोगित्वम्		५७
पूर्णमासेष्टिमन्त्राणां त्रैविध्यम्		७
पृथ्वीवाद्याणां प्रधानकर्मत्वम्		८४
लक्षणम्		८१
स्वरूपम्		८३
प्रकृतेः त्रैविध्यम्		६
प्रमाणतत्त्वम्		११

विषय	पृष्ठ	
प्रामाण्यवादे—तात्त्विकमतम्	१३२	
”	मीमांसकमतम्	१३२
”	सांख्यमतम्	१२९
”	सांख्यमतसमीक्षा	१३०
”	सौगतमतम्	१३०
”	सौगतमतनिरासः	१३१
	ब	
बहिःपवमानस्य—त्रैविध्यम्	८८	
”	लक्षणम्	८२
”	बृहदौ ऋच आगमः	९५
बृहत्पृष्ठे धर्मसाङ्ख्यचिन्तनम्	८०	
बृहत् रथन्तरयोः धर्मसमुच्चयः	८०	
	प्रयोगप्रभेदः	९६
बृहत्स्योः सम्पादनम्	७५-७६	
बृहद्यवादीनां नियतत्वम्	९८	
वंशब्राह्मणोपक्रमः	१०४	
ब्रह्मसाम्नः—उत्कर्षविधानम्	९९	
”	विकल्पितत्वम्	९८
ब्राह्मणस्य लक्षणम्	३७, ६५	
	भ	
भावनालक्षणम्	१२४	
	म	
मन्त्र--त्रैविध्यम्	३७-३८, ११२	
भागस्य प्रामाण्यम्	१७-२४	
लक्षणम्	३४-३६, ६४-६५, १११	
मुक्तेर्द्विविध्यम्	६	
	य	
यजुर्लक्षणम्	६७	
यजुर्वेदस्य--अध्यायगता विषयाः	११०	
आदौ व्याख्यानयोग्यता	१२	
शाखाः ( शुक्लस्य )	१०४	
यज्ञायज्ञीयसामस्वरूपम्	८५	
	र	
रथन्तर--निरूपणम्	६७	
सामस्वरूपम्	८३	
	व	
वत्सापाकरणस्य प्राथम्ये हेतुः	८	

विषय	पृष्ठ
वत्सापाकरणस्य लक्षणम्	६
वर्णलोपस्य गीतिहेतुत्वम्	६९
वामदेव्यसामस्वरूपम्	८३
वारवन्तीयसामगानप्रकारः	८५
विधिभागस्य प्रामाण्यम्	२४-२६
वेदस्य--अङ्गानां समुद्देशः	४९
अधिकारिणः	२
अध्ययनफलम्	३९-४३
अध्ययनाधिकारः	३८-३९
अनुबन्धचतुष्टयम्	४८-४९
अपौरुषेयत्वम्	३३-३४, १३३, १३४
अर्थज्ञस्य प्रशंसा	४३-४७
ग्रहणो विशेषाधिकारिणः	५८-५९
निर्वचनम्	४५
प्रयोजनम्	४८
प्रामाण्यम्	३-५
मन्त्राणाम् अनधिगतार्थबोधकत्वम्	१७
” अर्थज्ञाने ऋषिदेवताछन्दोज्ञानम्	११३
” अर्थानुस्मरणत्वम्	१००, ११३
लक्षणम्	२, १५
लक्षणप्रमाणनिर्णयः	१७
विषयः	४८
विषयविभागः	१०९
वदत्वम्	५४
सम्बन्धविचारः	४९
वैतानसूत्रोक्तानि कर्माणि	१४९
वैरूपसामस्वरूपम्	९७
व्याकरणस्य प्रयोजनम् } लक्षणम् }	५१-५५
<b>श</b>	
शब्दस्य नित्यत्वम्	१३५
शरलेशविचारः	७२
शिक्षायाः प्रयोजनम् } लक्षणम् }	४९-५०
श्लोकादिसान्नाऽऽज्यपृष्ठादिस्तोत्रस्य समुच्चयः	९१
<b>स</b>	
सद्योमुक्तिक्षणम्	६

त्रिपेय	पृष्ठ
सप्तदशस्तोमस्य स्वरूपम्	८४
सर्वपृष्ठस्य अतिदेशः	८९
विधानम्	९६
संवादेः पृष्ठत्वम्	९७
सान्तः—अनुष्ठानकर्तव्यतानिरूपणम्	८८
३१ ऋचः प्रति संस्कारकत्वम्	७०-७१
३१ गानवाचित्वम्	६७-६८
३१ गाने उच्चैस्त्वनीचैस्वधर्मविचारः	८६
३१ गाने ऋचोरुहनम्	७२
३१ तृचैर्गोयत्वम्	९५
३१ देवतास्तुतिहेतुत्वम्	७०
३१ लक्षणम्	६७
३१ व्याख्यानयोग्यता	१००
सौभरसामस्वरूपम्	८६
स्तुतिलक्षणम्	७२
स्तोत्रियसान्नो निष्पत्तिः	७२
स्तोभलक्षणम्	६८
स्तोमः—वृद्धयवृद्धयोः प्राकृतवाधकत्वम्	९२
वर्धनप्रकारः	९४
स्फोटस्य नित्यशब्दत्वम्	१३६-१३७
नित्यशब्दत्वनिरासः	१३७
स्वरसान्नो विकारचिन्तनम्	९०
'स्वर्द्धक्' शब्दस्यार्थः	९५
'स्वांध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यधिकृत्य	
३१ प्रभाकरमतम्	१०५, १२६
३१ प्रभाकरमतखण्डनम्	१०६, १२७-१२८
३१ भावनायाः स्वरूपम्	१२३
३१ भाव्यं फलम्	१२५-१२६
स्वाध्यायस्य प्रयोजनं शांकरदर्शनानुगतम्	१०७
३१ गुरुमतानुगतम्	१०८
३१ भट्टमतानुगतम्	१०८
३१ स्वर्गफलकत्वम्	१२४

## परिशिष्ट ( २ )

पारिभाषिकशब्दानामकारादिक्रमेण

### सूची

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
अ		द्विती विष्टुतिः	
अग्निचयन	११०	ऊ	२३
अग्निश्रोमः	११०	ऊह	
अग्निश्रोम साम	८५	ऊच	
अग्निहोत्र	१११	ऊत्विक	
अग्न्युपस्थान	११९	ए	
अञ्चयु	१३-१४	एकत्रिकः क्रतुः	९३
अलुत्प	८८	एकविंशः स्तोमः	७८ ८७-८८
अपरविद्या	४९	औ	
अभिवर्त साम	७८	औदूगात्रम्	१२०
अभ्यास	६८	औशनम्	७६
अर्थवाद	२४	क	
अर्थभावना	१२३	करुप्	७४
अश्वमेध	११४	काणवरयन्तर	८०, ९३
आ		कल्प	५०
आज्यतन्त्र	१४	काण्वं साम	९१
आज्यस्तोत्र	८३	काम्यकर्म	१२०, १४१
आध्वर्यवम्	१२	कालेयं साम	७६, ८६
आन्धीगर्वं साम	७७, ७८	कावं साम	७७
आमहीयवं साम	७६	कुलायिनी विष्टुतिः	८६
आर्भवः पवमानः	७७, ७८	कौत्सं साम	९१
इतिकर्तव्यता	१२३	क्रमसुक्ति	६
इतिहास	३	क्रुष्ट	६८
इष्टि	१११	ग	
उ		गायत्रम्	२३
उत्तरा	७३	गायत्रं साम	७६, ८२
उद्गाह	१३, ६४	गीतिः	६८
उद्गाय विद्या	६८		

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
पित्रा	८१, ८२	पाक यज्ञः	१४२
बोदना	२४	पर्यासः	८८
छन्दस्	१४	पुराकल्पः	६६
व्योतिष	६७	पुराणम्	३७
व्योतिष्ठोम	२, ४, २७	पुरुषमेधः	१११
त्रिणवस्तोम	८७, ८८	पूर्णमास-	११०
त्रिष्टुत् स्तोम	८१, ८३	पृष्ठस्तोत्र	७५, ८१, ८३
त्रैशोक साम	७२	पौष्कलं साम	७७
दर्श	४, ११०	प्रउगं शास्त्रम्	८३
धूर्गानम्	९४	प्रकर्षः	६, ७५, १११
निगम	५६	प्रकृति	६, १११
निघण्टु	५६	प्रगाथः	७५
नित्य कर्म	११०, १४१	प्रमाणम्	१५
निधन	८६	प्रयत्न	४९
निपात	५६	प्रयाज	७१
निरुक्त	५६	प्रैष	६५
निरूढपशुबन्ध	२६	बल	४९
निषिद्धं कर्म	११०	बहिष्प्रवमानस्तोत्र	८२
निष्केवल्यं शास्त्रम्	८४	बृहत् पृष्ठ	८०
नैमित्तिकं कर्म	११०, १४१	बृहती	७४
नौबसं साम	७६, ८३	ब्रह्म साम	७७, ९९
पञ्चदशस्तोमः	८३	ब्रह्मा	१३, ६५
पदम्	१३६	ब्राह्मण	३७, ६५
परकृतिः	६५, ६६	मन्त्र	१४, ३७
परिवर्तिनी विष्टुतिः	८३	मात्रा	४९
पवमान	७५	महेन्द्रं स्तोत्रम्	८९
पाकतन्त्र	१४२	मुक्ति	६
		यजुः	१४, ३८ ६६, ६७
		यज्ञायज्ञीय साम	६९, ७८
		योनिप्रन्थ	७३
		यौधाजयं साम	७५

शब्द	र	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
शब्द		पृष्ठ	शस्त्रम्	८४
रथन्तरं साम	६७, ७५, ७६, ८३		शाक्वरं साम	९०
रथन्तरं पृष्ठम्		८०	शिक्षा	४९
राजसूयः		११०	श्यावाश्वं साम	७७, ७८
रात्रिसत्रन्यायः		३९	ष	
रैवतं साम		९०	षष्टिः	७५
शौरवं साम		७५	स	
व			सद्योमुक्तिः	६
वस्सापाकरणम्		८	सप्तदशस्तोमः	८४
वर्णः		४९	सन्तानः	५०
वाजपेयः		११०	सर्प साम	७७
वासुदेव्यं साम	७६, ८३		सर्वपृष्ठम्	८९, ९६
वारवन्तीयं साम		८५	साम	३८, ६६, ६७, ६८
विकर्षणम्		६८	सोमः	१११
विकृतिः	६, १११		सौत्रामणी	११०
विधिः		२४	सौभरं साम	८६
विरामः	६२, ७९		संस्कारः	४०
विश्लेषः		६८	स्तोत्रम्	८४
विश्वजिन्न्यायः		३९	स्तोत्रियं साम	७२
विधुवत्		९०	स्तोत्रियः	७४, ८८
विष्टारपंक्तिः		७५	स्तोमः	६९
विष्दुक्तिः		८३	स्तोमः	१६
वेदः	२, ६४		स्थानम्	४९
व्याकरणम्		५१	स्फोटः	१३६
श			स्वरः	४९, ७९
शक्वरी		१३	ह	
शब्दभावना		१२३	होता	६४
शरलेशः		७२	होत्रम्	१६०



ध	ल		
नाम	पृष्ठ	नाम	पृष्ठ
वाद्रायणः	३, १७, १०७	लाट्यायन सूत्र	७८
बृहदारण्यक उपनिषद्—	६, १२, ४६,	व	
	४८, ९०, ११०, १२१	वाजसनेयी संहिता	६, १२, १३, २०,
बौधायन	११४		२१, २५, ३५, ३६,
ब्रह्मसूत्र	२५, २६,		५१, ६४, ६५, ६६,
ब्राह्मपुराण	५८		११२, ११६
भ		विनियोग संग्रह	७, ८, ५८,
भट्ट (कुमारिल)	४१, १०८	विवरण ग्रन्थ	१०६
भट्टाचार्य	१२३	विष्णु पुराण	५८
भागवत	२	वेदान्त सूत्र	३, ६, १७, १८, २६,
भारत	३२		३४, १०७, ११४
म		वैजयन्ती	५६
मत्स्यपुराण	१३६	वैतान सूत्र	१४०
मनुस्मृति	३९, ५८, ५९,	श	
	१०६, १२६, १२७	शतपथ ब्राह्मण	१९, २४, २५, ३६,
महाभारत	५७		३८, ४७, ६५
मार्कण्डेय पुराण	१२३	शबर स्वामी	६८
मीमांसाभाष्यविवरण	३, ३८, ६६,	शाङ्करदर्शन	४, १०८
	१२१, १२४	शान्तिकल्प	१४१
मुण्डक उपनिषद्	१२, ४८, ४९, १२१	शबर भाष्य	१५
मैत्रायणी संहिता	२३, २७, २९, ३०	श्वेताश्वतर उपनिषद्	१०४
		श्लोक वार्तिक	१२९
य		स	
यज्ञपरिभाषा	१५	सत्याषाढ सूत्र	११९
याज्ञवल्क्य स्मृति	६, १४, ५७,	सर्वानुक्रमणी	११४
	१०६, ११०, १२८	संहिता ब्राह्मण	४४
यास्क	१७, ४६	सामवेद संहिता	६९, ८३, ११२
र		स्कन्द पुराण	१२२
रघुवंश	३२	ह	
रामायण	३२	हलायुध	५६

शब्द	र	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
शब्द			शस्त्रम्	८४
रथन्तरं साम	६७, ७५, ७६, ८३		शाक्वरं साम	९०
रथन्तरं पृष्ठम्		८०	शिन्ना	४९
राजसूयः		११०	श्यावाश्वं साम	७७, ७८
रात्रिसत्रन्यायः		३९		
रैवतं साम		९०	षष्टिः	७५
रौरवं साम		७५		
	व		सद्योमुक्तिः	६
वत्सापाकरणम्		८	सप्तदशस्तोमः	८४
वर्णः		४९	सन्तानः	५०
वाजपेयः		११०	सफं साम	७७
वामदेव्यं साम	७६, ८३		सर्वपृष्ठम्	८९, ९६
वारवन्तीयं साम		८५	साम	३८, ६६, ६७, ६८
विकर्षणम्		६८	सोमः	१११
विकृतिः	६, १११		सौत्रामणी	११०
विधिः		२४	सौभरं साम	८६
विरामः	६२, ७९		संस्कारः	४०
विश्लेषः		६८	स्तोत्रम्	८४
विश्वजिन्न्यायः		३९	स्तोत्रियं साम	७२
विषुवत्		९०	स्तोत्रियः	७४, ८८
विष्टारपंक्तिः		७५	स्ताभः	६९
विष्टुक्तिः		८३	स्तोमः	१६
वेदः	२, ६४		स्थानम्	४९
व्याकरणम्		५१	स्फोटः	१३६
	श		स्वरः	४९, ७९
शक्वरी		१३		
शब्दभावना		१२३	होता	६४
शरलेशः		७२	हौत्रम्	१२०

ब		ल	
नाम	पृष्ठ	नाम	पृष्ठ
वादरायणः	३, १७, १०७	लाट्यायन सूत्र	७८
बृहदारण्यक उपनिषद्	६, १२, ४६, ४८, ९०, ११०, १२१	व	
बौधायन	११४	वाजसनेयी संहिता	६, १२, १९, २०, २१, २५, ३५, ३६, ५१, ६४, ६५, ६६, ११२, ११६
ब्रह्मसूत्र	२५, २६,	विनियोग संग्रह	७, ८, ५८,
ब्राह्मपुराण	५८	विवरण ग्रन्थ	१०६
भ		विष्णु पुराण	५८
भट्ट (कुमारिल)	४१, १०८	वेदान्त सूत्र	३, ६, १७, १८, २६, ३४, १०७, ११४
भट्टाचार्य	१२३	वैजयन्ती	५६
भागवत	२	वैतान सूत्र	१४०
भारत	३२	श	
म		शतपथ ब्राह्मण	१९, २४, २५, ३६, ३८, ४७, ६५
मत्स्यपुराण	१३६	शबर स्वामी	६८
मनुस्मृति	३९, ५८, ५९, १०६, १२६, १२७	शाङ्करदर्शन	४, १०८
महाभारत	५७	शान्तिकल्प	१४१
मार्कण्डेय पुराण	१२३	शबर भाष्य	१५
मीमांसाभाष्यविवरण	३, ३८, ६६, १२१, १२४	श्वेताश्वतर उपनिषद्	१०४
मुण्डक उपनिषद्	१२, ४८, ४९, १२१	श्लोक वार्तिक	१२९
मैत्रायणी संहिता	२३, २७, २९, ३०	स	
य		सत्याषाढ सूत्र	११९
यज्ञपरिभाषा	१५	सर्वानुक्रमणी	११४
याज्ञवल्क्य स्मृति	६, १४, ५७, १०६, ११०, १२८	संहिता ब्राह्मण	४४
यास्क	१७, ४६	सामवेद संहिता	६९, ८३, ११२
र		स्कन्द पुराण	१२२
रघुवंश	३२	ह	
रामायण	३२	हलायुध	५६



# परिशिष्ट (४)

भाष्यभूमिकास्थितोद्धरणानां वर्णक्रमेण

## सूची

अ

प्रतीक		पृष्ठ
अक्षितमसि	तै. सं. १।६।५।१	६७
अक्षितमस्य०	छा. उप. ३।१०।६	३७, ११२
अन्न आयाहि	सा. सं. १।१	८३, ११२, ६९
अग्न्यादिदेव०		५५
अग्निमीडे	ऋ. १।१।१	३५, ६५, ११२
अग्निज्योतिषि	ऐ. ब्रा. ५।५।६	३०
अग्निमूढा	ऋ. ८।४।१।६	१८, ३६, ६६
अग्निहोत्रं जुहुयात्		४.
अग्नीदग्नीन्	तै. सं. ६।३।१.२	१८, ३५, ६५
अग्ने नय	ऋ. १।१८।१।१	२३
अग्नेर्वायो	तै. आ. २।१।५	४४
अचेतनेऽर्थ०	जै. १।२।३।५	१८
अचोऽऽपृष्टाः	पा. शि. ३८	४९
अच्युतमसि	तै. सं. १।६।५।१	६७
अजक्षीरेण	तै. सं. ५।४।३।२	२५
अतएव च नित्यत्वम्	वे. सू. १।३।२।९	३, ३४
अतिजगतीपु	ता ब्रा. १।२।१०	७३
अतिदेश्यानि	जै. न्या. वि. ७।३।३	८९
अतिदेश्यं	” ७।२	६७
अतिरात्रे षोडशिनम्		३४
अतो नित्यः	पुरुषार्थानुशासनम्	४३
अकथकत्वात्	मी. ९।२।२।९	६८
अथ चेद्	गो. ब्रा. २।२।४	१२१
अथवाग् एनम्	गो. ब्रा. १।४	१२२
अदितिर्घोः	ऋ. १।८।९।१०	१८, २२
अहप्रार्था	पुरुषार्था०	३९

प्रतीक	विनियोगसंग्रह	पृष्ठ
आज्यप्रहेध्मसंनाहा		१४२
आज्यभागान्तं		७१
आज्यैः स्तुवते		१४, २५
आत्मा वा इदमेक	ऐ. उ. १११	२९
आदित्यः प्रायणीयः	तै. सं. ६११५११	४५
आदित्यानेव स्वेन	तै. सं. ३११.१११	५५
आद्यं नघरटुकं	अनुक्रमणिका भाष्य	९२
आद्यो नो	जै. न्या० वि. १०४१३१	८७
आधानस्यात्र	जै. न्या. वि. ३१३१२	८३
आ नो मित्रा	उ. आ. ११५	१६
आप उन्दन्तु	तै. सं. ११२११११	२९
आप्राप्ता चानुपपत्तिः	जै. ११२१९	१४२
आभिचारेषु	कौ. ६११	२६
आन्नायस्य क्रियार्थत्वात्	जै. ११२११	८२
आयाहि	उ. आ. ११६	२७, ३१
आस्य प्रजायां	ता. ब्रा.	५५
आहिताग्निरपशब्दं		
इ		
इच्छाम्येवार्थं°		४७
इज्येते स्वर्गलोकाय		४७
इति चिन्ता	जै. न्या. वि. ७१२	६७
इति मात्रा	तै. आ. ११३२१२	३७
इतिहासपुराणाभ्याम्	म. भा. ११११२६७	५७
इत्याददा इत्ययं°	श. ब्रा० १३११५१६	३६
इदं वा अग्रे	तै. ब्रा. २१२१९११	३७
इन्द्रवो वामुशन्ति	ऋ. ११२१४	३६, ६६
इन्द्रमच्छ	उ. आ. १११७	७७
इन्द्रशत्रुर्वर्धताम्	तै. सं. २१४११२११	५०
इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं°	ऋ. ११११४६	१२
इन्द्रामी	उ. आ. ११७	८३
इन्द्रामी आगतम्		५०
इमामगृम्गान्	वा. सं. २२१२	२०

# परिशिष्ट (४)

भाष्यभूमिकास्थितोद्धरणानां वर्णक्रमेण

## सूची

अ

		पृष्ठ
प्रतीक		६७
अक्षितमसि	तै. सं. १।६।५।१	३७, ११२
अक्षितमस्य०	छा. उप. ३।१०।६	८३, ११२, ६९
अन्न आयाहि	सा. सं. १।१	५५
अग्न्यादिदेव०		३५, ६५, ११२
अग्निमीडे	ऋ. १।१।१	३०
अग्निर्व्योतिपि	ऐ. ब्रा. ५।५।६	१८, ३६, ६६
अग्निर्मूर्द्धा	ऋ. ८।४।१।६	४.
अग्निहोत्रं जुहुयात्		१८, ३५, ६५
अग्नीदग्नीन्	तै. सं. ६।३।१।२	२३
अग्ने नय	ऋ. १।१८९।१	४४
अग्नेर्वायो	तै. ब्रा. २।१।५	१८
अचेतनेऽर्थ०	जै. १।२।३।५	४९
अचोऽस्पृष्टाः	पा. शि. ३८	६७
अच्युतमसि	तै. सं. १।६।५।१	२५
अजक्षीरेण	तै. सं. ५।४।३।२	३, ३४
अतएव च नित्यत्वम्	वे. सू. १।३।२।९	७३
अतिजगतीपु	ता. ब्रा. १।२।१०	८९
अतिदेश्यानि	जै. न्या. वि. ७।३।३	६७
अतिदेश्यं	” ७।२	२४
अतिरात्रे षोडशिनम्		४३
अतो नित्यः	पुरुषार्थानुशासनम्	६८
अकथकत्वात्	मी. ९।२।२।९	१२१
अथ चेद्	गो. ब्रा. २।२।४	१२२
अथवाग् एनम्	गो. ब्रा. १।४	१८, २२
अदितिर्द्यौः	ऋ. १।८९।१।०	३९
अदृष्टार्था	पुरुषार्था०	

प्रतीक	विनियोगसंग्रह	पृष्ठ
आज्यग्रहेध्मसंनाहा		१४२
आज्यभागान्तं		७१
आज्यैः स्तुवते	ऐ. उ. १११	१४, २५
आत्मा वा इदमेक	तै. सं. ६११५११	२९
आदित्यः प्रायणीयः	तै. सं. ३११ १११	४५
आदित्यानेव स्वेन	अनुक्रमणिका भाष्य	५५
आद्यं नघण्डुकं	जै. न्या० वि. १०१४१३१	९२
आद्यो नो	जै. न्या. वि ३१३२	८७
आधानस्यात्र	उ. आ. ११५	८३
आ नो मित्रा	तै. सं. ११२११११	१६
आप उन्दन्तु	जै. ११२१९	२९
आप्राप्ता चानुपपत्तिः	कौ. ६११	१४२
आभिचारेषु	जै. ११२११	२६
आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्	उ. आ. ११६	८२
आयाहि	ता. ब्रा.	२७, ३१
आस्य प्रजायां		५५
आहिताग्निरपशब्दं		

इ

इच्छाम्येवार्थं		४७
इज्येते स्वर्गलोकाय		४७
इति चिन्ता	जै. न्या. वि. ७१२	६७
इति मात्रा	तै. आ. ११३२१२	३७
इतिहासपुराणाभ्याम्	म. भा. १११२६७	५७
इत्याददा इत्ययं	श. ब्रा० १३११५१६	३६
इदं वा अग्रे	तै. ब्रा. २१२१९११	३७
इन्दवो वासुशन्ति	ऋ. ११२१४	३६, ६६
इन्द्रमच्छ	उ. आ. १११७	७७
इन्द्ररात्रुर्वर्धताम्	तै. सं. २१४१९२११	५०
इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं	ऋ. १११४६	१२
इन्द्राग्नी	उ. आ. ११७	८३
इन्द्राग्नी आगतम्		५०
इमामगृम्णन्	वा. सं. २२१२	२०

प्रतीक

इमौ दर्शपूर्णमासौ

इरागिराविकल्पः

इरापदं न

इपे त्वा

इपे त्वादि०

इपे त्वोर्जे

ईज्ञानमस्य

उक्त्वाग्निदुत०

उक्तं तु शब्दपूर्व

उक्तश्च नित्यसंयोगः

उच्चा ते जात

उच्चैर्ऋचा

उत त्वं सख्ये

उत त्वः पश्यन्

उत्पत्तेर्विनियागोऽत्र

उत्पादकब्रह्मदात्रा०

उदात्तश्चानुदात्तः

उदानिपुर्महीरिति

उद्दिश्य उच्चारणम्

उद्देशयोगात्

उन्नेयो ब्रह्मगानस्य

उपनीय गुरुः

उपनीयाध्यापनेन

उपनीय तु यः

उपनीय ददद्

उपवीता वा

उपायवस्थः

उपासमं गायत

उपांशु दष्टं त्वरितम्

उभौ कुरुतो

उरु प्रस्थस्वेत्यादयो

उरु प्रथस्व

ऊहः

कौ. १।६

जै. न्या. वि. १।१।१८

जै. न्या. वि. १।१।१८

वा. सं. १।१

जै. न्या. वि. २।१।१५

वा. सं. १।१

ई

उ. आ. १।१।१।१

उ

जै. न्या. वि. २।२।१२

जै. १।१।२९

जै. १।२।५०

उ. आ. १।८।१०-३

सत्या. सू. १।१।१

ऋ. १०।७।१।५

ऋ. १०।७।१।४

जै. न्या. वि. ३।३।२

म. स्मृ. २।१।४५

पा. शि. १।१

आ. ३।१।३।४

जै. न्या. वि. १०।८।६

या. स्मृ. १।१।५

म. स्मृ. २।१।४०

या. स्मृ. १।३।४

वा. सं. १।१

उ. आ. १।२।१-३

पा. शि. ३।५

तै. सं. ६।२।७।३

तै. सं. १।१।८।१

ऊ

जै. १।२।५३

जै. १।२।५३

पृष्ठ

१४२

६९

६९

६५, ५१, ३५, ११२

११६

११६

९५

८५

३३

२२

८८

१२०

४६

४५, ५४

८७

५८

४९

३६, ६६

४३

४२

९८

१०६, १२८

१२६

१२६

१२८

९८

३५

८१, ८८

५०

४

६५

१७, ३५

२३



प्रतीक

पृष्ठ

ऋ

ऋक् सामभ्यां	जै. न्या. वि. ९।२।८	७०
ऋग्भिः पूर्वाह्ने	तै. ब्रा. ३।१२।९।१	१२१
ऋग्यजुः	न. पू. ता. १।१।२	१२, १२१
ऋग्वेद एवाग्ने०	ऐ. ब्रा. ५।५।७	१४
ऋग्वेदं भगवाऽघ्येसि	छा. ७।१।२	१२
ऋग्वेदेन होता		१२०
ऋग्वेदो यजुर्वेदः	मुण्ड. उप. १।१।५	१२
ऋचः सामानि	ऋ. १०।९०।९	३, ११९
ऋचां त्वः पोषमास्ते	ऋ. १०।१७।११	१२, ६४
ऋषयोऽपि पदार्थानां	जै. न्या. मा. २।१।८	३५, ६५

ए

एक एव रुद्रो	तै. १।८।६।१	१६
एकविंशेन		८७
एकस्तोमे	जै. न्या. वि. ५।३।१५	८९
एकं साम		९२
एकाष्टकायां		५७
एकं साम तृचे		७२, ७४
एतद्दध्नो दधित्वम्	तै. सं. २।५।३।३	६५
एतत् वै भूमिष्टं	गो. ब्रा. ३।४	१०२
एतत् ब्राह्मणान्येव	तै. सं. ३।७।१।१	३६, ६५
एतत् साम	तै. ब्रा. ९।१०।५	३७
एतत् साम गायत्रास्ते	तै. सं. १.६।५।१	६७
एष एव यज्ञः	छा. उ. ४।१६।१-२	१३
एषा वै प्रतिष्ठिता		७४

ओ

ओषधे त्रायस्वैनम्	तै. सं. १।२।१।१	१६
-------------------	-----------------	----

औ

औत्पत्तिकस्तु	जै. १।१।५	३३
अंशैः सामक्षुं	जै. न्या. वि. ९।२।३	७२

क

कण्वरथन्तरं	ता. १।८।६	९२
कपिखलानां	वा. सं. २।४।२०	६६
कया नश्चित्र	उ. ब्रा. १।१२।१	७१, ७९, ८३, ८९
कया नश्चित्र	ता. ब्रा. १।५।१९	६७

प्रतीक		८६
कर्तव्यसूचकैः	जै. न्या. वि. ३३११	६७
कवतीषु		७१, ७९
कस्त्वा सत्यो मदानां	उ. आ. १ १२.२	९१
काणवं भवति		२५
कारणत्वेन	ब्र. सू. १।४।१४	८७
कात्स्न्यात्		१९
किं ते कृण्वन्ति	ऋ. ३।५३।१४	९५
किं वहिष्पवमान°		९९
किं वोत्कर्षां	जै. न्या. वि. ११।२।१२	९६
किं सर्वपृष्टे		३३
कुसुरुविन्द	तै. सं. ७।२।२।१	५७
कृत्तिकास्वर्गिन्	तै. ब्रा. १।१।२।१	३३
कृते चाविनियोगः	जै. १।१।३.२	४२
कृत्स्नप्राप्तिर्जयार्थो	पुरुषार्था°	१७
को अद्वा वेद	ऋ. ३।५४।५	३७, ३०
को हि तद् वेद	तै. सं. ६।१।१।१	९१
कौत्सं भवति	ता. ब्रा. १३।९	९१
क्रौचानि	ता. ब्रा. १९।३	९२
क्वापि स्तोत्रं	ग	९६
गवामयनिके		८०
गानस्य नियमो	न्या. मा. वि. ८।२	५७
गायत्रीभिः	तै. ब्रा. १।१।९।६	६७
गीतिरूपा मन्त्राः		३७, ६६, १२१
गीतिषु सामाख्या	मी. २।१।३.६	४९
गीती शीघ्री	पा. शि. ३.२	२८
गुणवांदस्तु	जै. १।२।१०	२२
गुणाद्विप्रतिषेधः	जै. १।२।४७	१९
गुणार्थेन पुनःश्रुतिः	जै. १।२।४१	१०४
गुरुमुख्याः क्रियाः		५५
गौराद्या पार°		५
ग्रावाणः प्लवन्ते		
घृतकृत्याद्यति°	घ	३९
	पुरुषार्था°	
	च	
चतुः शतमैन्द्रा	लाट्या. सू. १०।३	७८

प्रतीक		पृष्ठं
चतुः शते	जै. न्या. वि. १।२।६	७८
चतुर्विंशति		७७
चत्वारि वाक् परिमिता	ऋ. १।१६४।४५	५४
चत्वारि शृङ्गा	ऋ. ४।५८।३	१८, २१, ५३
चत्वारो वा	गो. ब्रा. २।१६	१२२
चरुमुपदधाति	तै. सं. ५।६।२।५	१२६
चित्रया यजेत		५
चोदकस्या०	जै. न्या. वि. १०।४।२४	९२
चोदनां हि भूतं	शा. भा. १।२	१५
	छ	
छन्दः पादौ तु	पा. शि० ४१	५७
छन्दःस्थयो०	जै. न्या. वि. १।२।५	७२
छेदने मार्जने	जै. न्या. वि. २।१।१५	११६
	ज	
जरद्गवो गायति		३३
जर्तिलववाग्वा	तै. सं. ५।४।३।२	३४
जायेव पत्ये		४५
ज्योतिष्टोमेन		४, ३४
	त	
तंचोदकेषु मन्त्राख्या	जै. ३।१।३२	३७
तच्छ्रेयोरूप०	बृह. उ. १।४।१४	४८
तत्तु समन्वयात्	त्र. सू. १।१।३	२६
तत्प्रमाणं	मी. १।१।५	३
तत्रापरा	मु. १।१	१२१
तत् सर्ववाधकं	जै० न्या० वि० १०।४।११	९१
तथा फलोभावात्	जै. १।२।३	२७
तदर्थशास्त्रात्	जै. १।२।३१	६७
तदाहुतीनां	ऐ. ब्रा. १।१।२	५६
तदिदं विद्यास्थानं	नि. १।१५	५६
तदुह वा एते	तै. आ. २।२।२	५८
तद्दध्नो दधित्वम्	तै. सं. २।५।३।३	३६
तद्यद् इदमाहुः	बृ. १।४।६	१२
तद्ये केचन	आश्व. ५।१३	१२०
तद् व्यचिक्रित्सयन्	तै. सं. ६।५।१।१	३६, ६५
तमिदिन्द्रं	ऐत. आ. २।४।३	५६
तमेतं वेदानुवचन	बृह. उ. ४।४।२२	६, ४६, ११०

		पृष्ठ
प्रतीक		८०
तयोर्धर्मः	जै० न्या० वि० ११२१६	४७
तरति ब्रह्महत्यां		२७
तरति मृत्युं	तै. सं. ५३११२२	४९
तरति शोकं	छा. उ. ७११३	७५, ८३, ८९
तरोभिर्वा	उ. आ. ११४	४१
तव्यः कर्मगाह्यवाची	पुरुषार्थो०	२७
तस्माद् धूम एव	तै. ब्रा. २११२	११, १३४
तस्माद् यज्ञान्	श्रु. १०१९०१९	१२३
तस्मान् राजा	अ. प. ४१६	५६
तस्मान् सप्त	तै. ब्रा. १५११२११	५
तस्मान्मलवद्		२४
तस्मादुदिते होतव्यम्		१००
तस्मादृच्यभ्यूढं	छा. उ. ११६	१३१
तस्मिन् सदपि मानत्वं		१३८
तस्य प्रथमया	गो. ब्रा. १११७	१३८
तस्य सकारमात्रया	गो. ब्रा. ११२०	७०
तस्य विकारः	पा. ४१२१३४	६८
तस्य इतस्य		१९
तां चतुर्भिरभिमादत्ते	श. ब्रा. ६३३११३९	४३
तास्यर्षं शब्दात्		९९
तान् पर्यागिन०		४५
तावतोऽश्वान्		८३
तिसृभ्यो हि	ता. २१२	८२
तिसृभ्यो हि	ता. २११३	७२
तिसृष्वृद्ध		२८
तुल्यं च	जै. ११२१८	०३
तूर्फरी तू हन्तारौ	नि. १३१५	९२
तृचाद्यासु		९४
तृचे स्याद्वि		३६, ६५
तेन हन्तं	श. ब्रा. २१५२१२३	४७
तेनोभौ कुरुतो	छा. उ. ११११०	३८, ६६, १००, १२१
तेषामृग यत्रार्थ०	जै. सू. २११३५	८९
तं वोदस्म०	उ. आ. ११३	४७
तं विद्याकर्मणि	श. ब्रा. १४१७२३	९०
त्रयाणां सप्त	बृह. उ. ४४१२	१२०, १२१
त्रय्या विद्यया	ऐत. ब्रा. ५३३	

प्रतीक		पृष्ठ
त्रय्यां च	नीति शास्त्र	१२३
त्रयो वेदा	ऐत. ब्रह्म. ५।३२	११९
त्रयो वेदा	छा. उ. ४।१९	८७
त्रिवृद्गनि०		९७
त्रिवृद्गनिष्टोम०	ता. १७।७	८५
त्रिवृद्बहिष्पवमानं	ता. २०	८२
” ”	ता. २।१४	८१
त्रिषष्टिश्चतुः०	पा. शि. ३	४९
त्रीणि ह वै	ता. ७।३	८८, ९२
त्रैष्टुभेन त्वा		१९
त्रैशोके	जै. न्या. वि. ९।२।५	७३
त्वामिद्धि	पृ. आ. ३।१।५।२	९२
	द	
दधि मधु	ता. २६	८३
दर्श पूर्णमासाभ्यां		४
दर्शपूर्णमासौ तु	आश्व. सू. १।१।३	५०
द्विद्युत्तया	उ. आ. १।२।१	८८
दिक्ष्वतीकाशान्	तै. सं. ६।१।१।१	३०
दिवो वा		११३
दिशो न प्रजानन्		३९
दुर्मदासो न	नि. १।४	५६
दुष्टः शब्दः	पा. शि. ५२	५२
दुःखेन यन्त		१०८
दूरभूयस्वात्	जै. १।२।१२	२९
दृष्टे तु नादृष्टम्	पुरुषार्था०	४०
दृष्टौ प्राप्ति०	”	४०
देवाः पितरः		३०
देवा वै देवयजन०	तै. सं० ६।१।५	२६
देवासुराः संयुक्ताः		३७
देवो वः सविता	तै. सं. १।१।५।१	३७, ६६, ११२
द्रव्यसंकारकर्मसु	जै. ४।३।१	३१
द्वन्द्वगर्भ०		९६
द्वयोर्विधौ	जै० न्या० वि० १।४।३	८१
द्विसामके द्वयो०	जै० न्या० वि० ९।२।१७	८१
द्विः संवत्सरस्य		५

प्रतीक		पृष्ठ
द्वे विद्ये वेदितव्ये	मुण्ड. उ. १।१।४	४९
	ब	
अनन्तराणां	पुत्रवार्था०	४८
वर्णा विश्वस्य	तै. आ. १।१६३.७	४८
शून एव अग्नेः		९३
	न	
न ऋक् साम यजुषां	जै. न्या. वि. २।१।१०-१२	६६, ११२
नक्षत्रकल्पो		१३८
न गिरा गिरेति	ता. वा. ८।६	६९
न चैतन् विद्मः	मै. सं. १।४।११	२७, ३०
न तस्य कश्चिन्	श्वे. उ. ६।९	१०४
न तिर्यिर्न च	अ. प्र. २।५	१२२
न त्वा वा	उ० आ० १।१।१२	७३, ७४
ननु अत्ररक्षि	वा. सं. १।१।१०	१९
ननु प्रयिन्यां अग्निः	तै. सं. ५।२।१२।२	२७
न माता वक्षते न पिता	ब्रा०	२३
नमः प्रवक्ष्ये	आरव. सू. १।२	५१
न विकाराः	जै. न्या. वि. ७।३।१०	९०
न वै बृहद्रथः	ता. वा. ७।७	७४
नातिरात्रे षोडशिनम्		२४
नातुष्यायान् बहून्	श. ब्रा. १।४।७।२.२३	३८
नान्तरिक्षे न दिवि		३२
नायं विरोधः	जै. न्या. वि. १।२।७	१००
नावेदविन्मनुजे	तै. ब्रा. ३।१।२।१।७	४८
नास्त्येतद् ब्राह्मणे	जै. न्या. वि. २।१।८	३५, ६५
नास्मि न यन्ति		७३
नात्तं वृष्ट्यन्तः	जै. न्या. वि. २।२।१३	८६
	प	
पञ्चभ्यो हुं करोति	ता. ब्रा० २।७	७६, ८३
पञ्च वा एते	तै. आ. २।७	५८
पञ्च वेदानां	गो. वा. १।२०	१२२
परं तु श्रुतिसामान्यं	जै. १।१।३१	२२, ३३
परिसंख्या	जै. १।२।४२	२०
पर्यग्निकरणे	जै. न्या. वि. १।१।२।१२	९९
पवमानस्य ते कवे	उ. आ० १।३।१-३	८८

प्रतीक		पृष्ठ
पवस्व मधुमत्तम°	उ. आ. १।१६	७७
पशुबन्धयाजी		२७
पाकतन्त्रेषु	कै. १४।१	२०३
पादबन्धेन		६७
पिवा सोममिन्द्र°	पू. आ. ५।१।८	६८
पुनर्मत्विन्द्रियम्		१४२
पुनानः सोम°	उ. आ. १।९।१।३	९२, ९३
पुरस्तादुत्तरतो°	कौ. १।७	१४१
पुराणन्यायमीमांसा	या. स्म. १।३	५७
पुरा ब्राह्मणा अनैषुः	तै. सं. १।५।७।५	३६, ६६
पुरो जितीवो°	उ. आ. १।१८	७७
पुरोडाशं प्रथयति	तै. ब्रा. ३।२।४।८	१७
पुरोहितं तथार्थव°	मार्क. पु.	१२३
पूर्णाहुत्या सर्वान्	तै. ब्रा. ३।८।१०।५	२७, ३१
पूर्णाहुति जुहुयात्		३१
पृच्छामि त्वा	वा. सं. २३।६१	३५, ६५
पौरुषेयं न वा वेद°	जै. न्या. मा. १।२।८	३४
प्रवगं शंशतीत्यादौ	जै. न्या. वि. २।१।५	८४
प्रजापतिर्यज्ञानसृजत्		५
प्रजापतिः	तै. सं. २।१।१।४	१३४
प्रजापतिर्यज्ञम्		१२०
प्रतिशब्देनावधिर्हि°	जै. न्या. वि. १०।६।२	९५
प्रति द्रव	उ. आ. १।१।१०।१-३	९४
प्रत्यक्षमनिमित्तं	जै. १।१।४	४८
प्रत्यक्षेणानुमित्या वा		४५, २, १०९
प्रथमं परतः प्राहुः		१२९
प्रमगन्दाय	ऋ. ३।५३।१४	२२
प्रयाजाः स्वविभक्तिकाः		५३
प्रवरे प्रत्रियमाणे	मै. सं. १।४।११	३०
प्र वो वाजा		५१
प्राणशंसितमसि	तै. सं. १।६।५।१	६७
प्रातर्जुहोति	तै. ब्रा. २।१।२	५७
प्राप्त्यर्थवोधः		४०
प्राप्ते कर्मणि		८२
प्राप्तेस्तु गवादिवत्		४२
प्रोक्षणीरासादय	वा. सं. १।२८	२१

प्रतीक

पृष्ठ

फलवद् बोधान्तत्वे°	फ पुरुषार्था°	४२
फलस्य कर्मनिष्पत्तेः	जै. ११२१७	३१, ४७
फलान्तरं हि	जै. न्या. वि. २१२१३	८६
फलान्तरं चतुर्थ्योक्तं	" "	८६
फल्गुनीपूर्णाभासे	ता. प्र. ५१९१७	५७
	ब	
ववरः प्रावाहणिः	तै. सं. ७१११०१२	२२, २७, ३३ ३३,
वाध्यं श्लोकादिना	जै. न्या. वि. १०१४१९	९१
बृहत् प्रस्तूयमाने	ता. ७७	८०
बृहद् यवः	जै. न्या. वि. १०१७१६	९८
बृहद्द्रथन्तरैकीय°	जै. न्या. वि. १०१४१२४	९२
बृहद्द्रथन्तरैर्धर्मैः	जै. न्या. वि. ९१२१५	८०
ब्रह्म ह वै	गो. ब्रा. १११६	१३८
ब्रह्मविचारः		४३
ब्रह्मविदाप्नोति	तै. ब्रा. ८११	४८
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव	मुण्ड. ३१२१९	४८
ब्रह्म सान्न्या°		९९
ब्राह्मणेन निष्कारणो		४, ११५
ब्राह्मणेनापि	जै. न्या. वि. ११२१४	१००, ११३
	म	
मतौ छुः	अष्टा. ५१२१५९	७०
मन्त्रब्राह्मणयोः	जै. न्या. वि. ११२१४	१५, ६४, १९०
मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति	जै. न्या. वि. २११८	३६, ६५
मन्त्रा उरु प्रथस्वेति	जै. न्या. वि. ११३१४	२४, १००, ११३
मन्त्रा मननात्	नि. ७१२	१४
मन्त्रो हीनः स्वरतो	पा. शि. ५२	५०
माधुर्यमक्षर°	पा. शि. ३३	५०
मायां तु प्रकृति	श्वे. उ. ४११०	१०४
माषानेव सद्यं		३६, ६५
मासि मासि	तै. सं. ७५११५	५७
मोघमन्नं विन्दते	ऋ. १०१११७६	३६, ६६
	य	
य आनृणत्यवितथेन		५८
यच्चित्रया	जै. न्या. वि. ११४१३	८१



प्रतीक		पृष्ठ
यजमानेन सम्मितौ	तै. सं. ६१२१०१३	३६, ६५
यजुर्वेदस्थमाधानं	जै. वि. न्या. ३१३१२	८७
यज्ञकालार्थ°		५७
यज्ञस्य हैष		६४
यज्ञाय यज्ञा	उ. आ. १११०	७८
यज्ञायज्ञो वो	उ. आ. ११२०११३	८५
यज्ञायज्ञीयेन	ता. ब्रा. ८१६	६९
यज्ञेन यज्ञमयजन्त	ऋ. १०१९०१९६	३६, ६६
यज्ञं व्याख्यास्यामः	सत्या. सू. १११	११९
यस्तित्याज सचिविदं	ऋ. १०१७११६	३८
यत् तृतीयं		९०
यत्परः शब्दः स शब्दार्थः		५, ३४
यत् पूर्णानन्दैकबोधः	परमहंसोपनिषद् ४	४६
यत् वै यज्ञस्य साग्ना	तै. सं. ६१५११०१३	१२
यथा श्रुतोपपत्तेः		४१
यथाह वा अग्निः	तै. ब्रा. ३११४११	४७
यथैकपात्	गो. ब्रा. ३१२	१२९
यदधीतमविज्ञानं	नि. ११६	४, ५२
यदनुदिते सूर्ये	ऐ. ब्रा. ५१५१४	२४
यदप्रथयद् तत्	तै. ब्रा. ११११३१७	५६
यद् ब्रयात्		२५
यदाग्नेयो	तै. सं. २१६१३१३	१२६
यदाजिमोयुस्तदा°	ता. ७१२	८३
यदाभिर्वृत्रमशकत्	कौ. २३१२	१३
यदि यज्ञ°		६४
यदुक्तं गीतिषु		६७
यद् ऋचोऽधीते	तै. आ. २११०	१०७, १३८
यदेव विद्यया करोति		४
यद् गृहीतमविज्ञातं	संहि. ब्रा. ३	४४
यद् ब्राह्मणान्	तै. आ. २१९	३७
यद् वै यज्ञस्य	तै. सं. ६१५११०३	१२०
यमगाथाभिः	तै. सं. ५१११८१२	३७
यं ऋषयः	तै. ब्रा. ११२१५१२६	१२९, १३०
यं कामयेत वसीयाम	तै. सं. २१२१३११	५७
यं यं क्रतुमधीते	तै. आ. २११५	३८

प्रनीक		पृष्ठ
यमेव तु शुचि	म. म्. २।११५	५३
यमेव विद्या		५३
यस्त्रयार्थवर्णाम्	स्कन्द पुराण	२२१
यस्तु प्रयुङ्क्ते कुमालो		५२
यस्य गृहान् दहति		५
यस्य राज्ञो	अ. प. ४।६	१२३
यः प्रजाकामः पराकामः	तै. सं. २।१।१।४	२९
यः स्वावायमवीर्यीति	तै. आ. २।१।१।६	५०
याद्विक्रानां समाख्यानं	जै. न्या. वि. २।१।७	३५, ६४, ११२
याद्वस्मिन् वायि	ऋ. ५।४।१८	१५
यावज्जीवमग्निदात्रं		५
यावतीव देवताः	तै. आ. २।१५	४४
यावतांश्चवाच	तै. सं. २।३।१२।१	३६, ६६
युगान्	गो. सू. १।१।१६	१३७
युगान्तेऽन्तर्हितान्		८, १०५
ये अर्थाद्		४४
ये दशपूर्णाभासद्	वि. सं.	७
योऽनवीत्य	म. म्. २।१६८	३६, १०६
यो नियमः	जै. न्या. वि. १।२।४	११३
यो वृष्टिकामः	ता. ८।८	८६
यो ब्रह्माणं विदुवाति	श्वे. उ. ६।१८	१०४
योऽयं इन्द्रकृतं	नि. १।१८	४४, १०३
यो वा रक्षाः शुचिः	ऋ. ७।१०।४।१६	३६, ६६
यो वै त्रिवृदन्त्यं	ता. १६।१	८१
यो ह वा अविदिता		८
यो वाजये	जै. न्या. वि. १।२।६	७५
	र	
रक्षोहागमं	महाभाष्य	५१
रथन्तरे ककुद्	जै. न्या. वि. १।२।६	७४
रथन्तरे प्रस्तुय	ता. आ. ७।७	९५
राजा विदु ये मर्गं	ऋ. ७।४।१।२	३६, ६६
मिष्यन् इव वा एषः	तै. आ. २।१६	५०
समतिह्लादिराहित्यात्		४८
समान् प्रायान्	जै. १।२।११	२६

प्रतीक		पृष्ठ
रेवतीर्नः	उ. आ. ४११४	८५
रेवत्यादिगुणः	जै. न्या. वि. २१२१२	८५
रौरवयौधाजये	ता. ब्रा. ७३	७५
	ल	
लभ्यमाने फले		१२६
लिङ्गोपदेशश्च	जै. ११२५१	२३
लोकवन्नैजो	पुरुषार्था°	४२
लौकिको वाक्यगो	जै. न्या. वि. ११३५	८१
	व	
व वत्तु विश्वजित्येते	जै. न्या. वि. १०१६८	९७
वत्सापाकरणं बर्हि०	वि. सं.	७
वनस्पतयः		३३
बर्हिषि रजतं	तै. सं. १५५१-२	२९
वशिष्टस्य	ता. १४१११	९१
वसन्ताय कपिञ्जलाना°	वा. सं. २४२०	३५, ३६, ६४, ११२
वसन्ता ब्राह्मणा	तै. ब्रा. १११२१६	५७, १२७
वसन्ते ब्राह्मणम्	आ. ध. १११११९	१२८
वाक्यनियमात्	तै. ११२३२	१८
वाग्वै परान्याव्याकृतौ°	तै. सं. ६४४७३	५१
वाचा विरूप नित्यया	ऋ. ८७५६	३, ३४
वाचः स्तोमे पारिप्लवं		५०
वायस्थोपायवस्थेति	तै. सं. १११६	२५
वायवावाहि		५०
वायव्यं श्वेतमालभेत	तै. सं. २१११११	२८
वायुमेव स्वेन		४५
वायुवै इत्येवमादे	जै. न्या. वि. ११२११	३२
वायुवै क्षेपिष्ठा	तै. सं. २१११११	२८, ३६, ६५
वाध्वाद्यो भगान्ताः	अनु. भा.	५५
वाजी जायते		३१
विद्याप्रशंसा	जै. ११२११५	३०
विद्या ब्राह्मणमेवाह	म. स्मृ. २१११४	५८
विद्यावचनमसंयोगात्	जै. ११२१४८	२२
विद्या ह वै ब्राह्मणं		५८
विधिना त्वेकवाक्यत्वात्	जै. ११२१७	२८
विधिशब्दाच्च	जै. ११२१५३	२३

प्रतीकं		पृष्ठ
विध्यनन्वयतो	जै. न्या. वि. १०।८।६	९८
विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ	जै. न्या. मा. १।२।१	३२
विध्यर्थवादशब्दानां	जै. न्या. मा. १।२।१	३२
विध्युद्देशे	जै. न्या. वि. ३।३।१	८६
विनापि विधिना		१२५
विमुक्तादिभ्यो	अष्टा. ५।२।६१	७०
विरोधे गुणवादः स्यात्		५
विश्वजित्	ता. ९।३।३	८९
विश्वाः पृत्तना		७३
विहितस्याननुष्ठानात्	या. स्मृ. ३।२।१९	६, ११०
विहितार्थाभिधा		६४
बुद्धशास्त्रात्	जै. १।२।३३	१८
वृत्तगोति		६७
वृत्तावभ्यास°		१३१
वृद्धच्छः	अष्टा. ४।२।१०४	१४
वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानां	जै. न्या. वि. २।२।१३	८६
वेतसशाखया	तै. सं. ५।४।४।३	२८
वेद एव द्विजातीनां	या. स्मृ. १।४०	१४
वेदानधीत्य वेदौ वा		३८
वेदाश्चैके	जै. १।१।२७	३२
वेदिमाहुः परमन्तं	वा. सं. २३।६२	३५, ६५
वेदैरशुन्यः	तै. ब्रा. ३।१२।९।१	९२०, १२१
वेद्यमर्थ°	पुरुषार्था°	४१
व्रीहीन् अवहन्ति		४१
	श	
शतं हिमाः शतं वर्षाणि	श. ब्रा. २।३।४।२१	२४
शब्दब्रह्मणो		१३७
शब्द ब्रह्म		१३६
शाखादियाजमानं च		८
शान्तिपुष्ट्यभिचारार्था		१२३
शास्त्रदृष्टविरोधाच्च	जै. १।२।२	२६
शास्त्रयोनित्वान्	वे. १।१।३	३, ३४
शिक्षा ब्राणं तु वेदस्य	पा. शि. ४२	५७
शिखा तै वर्षते		२९
शुभिके शिर आरोह	आ. म. पा. २।८।९	१६
शिक्षां व्याख्यास्यामः	तै. आ. ७।२	४६

प्रतीक		पृष्ठ
शृणोत ब्रावाणः	तै. १।३।१३।१	१६
शेषे ब्राह्मणशब्दः	जै. २।१।३२	३७
शेषे यजुः शब्दः	जै. २।१।३७	३८, ६६, १२१
शोभतेऽस्य मुखं	ता. म. ब्रा. २०।१६।६	२७, ३०
शवावाश्वम्	उ. गा. १।११	७७
श्यावाश्वान्धीगवे°	जै. न्या. वि. ९।२।६	७७
श्रुतिस्मृत्योः		१२८
श्रेष्ठो हि वेदः	गो. ब्रा. १।९	१२२
श्लोकेन पुरस्तात्	ता. ५।४	९१
	ष	
षष्णां तु कर्मणां	म. स्मृ. १०।७६	१०६, १२७
	स	
स आत्मनो	तै. सं. २।१।१	२६
सक्तुमिव तितउना	श्रु. १०।७।१२	५४
सिक्तून् जुहोति		४०
सतः परमविज्ञानम्	जै. १।२।४९	३२
स त्रिभिः		१२१
सन्देहनिर्णयौ	जै. न्या. वि. १०।२५	९३
सप्तदश प्राजा°		९९
समानकर्तृकयोः	पा. अ. ३।४।२१	१२८
समासस्य	पा. अ. ६।१।२२३	५०
समासु गानम्		७३
समुच्चयो वा	जै. न्या. वि. ७।३।३	८९
समुच्चयीत्		९१
समुच्चयेया विकल्प्या	जै. न्या. वि. ९।२।७	६८
सम्बत्सरमेतत्	तै. ब्रा. १।५।३४	५७
सम्बत्सरमुख्यं		५७
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च	वि. पु. ३।६।२५	५८
सर्पाः सत्रमासत		३३
सर्वत्वमाधिकारिकम्	जै. १।२।१६	३१
सर्वे पाप्मानं तरति		४
स वा एष	गो. ब्रा. ३।२	१२०
स विचारम्	पुरुषार्था°	४१
सविता प्रसवानां	कौ ५।२४	१४२
स सोमलोके विभूतिं		६

		पृष्ठ
प्रतीक		
संस्थाः स्यात्	जै. ४३१५	१०८, १२५
संस्कृतना	श्रु. ८२११६	३६, ६६
संस्कृतसि संस्कृतो	तै. ४५१११५	१६
स शिलकः	श्रु. ८. ८३४	६८
संस्कृत कर्मणः	जै. १२४५	२१
संस्कृत उमे		९७
संस्कृतदौ	जै. न्या. वि. १०६१८	९७
संस्कृतसिद्धिः		४०
संस्कृतयमान्		४२
सामय प्रति		७०
सामवेद		६८
सामैक्यां	जै. न्या. वि. १०६११	९५
सामोचि बृहदा		६७
सामोऽत्र	जै. न्या. वि. २:२१२	८५
सिद्धकृतक्रियावाचि	सौ. भा. वि. २१११	१२४
सिद्धसाध्यत्वमात्राभ्यां		५५
सुवेदा अस्मि वरुण	श्रु. ८६६१२	५५
सुवगाय हि	तै. सं. २२५४	४७
सुवचयता स्वविवरण	तै. सं. २६११६	२५
सूर्यो नोदियान्	श्रु. श्रौ. सू. १४११२	५०
सूर्येव जर्मण	श्रु. १०१०६६	१६, २२
सोऽद्यान्तः		४२
सोमो वै राजा		११५
सोऽरोदीन्		२७, २९
सोऽरोदीन् वरुणस्य	तै. सं. १५११	२६
सूर्ययत्ने	जै. न्या. वि. २११५	८४
सुवन्त्राद्युः	सुवन्त्राद्युः	४१
सुवः सर्वप्रमाणं	श्रौ. वा. १२४७	१२९
सुवित्ते मेतं द्विष्ट	तै. सं. १२१११	९६
स्वमात्मानं		४५
स्वरिवत्रितः	पा. श्र. १३१७२	१२७
स्वकर्णोऽन्ते	जै. न्या. वि. १०६१२	९५
न्यायुष्यं माह्वारः	नि. १६	४, ४३
स्वादिश्या	श्रु. श्रौ. ११५११-३	७७, ८८
स्वाध्यायवद्वचनान्	जै. १२३७	१९

प्रतीक		पृष्ठ
स्वाध्यायोऽध्येतव्यः	तै. आ. २।१५	४, ३८, १०५, १२३
स्थाणुं घर्च्छति	का. १।१	५७
स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां	भा. १।४।२५	२
स्त्र्यपराधात् कर्तुश्च	जै. १।२।१३	३०
स्तुत्यर्थेन विधोनां स्युः		२८, ३२
स्तेनं मनो°		२६, २७, २८, २९
स्तोत्रियानुरूपौ	ता. १।१।६	८८
स्तोभस्य लक्षणं	जै. न्या. वि. १।२।११	६८
स्तोमानोत प्रदिश्यन्ते	जै. न्या. वि. १।२।१०	७९
स्तोमवृद्धिः	जै. न्या. वि. १०।५।६	८७, ९४
स्तोमस्थयोः	ज. न्या. वि. १०।४।१२	९२
	ह	
हानौ तूपायनं	वे. सू. ३।२।६	१०७
हिरण्यं निधाय	तै. सं. ५।२।७।१	३२
हिरण्यं हस्ते भवति	मै. सं. ४।८।२।३	२९
हेतुर्निर्वचनं निन्दा		३५, ६५
हेत्वादीनाम्		६६